

KURIER KONSERWATORSKI

NR **21** 2022

WYDAWCA

Narodowy
Instytut
Dziedzictwa

60
LAT MISJI

ul. Kopernika 36/40, 00-924 Warszawa
tel. 22 826 02 39, e-mail: nid@nid.pl
www.nid.pl

REDAKTOR NACZELNA

Elżbieta Jagielska

REDAKCJA

Tomasz Błyskosz
Agata Byszewska-Łasińska
Anna Fortuna-Marek
Andrzej Laskowski
Iwona Liżewska

KOREKTA

Dariusz Rudziński

OPRACOWANIE GRAFICZNE

Piotr Berezowski

DRUK

Proprint

Sfinansowano ze środków
Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego

Ministerstwo Kultury
i Dziedzictwa Narodowego

KURIER KONSERWATORSKI

NR 21 2022

ISSN 1899-9913

Pismo Generalnego Konserwatora Zabytków z dn. 29 stycznia 2021 r.	7
Pismo Generalnego Konserwatora Zabytków z dn. 23 lipca 2021 r.	17
Pismo Generalnego Konserwatora Zabytków z dn. 23 października 2021 r.	21
Wprowadzenie do wytycznych i standardów dotyczących ochrony zabytkowych dzieł budownictwa obronnego	23
Wytyczne Generalnego Konserwatora Zabytków dotyczące ochrony zabytkowych dzieł budownictwa obronnego – fortyfikacji wzniesionych od poł. XVIII w. do końca I wojny światowej	27
Objaśnienie pojęć i systematyki fortyfikacyjnej występujących w wytycznych dotyczących ochrony zabytkowych dzieł budownictwa obronnego – fortyfikacji wzniesionych od połowy XVIII w. do końca I wojny światowej	36
Pismo Generalnego Konserwatora Zabytków z dn. 19 listopada 2021 r.	58
Zalecenia do opracowania dokumentacji studialnej w związku z pracami konserwatorskimi, restauratorskimi i robotami budowlanymi prowadzonymi w zabytkowych parkach, ogrodach oraz w innych formach zaprojektowanej zieleni	62
Zalecenia do wykonywania projektu koncepcyjnego konserwacji i/lub restauracji dla parków, ogrodów i innych form zaprojektowanej zieleni, wpisanych do rejestru zabytków	78

Zalecenia do opracowania projektu budowlanego robót budowlanych wymagających uzyskania decyzji o pozwoleniu na budowę oraz projektów wykonawczych dla parków, ogrodów i innych form zaprojektowanej zieleni, wpisanych do rejestru zabytków	86
Zalecenia do opracowania projektu wykonawczego z zakresu zieleni w procesie konserwacji i restauracji parków, ogrodów i innych form zaprojektowanej zieleni, wpisanych do rejestru zabytków	93
Zalecenia do opracowania projektu gospodarki drzewostanem w parkach, ogrodach i innych formach projektowanej zieleni, wpisanych do rejestru zabytków – uzupełnienie zaleceń z 2019 r.	104
Aneksy	111
Aneks 1. Pojęcia wykorzystane przy opracowywaniu zaleceń do opracowania dokumentacji studialnej i projektowej dla parków, ogrodów i innych form zaprojektowanej zieleni	111
Aneks 2. Współczesne podejście do ochrony i konserwacji zabytkowych parków, ogrodów i innych form zaprojektowanej zieleni w pozostałych aktach prawnych	113
Aneks 3. Współczesne podejście do ochrony i konserwacji zabytkowych parków, ogrodów i innych form zaprojektowanej zieleni w dokumentach międzynarodowych	116

Szanowni Państwo,

wybór działań i sposobów, jakie będą podejmowane w stosunku do zabytków podlegających ochronie, wynika nie tylko z regulacji prawnych, lecz także z wiedzy, umiejętności i doświadczenia wojewódzkich konserwatorów zabytków. Dokonywane przez nich w tym zakresie rozstrzygnięcia mają decydujące znaczenie dla zachowania naszego wspólnego dziedzictwa narodowego dla przyszłych pokoleń.

Pod względem organizacyjnym wojewódzcy konserwatorzy zabytków wchodzi w skład rządowej administracji zespolonej w województwie, której zwierzchnikiem jest wojewoda, i to on kieruje administracją i koordynuje jej działalność. Natomiast Generalny Konserwator Zabytków, nadzorujący na podstawie przepisów ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami działalność wojewódzkich konserwatorów zabytków, posiada narzędzia umożliwiające skuteczne kształtowanie polityki konserwatorskiej w skali całego kraju. Służy temu przepis art. 90 ust. 3 powyższej ustawy, pozwalający Generalnemu Konserwatorowi Zabytków na ustalanie ogólnych kierunków działania wojewódzkich konserwatorów zabytków oraz na wydawanie w tym zakresie instrukcji i wytycznych określających sposób ich postępowania. Instrukcje i wytyczne nie mogą jedynie dotyczyć rozstrzygnięć dokonywanych w drodze decyzji administracyjnych.

Do tej pory w trzech numerach „Kuriera Konserwatorskiego” (17–19) opublikowanych zostało ponad dwadzieścia instrukcji i wytycznych skierowanych do wojewódzkich konserwatorów zabytków. Obecnie oddajemy do wykorzystania w codziennych działaniach pracowników wojewódzkich urzędów ochrony zabytków kolejny zestaw wytycznych, obejmujący między innymi drugą część standardów tworzących, wspólnie z uprzednio opublikowanymi, kompleksowe ujęcie przygotowania dokumentacyjnego procesu rewitalizacji parków, ogrodów i innych form zaprojektowanej zieleni, a także wytyczne dotyczące ochrony zabytkowych dzieł budownictwa obronnego.

Redakcja

MINISTERSTWO
KULTURY I DZIEDZICTWA NARODOWEGO
PODSEKRETARZ STANU
dr hab. prof. IH PAN Magdalena Gawin

Warszawa, 29 stycznia 2021 r.

DOZ-KiNK.6521.17.2020.WJ

Wojewódzcy konserwatorzy zabytków
/według rozdzielnika/

Szanowni Państwo,

zgodnie z art. 90 ust. 3 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (t. j. Dz. U. z 2020 r., poz. 282 ze zm.; u.o.z.o.z.), w ramach koordynowania działalności wojewódzkich konserwatorów zabytków, Generalny Konserwator Zabytków może ustalać ogólne kierunki ich działania, wydawać instrukcje i wytyczne, określając sposób ich postępowania, oraz żądać od nich sprawozdań z działalności. W związku z powyższym przedstawiam wytyczne w zakresie prowadzonych przez wojewódzkich konserwatorów zabytków postępowań w sprawie wydania pozwolenia na poszukiwanie zabytków, w tym zabytków archeologicznych, na podstawie art. 36 ust. 1 pkt 12.

I. PROCEDURA WYDAWANIA POZWOLEŃ NA POSZUKIWANIA

Podstawę prawną dla pozwoleń na poszukiwania zabytków stanowi przepis art. 36 ust. 1 pkt 12 u.o.z.o.z. Szczegółowy tryb ich wydawania, dane i informacje, które powinny zawierać wnioski o wydanie pozwolenia, oraz niezbędne załączniki do wniosków, a także dane i informacje, które zawierają pozwolenia, oraz warunki, które mogą zostać w nich zastrzeżone, określają § 10 i § 19 rozporządzenia Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 2 sierpnia 2018 r. w sprawie prowadzenia prac konserwatorskich, prac restauratorskich i badań konserwatorskich przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków albo na listę skarbów dziedzictwa oraz robót budowlanych, badań architektonicznych i innych działań przy zabytku wpisanym do rejestru, a także badań archeologicznych i poszukiwań zabytków (Dz. U. z 2018 r., poz. 1609 ze zm.; rozporządzenie). Ponadto kwalifikacja pozwolenia na poszukiwanie zabytków do kategorii decyzji administracyjnych determinuje obowiązek prowadzenia postępowania, regulowanego przepisami ustawy z dnia 14 czerwca 1960 r. Kodeks postępowania administracyjnego (t. j. Dz. U. z 2020 r. poz. 256 ze zm.; k.p.a.). Zgodnie z art. 36 ust. 1 pkt 12 u.o.z.o.z., pozwolenia wojewódzkiego konserwatora zabytków wymaga poszukiwanie ukrytych lub porzuconych zabytków ruchomych, w tym zabytków archeologicznych, przy użyciu wszelkiego rodzaju urządzeń elektronicznych i technicznych oraz sprzętu do nurkowania. Natomiast zgodnie z ust. 2 ww. przepisu prawa, na polskich obszarach morskich pozwolenie na podejmowanie działań, o których mowa w ust. 1 pkt 5 i 12, wydaje dyrektor urzędu morskiego w uzgodnieniu z wojewódzkim konserwatorem zabytków właściwym dla miejsca siedziby urzędu morskiego.

1. Wniosek

Podmioty uprawnione do występowania z wnioskiem o wydanie pozwolenia na prowadzenie poszukiwań zabytków ustawodawca wymienia w art. 36 ust. 5 u.o.z.o.z. oraz art. 36 ust. 7 u.o.z.o.z. Obligatoryjne elementy i załączniki wniosku o wydanie pozwolenia

na prowadzenie poszukiwań zabytków ruchomych określa § 10 rozporządzenia. Wniosek powinien także spełniać wymogi określone w art. 63 § 2 k.p.a. Trzeba w tym miejscu zauważyć, że w sytuacji, gdy wniosek o wydanie pozwolenia na poszukiwania nie zawiera wszystkich elementów wymaganych zgodnie z ww. rozporządzeniem, a więc zawiera braki formalne, wojewódzki konserwator zabytków nie może rozpoznać sprawy co do meritum, lecz jest zobowiązany do wezwania wnioskodawcy do uzupełnienia wniosku na podstawie art. 64 § 2 k.p.a., pod rygorem pozostawienia takiego wniosku bez rozpatrzenia. Wniosek niekompletny nie może zainicjować skutecznie postępowania administracyjnego, co oznacza, że organ nie może wydać rozstrzygnięcia merytorycznego.

Wezwanie do uzupełnienia braków dotyczyć może również załączników do wniosku wymienionych w § 10 rozporządzenia. Zgodnie z jego treścią do wniosku dołącza się:

1. program poszukiwania zabytków określający zakres i sposób prowadzenia poszukiwań zabytków;
2. dokument potwierdzający posiadanie przez wnioskodawcę tytułu prawnego do korzystania z nieruchomości, uprawniającego do występowania z tym wnioskiem, a w przypadku gdy z wnioskiem występuje podmiot zamierzający prowadzić te poszukiwania, zgodę właściciela lub posiadacza nieruchomości na ich prowadzenie albo oświadczenie, że właściciel lub posiadacz tej zgody nie udzielił;
3. zgodę dyrektora parku narodowego albo regionalnego dyrektora ochrony środowiska, w przypadku poszukiwania zabytków odpowiednio na terenie parku narodowego albo rezerwatu przyrody;
4. mapę topograficzną w skali 1:10 000 lub większej bądź prezentację kartograficzną bazy danych obiektów topograficznych (BDOT10K), o której mowa w art. 4 ust. 1A pkt 8 ustawy z dnia 17 maja 1989 r. – Prawo geodezyjne i kartograficzne, a w odniesieniu do polskich obszarów morskich – morską mapę nawigacyjną z zaznaczonym obszarem planowanych poszukiwań zabytków.

Wskazane wyliczenie ma charakter wyczerpujący, co sprawia, że wojewódzki konserwator zabytków nie może żądać innych dokumentów niż wymienione wyżej. W szczególności, obowiązujące przepisy, nie dają podstaw do żądania innych elementów, jak np. dokumentu potwierdzającego gotowość muzeum lub innej jednostki organizacyjnej do przyjęcia zabytków archeologicznych odkrytych w trakcie prowadzenia badań archeologicznych. Dokument ten stanowi element wniosku o wydanie pozwolenia na prowadzenie badań archeologicznych, zgodnie z § 9 ust. 3 pkt 7 rozporządzenia, nie zaś poszukiwań zabytków.

W kontekście programu poszukiwań zabytków ustawodawca zaznaczył, że winien on określać „zakres i sposób prowadzenia poszukiwań”. Powyższe elementy nie zostały uściślone z uwagi na szeroką gamę możliwych do przeprowadzenia działań. Odwołując się do Słownika języka polskiego PWN wskazać należy, że „zakres” definiowany jest jako „granica zasięgu jakiegoś zjawiska, działania, faktu; też: dziedzina, sfera objęta tymi granicami”. Zgodnie z powyższym, treść programu poszukiwań powinna obejmować takie zagadnienia jak opis obszaru poszukiwań (we wszystkich wymiarach, a więc również potencjalnej głębokości ingerencji w grunt) oraz przedmiotu poszukiwań (rodzaju poszukiwanych zabytków). Z kolei „sposób” zdefiniowano jako „określony tryb postępowania, forma wykonania czegoś”, co oznacza, że program poszukiwań powinien zawierać opis wykorzystywanych narzędzi i podejmowanych w toku wnioskowanych działań czynności. Opisane powyżej elementy to jedynie minimalne wymogi, jakie mogą pozwolić organowi konserwatorskiemu zapoznać się z zamierzeniem wnioskodawcy i ocenić wpływ zaplanowanych przez niego działań na ewentualne zabytki, w tym archeologiczne. Pamiętać

trzeba, że wydane orzeczenie powinno odzwierciedlać zgodę wojewódzkiego konserwatora zabytków na zaproponowane przez wnioskodawcę poszukiwania lub jej brak.

Na marginesie warto zwrócić uwagę, że ewentualne formularze wniosków, zamieszczone na stronach internetowych poszczególnych wojewódzkich urzędów ochrony zabytków powinny odwoływać się do obowiązującej podstawy prawnej, jak również wyraźnie akcentować, które elementy wniosku zgodnie z przepisami prawa są obligatoryjne, które zaś fakultatywne. Dotyczy to np. wskazania miejsca poszukiwania zabytków z określeniem współrzędnych geodezyjnych **lub** geograficznych z dokładnością do jednej setnej sekundy dla punktów załamania obszaru poszukiwań lub nazwę **albo** numer obrębu ewidencyjnego z numerami działek ewidencyjnych, a w odniesieniu do polskich obszarów morskich, współrzędnych geocentrycznych geodezyjnych naniesionych na morską mapę nawigacyjną, o którym mowa w § 10 ust. 1 pkt 10 rozporządzenia. Treści zawarte w formularzach nie mogą wprowadzać w błąd wnioskodawców.

2. Strony postępowania w sprawie pozwolenia na poszukiwania

Ustalenie kręgu stron danego postępowania administracyjnego należy do obowiązków organu administracji. Przepisy ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami nie określają w sposób szczególny kręgu stron postępowania w sprawie wydania pozwolenia na poszukiwania w trybie art. 36 ust. 1 pkt 12, bowiem art. 36 ust. 5 i 7 określają jedynie podmiot uprawniony do występowania z wnioskiem. W sprawie pozwolenia wydawanego w tym trybie zastosowanie znajdzie zatem przepis ogólny, tj. art. 28 k.p.a., zgodnie z którym, stroną jest każdy, czyjego interesu prawnego lub obowiązku dotyczy postępowanie albo kto żąda czynności organu ze względu na swój interes prawny lub obowiązek. Interes prawny powinien być rozumiany jako zobiektywizowana, czyli realnie istniejąca potrzeba ochrony prawnej. Jest to interes o charakterze osobistym przez to, że jest własny, zindywidualizowany i skonkretyzowany. Ponadto musi on aktualnie istnieć w sprawie, w której organ administracji publicznej władny jest wydać decyzję.

W świetle tego przepisu istotą interesu prawnego jest jego związek z konkretną normą prawa materialnego – taką, którą można wskazać jako jego podstawę i z której podmiot, legitymujący się tym interesem, może wywodzić swoje racje. Stąd też jako strony postępowania administracyjnego kwalifikuje się osoby posiadające tytuły prawne do nieruchomości, której dotyczy postępowanie. Stronami postępowania prowadzonego w trybie art. 36 ust. 1 pkt 12 u.o.z.o.z. są więc z pewnością wnioskodawca oraz właściciel lub użytkownik wieczysty nieruchomości, a także inni dysponenti gruntu, władający nim na podstawie trwałego zarządu.

Nieuwzględnienie w toku postępowania którejkolwiek ze stron stanowi naruszenie jednej z głównych zasad postępowania, określonej w przepisie art. 10 k.p.a., z której wynika dla organu administracji publicznej obowiązek zagwarantowania wszystkim stronom czynnego udziału w każdym stadium postępowania oraz zagwarantowanie im przed wydaniem decyzji prawa wypowiedzenia się co do zebranych dowodów i materiałów oraz zgłoszonych żądań.

Zaznaczyć należy, że zgodnie z § 10 ust. 3 pkt 2 rozporządzenia, do wniosku obligatoryjnie dołącza się dokument potwierdzający posiadanie przez wnioskodawcę tytułu prawnego do korzystania z nieruchomości, uprawniającego do występowania z tym wnioskiem, a w przypadku gdy z wnioskiem występuje podmiot zamierzający prowadzić te poszukiwania, zgodę właściciela lub posiadacza nieruchomości na ich prowadzenie albo oświadczenie, że właściciel lub posiadacz tej zgody nie udzielił. W tym kontekście pamiętać trzeba, że zgodnie z art. 336 Kodeksu cywilnego, posiadaczem rzeczy jest zarówno ten, kto nią faktycznie włada jak właściciel (posiadacz samoistny), jak i ten, kto

nią faktycznie włada jak użytkownik, zastawnik, najemca, dzierżawca lub mający inne prawo, z którym łączy się określone władztwo nad cudzą rzeczą (posiadacz zależny). Weryfikacja prawidłowości ww. ustaleń na kolejnych etapach postępowania należy do obowiązku wojewódzkiego konserwatora zabytków. Weryfikacja może odbywać się w oparciu o posiadaną wiedzę, czy też na skutek podejmowania czynności z urzędu. Zgodnie z treścią art. 7 k.p.a., organy z urzędu powinny podejmować wszelkie czynności niezbędne do dokładnego wyjaśnienia stanu faktycznego oraz do załatwienia sprawy. Należy przez to rozumieć, że niezbędne w postępowaniu informacje winny być w pierwszej kolejności pozyskiwane przez organ z urzędu np. w ramach współpracy pomiędzy organami, a dopiero gdy okaże się to niemożliwe, można zwrócić się do strony o ich przedstawienie.

W tym miejscu nadmienić trzeba, że w przypadku obszarów w zarządzie Lasów Państwowych niezbędne jest uzyskanie zgody właściwego nadleśnictwa. Kwestie te reguluje dodatkowo Zarządzenie Dyrektora Generalnego Lasów Państwowych z 13 lipca 2018 r. w sprawie udostępniania gruntów leśnych do badań archeologicznych i/lub działań polegających na poszukiwaniu zabytków i innych przedmiotów przy użyciu urządzeń elektronicznych i technicznych związanych z naruszaniem gleby. Stanowi ono dokument wewnętrzny, regulujący procedurę wydawania zgód nadleśnictw m.in. na prowadzenie poszukiwań zabytków na obszarach leśnych.

3. Pozwolenie na prowadzenie poszukiwań

Podstawę prawną do wydawania pozwoleń na prowadzenie poszukiwań ukrytych i porzuconych zabytków stanowi art. 36 ust. 1 pkt 12 u.o.z.o.z. oraz § 19 rozporządzenia. Niedopuszczalne jest zatem wskazywanie w decyzjach wojewódzkiego konserwatora zabytków przepisów odnoszących się do innego rodzaju pozwoleń konserwatorskich, jak np. na prowadzenie badań archeologicznych (art. 36 ust. 1 pkt 5 u.o.z.o.z.) czy prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych przy zabytku wpisanym do rejestru (art. 36 ust. 1 pkt 1 u.o.z.o.z.) bądź wykonywanie robót budowlanych w otoczeniu zabytku (art. 36 ust. 1 pkt 2 u.o.z.o.z.).

W toku postępowania prowadzonego w trybie art. 36 ust. 1 pkt 12 u.o.z.o.z., wojewódzki konserwator zabytków poza oceną formalną wniosku zobowiązany jest do przeprowadzenia analizy merytorycznej jego uzasadnienia oraz programu prac i ustalenia, czy rodzaj, zakres i sposób prowadzenia planowanych poszukiwań nie będzie miał negatywnego wpływu na zabytki. Powyższy przepis zawiera normy kompetencyjne, upoważniające organ do rozstrzygnięcia określonego rodzaju spraw administracyjnych. W toku postępowania organ dokonuje w szczególności wykładni i interpretacji pojęć nieo określonych w odniesieniu do konkretnego stanu faktycznego. W związku z tym ocena, czy dane zamierzenie wnioskodawcy może uzyskać zgodę, powinna uwzględniać realia konkretnego przypadku, w tym np. specyfiki wnioskowanych działań (por. wyrok NSA z 22 stycznia 2016 r., sygn. akt II OSK 1202/14).

W wielu przypadkach rozstrzygnięcie wojewódzkiego konserwatora zabytków może okazać się szczególnie skomplikowane, z uwagi na to, że zabytki podlegają ochronie – nawet w przypadku ich poszukiwania, a więc niepewnego i potencjalnego założeń, że mogą zostać odkryte. Przy czym pamiętać trzeba, że decyzja w przedmiocie pozwolenia na poszukiwania zabytków wymaga każdorazowo szczegółowego uzasadnienia faktycznego i prawnego, zgodnie ze standardami wynikającymi z art. 107 § 3 k.p.a. Ponadto, pozwolenie na prowadzenie poszukiwań powinno zawierać dane i załączniki, określone w § 19 rozporządzenia.

Podkreślenia wymaga fakt, że przepisy u.o.z.o.z. i rozporządzenia nie warunkują wydania pozwolenia na poszukiwania zabytków od motywów ich prowadzenia wskazanych

w uzasadnieniu i programie poszukiwań, dołączonych w do wniosku zgodnie z § 10 ust. 1 pkt 4 oraz § 10 ust. 3 pkt 1 rozporządzenia. Wojewódzki konserwator zabytków winien natomiast ocenić w toku prowadzonego postępowania treść wniosku wraz z programem poszukiwań, w celu ustalenia, czy zaplanowane działania nie wykraczają poza, dopuszczalny przepisem art. 36 ust. pkt. 12 u.o.z.o.z. zakres poszukiwań zabytków. Rolą organu konserwatorskiego jest bowiem merytoryczna ocena wniosku i wydanie decyzji pozwalającej na prowadzenie poszukiwań zgodnie z przedstawionym programem lub odmawiającej wydania takiego pozwolenia.

Dodać w tym miejscu trzeba, że w sytuacji gdy program poszukiwań nie obejmuje wszystkich niezbędnych elementów, tj. wskazania zakresu i sposobu prowadzenia poszukiwań, a więc przede wszystkim narzędzi wykorzystywanych w toku planowanych działań oraz opisu przedmiotu poszukiwań, należy wezwać wnioskodawcę w trybie art. 64 § 2 k.p.a. do jego sprecyzowania w tym zakresie. Wezwanie do uzupełnienia braków nie może mieć jednak na celu uzupełnienie programu, o elementy nie przewidziane przepisami rozporządzenia, w szczególności zaś numery ksiąg wieczystych, opis wstępnej konserwacji znalezisk czy sposób wykonywania dokumentacji znalezisk, o ile wnioskodawca sam nie zadeklarował jej sporządzania.

4. Poszukiwania zabytków a badania archeologiczne

Poszukiwań zabytków nie można utożsamiać z badaniami archeologicznymi, określonymi przez ustawodawcę w art. 3 pkt 11 u.o.z.o.z. jako „działania mające na celu odkrycie, rozpoznanie, udokumentowanie i zabezpieczenie zabytku archeologicznego”. Podstawowym obowiązkiem organu konserwatorskiego na etapie rozpatrywania wniosku o wydanie pozwolenia na poszukiwania, jest ustalenie, czy jego zakres w pełni odpowiada normie zawartej w art. 36 ust. 1 pkt 12 u.o.z.o.z. Choć poszukiwania również mogą prowadzić do odkrycia zabytku, niedopuszczalne jest jednak aby ich zakres był tożsamy z działaniami podejmowanymi w ramach badań archeologicznych. Tym samym, załączony do wniosku program poszukiwań, nie musi określać czynności właściwych dla badań archeologicznych, prowadzonych na podstawie pozwolenia konserwatorskiego wydawanego w trybie art. 36 ust. 1 pkt 5 u.o.z.o.z. Badania archeologiczne, w przeciwieństwie do poszukiwań, obejmują również konieczność metodycznego zadokumentowania i zabezpieczenia zabytku archeologicznego – zarówno ruchomego, jak i nieruchomego. Z tego względu, uzyskiwanie pozwoleń na badania archeologiczne obwarowane jest również dużo większymi rygorami i wymogami, opisanymi w § 9 rozporządzenia, w tym w zakresie kwalifikacji osób nimi kierujących, określonych w art. 37e u.o.z.o.z.

Na podstawie pozwolenia na prowadzenie poszukiwań nie powinny być więc prowadzone np. archeologiczne badania powierzchniowe, gdyż niemożliwe będzie obwarowanie pozwolenia stosownymi warunkami, jak również niemożliwe będzie egzekwowanie od wnioskodawcy naukowego opracowania takich działań. Pragnę przypomnieć, że wymogi metodyczne i dokumentacyjne w tym zakresie określone zostały w wytycznych Generalnego Konserwatora Zabytków z 8 stycznia 2020 r., znak: DOZ-KiNK.070.14.2018. WJ, w sprawie standardów prowadzenia badań archeologicznych.

W tym miejscu zaznaczyć należy, że nie jest możliwe określanie jednej konkretnej dozwolonej głębokości pozyskiwania zabytków ruchomych w toku poszukiwań. Przy czym warunki określone w treści wydanego pozwolenia nie mogą wykraczać poza zakres opisany we wniosku i programie poszukiwań, ani tym bardziej być z nimi sprzeczne. Należy przez to rozumieć, że jeśli wniosek oraz program poszukiwań nie przewidują ingerencji w grunt, wówczas organ nie ma podstaw do nakładania warunku określającego dopuszczalną głębokość pozyskiwania zabytków. Zasadnym natomiast będzie doprecyzowanie

tej głębokości wraz z rzetelnym jej uzasadnieniem przez wojewódzkiego konserwatora zabytków, w sytuacji gdy wnioskodawca ograniczył się jedynie do wskazania zamiaru naruszenia gruntu, nie wskazując jednocześnie jego zakresu. Jeśli natomiast zaproponowany we wniosku zakres ingerencji w grunt uznany zostanie przez wojewódzkiego konserwatora zabytków za niedopuszczalny, z uwagi na możliwy negatywny wpływ na zabytki, winien odmówić wydania pozwolenia, szczególnie uzasadniając swoje stanowisko w treści decyzji administracyjnej.

5. Poszukiwania a ekshumacje

Celem poszukiwań, prowadzonych na podstawie pozwolenia konserwatorskiego wydane- go w trybie art. 36 ust. 1 pkt 12 u.o.z.o.z., nie może być wydobywanie szczątków ludzkich, stanowiące w swej istocie ekshumację, zgodnie z art. 210 ustawy z dnia 6 czerwca 1997 r. Kodeks postępowania karnego (t. j. Dz. U. z 2020 r., poz. 30 ze zm.).

Stosownie do art. 15 ust. 1 ustawy z dnia 31 stycznia 1959 r. o cmentarzach i chowa- niu zmarłych (t. j. Dz. U. z 2019 r., poz. 1473), ekshumacja zwłok i szczątków może być dokonana na umotywowaną prośbę osób uprawnionych do pochowania zwłok za zezwo- leniem właściwego inspektora sanitarnego, na zarządzenie prokuratora lub sądu lub na podstawie decyzji właściwego inspektora sanitarnego w razie zajęcia terenu cmentarza na inny cel. Przepisy ww. ustawy, dotyczące ekshumacji i przewożenia zwłok, nie odno- szą się do archeologicznych prac wykopaliskowych w zakresie grobów i cmentarzysk po- łożonych poza terenem funkcjonujących cmentarzy.

Z kolei ekshumacja z grobu wojennego może być przeprowadzona jedynie na zarzą- dzenie Prezesa Instytutu Pamięci Narodowej – Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Na- rodowi Polskiemu lub za jego zgodą, wyrażoną wskutek umotywowanej prośby rodziny lub otoczenia osoby pochowanej w grobie wojennym bądź prośby instytucji społecznej, jak stanowi art. 4 ustawy z dnia 28 marca 1933 r. o grobach i cmentarzach (t. j. Dz. U. z 2018 r. poz. 2337). Stosownie do art. 5a cyt. ustawy, zatwierdzanie planów cmentarzy wojennych oraz sprawy dotyczące ogólnego zarządu cmentarzy wojennych, a w szczegól- ności związane z ewidencją, remontem i utrzymaniem grobów i cmentarzy wojennych oraz związane z uregulowaniem własności gruntów, zajętych pod cmentarze wojenne, należą do zakresu działania wojewody. Wobec powyższego, organem właściwym do orze- kania w sprawach grobów wojennych nie jest wojewódzki konserwator zabytków, lecz wojewoda, a w sprawach ekshumacji – Prezes Instytutu Pamięci Narodowej. W sytuacji przypadkowego odnalezienia grobu wojennego lub szczątków ludzkich, konieczne jest powiadomienie właściwych organów.

Przypomnieć również trzeba, że pismem z 11 kwietnia 2017 r., znak: DOZ.6811.1.2017. AO, wojewódzkim konserwatorom zabytków przekazano wytyczne Generalnego Kon- serwatora Zabytków dotyczące poszukiwania i rozpoznawania miejsc spoczynku ofiar zbrodni wojennych i zbrodni komunistycznych oraz przeprowadzania ekshumacji gro- bów wojennych, a także ewentualnych w tym zakresie kompetencji organów ochrony zabytków. Dodatkowo, pismem z 3 grudnia 2019 r. wydano wytyczne związane z dzia- łałością na terenie naszego kraju amerykańskiej agencji rządowej Defense POW/MIA Accounting Agency, zajmującej się poszukiwaniem szczątków żołnierzy amerykańskich poległych podczas konfliktów zbrojnych, które również poruszają tematykę ekshumacji grobów wojennych.

6. Warunki w pozwoleniach na poszukiwania

Zgodnie z art. 36 ust. 3 u.o.z.o.z., wojewódzki konserwator zabytków może określić w pozwoleniu warunki, które mają zapobiec zniszczeniu zabytków. Warunki te można

podzielić w szczególności na obligatoryjne, których zawarcie w decyzji jest obowiązkowe, oraz na fakultatywne, których zamieszczenie w pozwoleniu jest pozostawione uznaniu właściwego organu.

Obowiązkowo w treści pozwolenia uwzględnić należy, zgodnie z § 19 ust. 1 pkt 7 i 8 rozporządzenia:

1. warunek zawiadomienia wojewódzkiego konserwatora zabytków albo dyrektora urzędu morskiego o terminie rozpoczęcia i zakończenia wskazanych w pozwoleniu poszukiwań zabytków, przynajmniej 2 dni przed dniem rozpoczęcia poszukiwań;
2. warunek przekazania wojewódzkiemu konserwatorowi zabytków albo dyrektorowi urzędu morskiego przez osobę kierującą poszukiwaniami zabytków imion i nazwisk osób biorących udział w poszukiwaniach zabytków, przynajmniej 2 dni przed dniem rozpoczęcia poszukiwań.

Organ może również określić w pozwoleniu inne warunki, które mają zapobiec zniszczeniu zabytków. Są to warunki nieobligatoryjne, których zamieszczenie i sformułowanie pozostawione jest ocenie organu ochrony zabytków, przy czym mogą one służyć wyłącznie zabezpieczeniu zabytku. Oznacza to, że na podstawie tego przepisu mogą być sformułowane zalecenia dotyczące tych działań składających się na poszukiwania, które będą dotyczyły bezpośrednio substancji zabytku. Ponadto, warunki określone na podstawie cytowanego przepisu, nie mogą modyfikować wniosku strony. W sytuacji, gdy organ konserwatorski uzna zaproponowany program za niezgodny z celem poszukiwań lub wykraczający poza dopuszczalny zakres poszukiwań z punktu widzenia ochrony zabytków, powinien w formie decyzji odmówić wydania pozwolenia (por. pkt 4). Pewien wyjątek w tym zakresie zawiera przepis § 19 ust. 4 rozporządzenia, dopuszczający wyznaczenie przez organ stref zakazu poszukiwań.

Przypomnieć należy, że przepisy prawa nie przewidują możliwości warunkowania prowadzenia poszukiwań zapewnieniem nadzoru archeologicznego, czy też elementami zastrzeżonymi dla pozwoleń na prowadzenie badań archeologicznych, takich jak konieczność prowadzenia dokumentacji, złożenia sprawozdania, prowadzenia doraźnej konserwacji pozyskanych przedmiotów czy warunki zastrzeżone dla pozwoleń na prowadzenie badań archeologicznych, opisanymi w § 18 rozporządzenia.

7. Załączniki mapowe

Stosownie do przepisu § 19 ust. 2 pkt 2 i ust. 5 rozporządzenia, pozwolenie na poszukiwanie zabytków zawiera wskazanie miejsca poszukiwania zabytków z określeniem współrzędnych geodezyjnych lub geograficznych z dokładnością do jednej setnej sekundy dla punktów załamań obszaru poszukiwań lub nazwę albo numer obrębu ewidencyjnego z numerami działek ewidencyjnych, a w odniesieniu do polskich obszarów morskich, współrzędnych geocentrycznych i geodezyjnych naniesionych na morską mapę nawigacyjną, natomiast załącznik do tego pozwolenia stanowi mapa topograficzna w skali 1:10 000 lub większej lub prezentacja kartograficzna bazy danych obiektów topograficznych (BDOT10K), o której mowa w art. 4 ust. 1A pkt 8 ustawy z dnia 17 maja 1989 r. Prawo geodezyjne i kartograficzne (t. j. Dz. U. z 2020 r., poz. 276 ze zm.), a w odniesieniu do polskich obszarów morskich, morska mapa nawigacyjna, z zaznaczonym obszarem prowadzenia poszukiwań. W załączniku do pozwolenia w granicach obszaru prowadzenia poszukiwań wyznacza się również strefy zakazu prowadzenia poszukiwań.

Podkreślić należy, że zarówno wnioskodawca, dołączając mapę do wniosku o wydanie pozwolenia na podstawie § 10 ust. 3 pkt 4 rozporządzenia, jak i organ wydający decyzję, mają możliwość wykorzystania mapy o dowolnej skali, w zależności od wielkości obszaru, czytelności mapy i zakresu poszukiwań. Muszą one jednak pochodzić ze źródła, które

dopuszcza ich użycie w postępowaniu administracyjnym, tj. zawierającego precyzyjne dane, wiążące dla organów administracji publicznej. Oznacza to, że mapy topograficzne, stanowiących załącznik do wniosku, nie można pobrać z portali internetowych opatrzonego zastrzeżeniem, że mapy dostępne na tym portalu internetowym mają jedynie charakter poglądowy i nie mogą zostać wykorzystane do celów administracyjnych (np. geoportal.gov.pl, bdl.lasy.gov.pl). Każda mapa wykorzystywana w postępowaniu administracyjnym powinna być czytelna oraz opatrzona legendą i skalą, a obszary poszukiwań i obszary z nich wyłączone muszą zostać oznaczone precyzyjnie.

Warto mieć na względzie, że zgodnie z art. 40a ust. 1 prawa geodezyjnego i kartograficznego, organy prowadzące państwowy zasób geodezyjny i kartograficzny udostępniają materiały zasobu odpłatnie zgodnie z załącznikiem do ww. ustawy oraz kalkulatorem opłat dostępnym na stronie internetowej Głównego Urzędu Geodezji i Kartografii. Jednakże organy administracji publicznej zwolnione są z rzeczony opłaty na podstawie art. 40a ust. 2 pkt 4b prawa geodezyjnego i kartograficznego, który stanowi, że nie pobiera się opłaty za udostępnianie danych na podstawie art. 15 ustawy z dnia 17 lutego 2005 r. o informatyzacji działalności podmiotów realizujących zadania publiczne. Zwolnienie dotyczy więc materiałów udostępnianych w wersji elektronicznej.

Na marginesie omawianego zagadnienia wskazać należy, że przepisy § 10 ust. 3 pkt 4 rozporządzenia nie obligują wnioskodawcy do składania mapy topograficznej w większej liczbie egzemplarzy niż jeden, co jasno wynika z zawartego w cyt. przepisie sformułowania: „Do wniosku (...) dołącza się mapę topograficzną w skali 1:10 000 (...)”. Dodatkowe egzemplarze organ konserwatorski może pozyskać we własnym zakresie, o czym mowa powyżej.

Powyższe kwestie mają znaczenie zwłaszcza w sytuacji, gdy organ konserwatorski, w myśl § 19 ust 4 rozporządzenia, w treści wydawanego pozwolenia zadecyduje zawrzeć warunek, polegający na zakazie prowadzenia poszukiwań zabytków w konkretnych miejscach ze względu na ochronę zabytków archeologicznych (strefa zakazu prowadzenia poszukiwań). Wyznaczenie takich stref pozostawiono uznaniu wojewódzkiego konserwatora zabytków, nie ograniczając ich jedynie do zewidencjonowanych stanowisk archeologicznych. Wyznaczenie stref zakazu poszukiwań wymaga jednak szczegółowego uzasadnienia merytorycznego oraz precyzyjnego oznaczenia na załączniku mapowym, zgodnie z § 19 ust 4 rozporządzenia.

8. Osoby uprawnione do prowadzenia poszukiwań

Zgodnie z § 19 ust. 1 pkt 6 i 8 rozporządzenia, pozwolenie na prowadzenie poszukiwań zawiera imię, nazwisko i adres osoby kierującej poszukiwaniami zabytków albo samodzielnie prowadzącej te poszukiwania, jak również warunek przekazania wojewódzkiemu konserwatorowi zabytków albo dyrektorowi urzędu morskiego przez osobę kierującą poszukiwaniami zabytków imion i nazwisk osób biorących udział w poszukiwaniach zabytków, przynajmniej 2 dni przed dniem rozpoczęcia poszukiwań. To osoba, która uzyskała pozwolenie, zobowiązana jest do przestrzegania jego warunków. Z tego względu powinna być obecna w trakcie prowadzenia poszukiwań i posiadać przy sobie wydane pozwolenie.

W § 21 ust. 1 rozporządzenia wskazano, że wnioskodawca zgłasza nazwiska pozostałych osób prowadzących poszukiwania w formie pisemnej, za pomocą faksu lub za pomocą środków komunikacji elektronicznej w rozumieniu art. 2 pkt 5 ustawy z dnia 18 lipca 2002 r. o świadczeniu usług drogą elektroniczną (t. j. Dz. U. z 2020 r., poz. 344). Należy przez to rozumieć, że wszystkie powyższe sposoby zgłoszenia są dopuszczalne. W szczególności takiego zgłoszenia można dokonać pisemnie, za pomocą telefaksu, poczty elektronicznej, elektronicznej skrzynki podawczej urzędu. Nic nie stoi również na

przeszkodzie, aby lista uczestników została dołączona już do wniosku o wydanie pozwolenia, a także uzupełniana lub zmieniana pod warunkiem, że dokonane zostanie to maksymalnie 2 dni przed rozpoczęciem poszukiwań, a więc pierwszym dniem, kiedy będą prowadzone poszukiwania.

W celu poświadczenia przyjęcia zgłoszenia uczestników przez organ, warto wziąć pod uwagę możliwość przesłania zgłaszającemu drogą elektroniczną zwrotnego potwierdzenia, że określona lista uczestników została odebrana, i dołączyć wydruk lub samą wiadomość do akt sprawy.

W analogicznej, pisemnej formie realizowany winien być warunek określony w § 19 ust. 1 pkt 7 rozporządzenia, zobowiązujący wnioskodawcę do zawiadomienia wojewódzkiego konserwatora zabytków albo dyrektora urzędu morskiego o terminie rozpoczęcia i zakończenia wskazanych w pozwoleniu poszukiwań zabytków, przynajmniej 2 dni przed dniem rozpoczęcia poszukiwań. W tym miejscu wyjaśnić trzeba, że zawiadomienie o rozpoczęciu i zakończeniu poszukiwań dotyczy pierwszego podjęcia działań wskazanych w pozwoleniu i ich ostatecznego zakończenia. Obowiązujące przepisy nie nakładają obowiązku informowania organu każdorazowo o kolejnych etapach działań podejmowanych zgodnie z programem poszukiwań.

9. Termin ważności pozwolenia

Odnosząc się do kwestii terminu ważności pozwolenia wskazać należy, że pomimo braku formalnego wymogu wskazywania we wniosku o wydanie pozwolenia na prowadzenie poszukiwań terminów rozpoczęcia i zakończenia tych działań przez wnioskodawcę, stosownie do treści § 19 ust. 1 pkt 5 rozporządzenia, organ konserwatorski zobowiązany jest wskazać termin ważności pozwolenia.

Wyjaśnić trzeba, że każdy wniosek powinien być indywidualnie oceniony, a wskazany termin precyzyjnie uzasadniony w treści decyzji. Wydając pozwolenie, organ może wziąć pod uwagę harmonogram prac, jeśli został opisany we wniosku lub programie poszukiwań. Bez względu na termin ważności pozwolenia powinien uwzględniać czas niezbędny do doręczenia decyzji wszystkim stronom postępowania oraz 14-dniowy okres na złożenie odwołania. Wyznaczony termin może być również uzasadniony wielkością obszaru poszukiwań, stopieniem skomplikowania, porą roku czy dostępnością terenu do poszukiwań określonych w zgodach właścicieli nieruchomości. Należy pamiętać, że ograniczenie terminu ważności pozwolenia w stosunku do ewentualnych danych zawartych we wniosku lub załącznikach, powinno dotyczyć jedynie wyjątkowych sytuacji i znaleźć szczególne uzasadnienie w treści wydanego pozwolenia.

II. POSZUKIWANIA PRZEDMIOTÓW NIEBĘDĄCYCH ZABYTKAMI

W kontekście prowadzenia poszukiwań przedmiotów innych niż zabytkowe, zaznaczyć należy, że u.o.z.o.z. nie reguluje poszukiwań rzeczy zagubionych niebędących zabytkami w rozumieniu zapisów art. 3. Stosownie do treści przytoczonego przepisu prawa, zabytek to nieruchomość lub rzecz ruchoma, ich części lub zespoły, będące dziełem człowieka lub związane z jego działalnością i stanowiące świadectwo minionej epoki bądź zdarzenia, których zachowanie leży w interesie społecznym ze względu na posiadaną wartość historyczną, artystyczną lub naukową.

Jeżeli przy okazji takich poszukiwań natrafi się na przedmiot, wobec którego istnieje przypuszczenie, że stanowi on rzecz o wartości historycznej, naukowej lub artystycznej należy niezwłocznie powiadomić właściwe organy, wskazane w u.o.z.o.z. – w przypadku zabytków archeologicznych – lub w ustawie o rzeczach znalezionych – w przypadku wszystkich znalezionych przedmiotów, w tym innych kategorii zabytków.

Dla podjęcia postępowania administracyjnego w odpowiednim trybie podstawowe znaczenie ma określenie wartości zabytkowych i cech odkrytych zabytków. Podkreślić należy, że ustawowe kompetencje w tym zakresie posiada wojewódzki konserwator zabytków, jako organ wyspecjalizowany w ochronie zabytków, nie zaś osoby prowadzące poszukiwania. W razie wątpliwości, organ ma możliwość zasięgnięcia rzeczoznawcy, muzeum lub innej instytucji wyspecjalizowanej w sprawach opieki nad zabytkami.

Podnoszonym często problemem jest wykładnia definicji zabytku i zabytku archeologicznego oraz ich interpretacja, a także brak dokumentu poświadczającego, czy organ konserwatorski uznał dany przedmiot za zabytkowy lub niezabytkowy. W związku z powyższym można rozważyć wprowadzenie w wojewódzkich urzędach ochrony zabytków procedury komisyjnej oceny wartości przedmiotów pozyskanych w toku poszukiwań, co odbywa się już obecnie w niektórych organach konserwatorskich.

Na zakończenie chciałabym podkreślić, że docenić trzeba odpowiedzialną postawę osób, które prowadzą poszukiwania zabytków z poszanowaniem przepisów prawa, realizując tym samym swoją pasją rzetelnie i z troską o dziedzictwo kulturowe. Środowisko to prezentuje niewątpliwy potencjał, który powinien być spożytkowany dla zdobywania nowej wiedzy o dziedzictwie kulturowym w Polsce. Należy rozwijać współpracę osób poszukujących zabytków z instytucjami odpowiedzialnymi za ochronę zabytków i opiekę nad zabytkami, a także jednostkami administracji państwowej i ekspertami, uwzględniając prowadzenie wspólnych działań, w tym w szczególności szeroko zakrojonych projektów edukacyjnych. Tylko taka forma działalności poszukiwaczy zabytków, we współpracy z profesjonalistami gwarantuje, że odnalezione zabytki zostaną wydobyte właściwie, a ich historyczne, artystyczne i naukowe wartości zostaną zachowane oraz poprawnie zinterpretowane i zadokumentowane.

Zobowiązana będę za przyjęcie powyższych wytycznych do stosowania przez pracowników podległych Państwu urzędów, a także samorządowych konserwatorów zabytków.

Z poważaniem
Magdalena Gawin

Otrzymują:

1. Dolnośląski Wojewódzki Konserwator Zabytków
2. Kujawsko-Pomorski Wojewódzki Konserwator Zabytków
3. Lubelski Wojewódzki Konserwator Zabytków
4. Lubuski Wojewódzki Konserwator Zabytków
5. Łódzki Wojewódzki Konserwator Zabytków
6. Małopolski Wojewódzki Konserwator Zabytków
7. Mazowiecki Wojewódzki Konserwator Zabytków
8. Opolski Wojewódzki Konserwator Zabytków
9. Podkarpacki Wojewódzki Konserwator Zabytków
10. Podlaski Wojewódzki Konserwator Zabytków
11. Pomorski Wojewódzki Konserwator Zabytków
12. Śląski Wojewódzki Konserwator Zabytków
13. Świętokrzyski Wojewódzki Konserwator Zabytków
14. Warmińsko-Mazurski Wojewódzki Konserwator Zabytków
15. Wielkopolski Wojewódzki Konserwator Zabytków
16. Zachodniopomorski Wojewódzki Konserwator Zabytków
17. A/a

Do wiadomości:

1. Narodowy Instytut Dziedzictwa

MINISTERSTWO
KULTURY I DZIEDZICTWA NARODOWEGO
PODSEKRETARZ STANU
dr hab. prof. IH PAN Magdalena Gawin

Warszawa, 23 lipca 2021 r.

DOZ-KiNK.6521.15.2021.KP

Wojewódzcy konserwatorzy zabytków
/według rozdzielnika/

Szanowni Państwo,

w ostatnim czasie można zaobserwować niepokojącą praktykę rewitalizacji zabytkowych rynków, placów, a nawet dzielnic miejskich, polegającą na eliminacji zieleni, usuwaniu historycznych nawierzchni i zastępowaniu ich betonem lub asfaltem. Takie działania stanowią realne zagrożenie dla historycznych układów urbanistycznych lub ruralistycznych, które zgodnie z art. 6 ust. 1 pkt 1 lit. b ustawy z 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (t. j. Dz. U. z 2021 r., poz. 710, dalej: u.o.z.o.z.) podlegają ochronie i opiece, bez względu na stan zachowania. Mając na względzie obowiązek strzeżenia przez organy administracji publicznej dziedzictwa narodowego, wyrażony w preambule i art. 5 Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej z 2 kwietnia 1997 r. (Dz. U. z 1997 r. Nr 78, poz. 483); oraz art. 90 ust. 3 u.o.z.o.z. stanowiący o koordynowaniu działalności wojewódzkich konserwatorów zabytków oraz ustalaniu ogólnych kierunków ich działania przez Generalnego Konserwatora Zabytków, zobligowana jestem przypomnieć Państwu najważniejsze tezy związane z zasadami konserwatorskimi, ochroną zabytkowej zieleni i zagospodarowaniem historycznych układów zabytkowych.

Dziedzictwo kulturowe jest czynnikiem rozwoju miast, dlatego wspieranie odpowiedniego zarządzania na poziomie samorządowym może pozytywnie wpływać zarówno na ich rozwój społeczny, jak i gospodarczy. Dziedzictwo może bezpośrednio oddziaływać na pobudzenie działalności branż turystycznych, przemysłu kreatywnego, jak i uruchamiać efekty mnożnikowe poprzez wykorzystanie popytu na konsumpcję kultury, w tym także dziedzictwa kulturowego w wielu innych branżach. Oprócz potencjału ekonomicznego dziedzictwo posiada potencjał społeczny: może wspierać budowę więzi społecznych, poczucie wspólnoty, lokalnej tożsamości i dumy z miejsca zamieszkania, być nośnikiem pozytywnych wzorców społecznych. Co więcej, rozpoznanie zasobu dziedzictwa kulturowego i jego wykorzystywanie w procesach rozwojowych wzmacnia budowę kapitału społecznego, jednego z nowoczesnych czynników rozwoju i konkurencyjności miast.

Jednocześnie należy zauważyć, że dziedzictwo jako zasób nieodnawialny wymaga nieustanej troski i zrównoważonego podejścia w planowaniu jego wykorzystania w rozwoju. Zachowanie autentyczności i integralności dziedzictwa kulturowego stanowiących najważniejszy nośnik jego wartości jest warunkiem czerpania długofalowych korzyści z jego potencjałurozwojowego. Szczególnie jest to istotne w odniesieniu do zabytków na obszarach miast gdzie presja inwestycyjna jest bardzo silna. W tym ujęciu ochrona zabytków staje się strategią osiągnięcia równowagi, opartej na zasadach trwałego i zrównoważonego rozwoju między rozwojem miast a jakością życia jego mieszkańców.

Historyczne obszary miejskie należą do najbardziej zróżnicowanych przejawów naszego wspólnego dziedzictwa kulturowego, które zostały ukształtowane przez kolejne

pokolenia i stanowią pełne świadectwo działalności człowieka w czasie i przestrzeni, na co szczególną uwagę zwraca UNESCO w międzynarodowym dokumencie doktrynalnym z 2011 roku, tzw. rekomendacji w sprawie historycznego krajobrazu miejskiego.

W strukturze miasta rynek lub plac główny to charakterystyczny element tożsamości, centralizujący życie społeczno-gospodarcze i kulturalne. Pomimo zmiany funkcji przestrzeni rynkowych, która nastąpiła w XX wieku, ich znaczenie społeczne się nie zmieniło. Ponadto przestrzenie rynkowe w dalszym ciągu skupiają najlepiej zachowaną zabytkową zabudowę, świadcząc o historii i dziedzictwie kulturowym miasta. Dlatego tak ważne jest, by proces rewitalizacji, któremu często podlegają i przekształceń wizerunku przestrzeni miejskich, przebiegał zgodnie z poszanowaniem zasad konserwatorskich.

Dlatego niedopuszczalne jest niszczenie w ramach prac rewitalizacyjnych i modernizacyjnych wypracowanych już w okresie międzywojennym koncepcji zazieleniania placów, skwerów, ulic, promenad i bulwarów, jako namacalnych dowodów poprawy sanitarnej miast zduszonych i zanieczyszczonych przez rewolucję przemysłową. Nie należy zapominać o wielkoobszarowych systemach zieleni, które zaplanowane na początku XX wieku, często wsparte na idei miasta-ogrodu miały zapewnić przez kolejne dziesięciolecia komfortowe, jakościowe i przyjazne dla mieszkańców dużych miast warunki życia. Usuwanie zdrowych drzew, które kilkadziesiąt lat temu nasi poprzednicy nasadzali z nadzieją poprawy życia w mieście, posługiwanie się argumentacją przywracania rynkom i placom ich pierwotnej funkcji wykreowanej w średniowieczu, jest działaniem fałszywym, jeżeli efektem końcowym pozostaje betonowa płaszczyzna placu z parkingiem podziemnym i donicami zamiast starodrzewu.

Przeciwstawianie się służb konserwatorskich działaniom szkodliwym dla trwałości dziedzictwa, dbałość o jakość krajobrazu kulturowego opartego na ideach z pocz. XX wieku, znajduje swoje odzwierciedlenie w współczesnych dążeniach do zrównoważonego rozwoju miast. Jest ważnym wsparciem w budowaniu współczesnych miast kompaktowych, (kontynuujących ideę miasta-ogrodu), przeciwdziałaniu negatywnym skutkom suburbanizacji i ponownemu wykorzystaniu przestrzeni w miastach. Ponadto, jest to również jeden z celów Polski w ramach Nowego Ładu, Strategii przystosowania do zmian klimatu i wielu innych inicjatyw UE.

Należy zdawać sobie sprawę, że zarówno służby konserwatorskie, jak i lokalne samorządy mogą wspierać narzędzia i technologie dedykowane ochronie dziedzictwa kulturowego, które zapewniają stabilność klimatyczną i przeciwdziałają negatywnym zmianom klimatycznym. Należy mieć świadomość, że realizacja celów ochrony krajobrazów kulturowych następuje poprzez zapisy w zakresie ustaleń dotyczących kompozycji urbanistycznej, małej architektury, ale także zasad gospodarowania terenami zieleni, mającej na celu optymalizację użytkowania przy zachowaniu ciągłości systemów ekologicznych i przeciwdziałaniu zmianom klimatycznym (w tym ciągłości korytarzy ekologicznych i wzmacniania bioróżnorodności)¹.

W ramach tych działań można wspierać również tradycyjne (ekologiczne i lokalne) techniki i technologie budowlane, rzemieślnicze i agrarne (elementy dziedzictwa niematerialnego)², tradycyjne i naturalne (ekologiczne) materiały, ochronę i odtwarzanie

1 J. Welc-Jędrzejewska (koordynator), E. Kulesza-Szerniewicz, B. Makowska, E. Stieler i E. Jagielska, *Problematyka ochrony dziedzictwa kulturowego i zabytków w studiach uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gmin oraz w miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego*, NID, Warszawa, 2011.

2 Konwencja UNESCO w sprawie ochrony niematerialnego dziedzictwa kulturowego z 2003 r. ratyfikowana przez Polskę w 2011 roku http://niematerialne.nid.pl/Konwencja_UNESCO/Tekst%20Konwencji%20o%20ochronie%20dziedzictwa%20niematerialnego/.

systemów zieleni zabytkowej miast i wsi, otwartego krajobrazu kulturowego, dawnych bogatych ekosystemów wodnych (strumieni, stawów, tradycyjnych systemów melioracyjnych), których trwanie w środowisku przez setki lat było czynnikiem stabilizującym zmiany klimatyczne (zapobiegało nadmiernemu nagrzewaniu, wspomagało retencje, zapobiegało powodziom, ułatwiało cyrkulację mas powietrza).

Z inicjatywy GKZ powstał w Narodowym Instytucie Dziedzictwa program szkoleniowy pt. „Krajobraz mojego miasta”, zawierający film i poradniki instruktażowe, które przybliżą Państwu wspierane przeze mnie idee, oraz będą z pewnością pomocne we wspieraniu lokalnych samorządów w podnoszeniu jakości rewitalizowanych i modernizowanych przestrzeni miejskich, które nie powinny być kojarzone z negatywnym pojęciem *betonozy* dotyczącej miasta historyczne.

Ponadto na obszarach, na których wymagane jest uzyskanie pozwolenia wojewódzkiego konserwatora zabytków na podstawie art. 36 u.o.z.o.z. oraz uzgodnień organem projektów i zmian planu zagospodarowania przestrzennego województwa oraz miejscowego planu zagospodarowania w myśl art. 20. u.o.z.o.z.), proszę o zastosowanie zasad określonych w:

1. Wytycznych o ochronie małych miast historycznych (znak: DOZ-OAiK.6521.4.2018.DJ) – w szczególności proszę o stosowanie reguły polegającej na odmowie uzgadniania miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego lub zmian tych planów, których projekty przewidują usuwanie zieleni z rynków miejskich (za wyjątkiem opinii dendrologicznych wskazujących na zły stan roślin) oraz wymianę historycznych bruków na kształtkę betonową lub nawierzchnię asfaltową.
2. Wytycznych zawartych w instrukcji z 5 października 2018 r. (znak: DOZ-KiNK.6521.63.2018.MP), gdzie wskazano na 7 podstawowych zasad konserwatorskich, a także, że sama konserwacja *ma na celu uzdrowienie, utrwalenie i wzmocnienie fizycznej substancji zabytku i jego struktury za pomocą odpowiednich metod wypracowanych na bazie nauk przyrodniczych. Postać zabytku winna pozostać przy tym w stanie nienaruszonym*³.
3. Standardach postępowania konserwatorskiego w zakresie zagospodarowania przestrzeni rynkowych z 2 sierpnia 2019 r. (znak: DOZ.6521.26.2019.DJ) obligujących do przywrócenia w uzasadnionych przypadkach zieleni – jako ważnego elementu zagospodarowania przestrzeni rynkowych. W tym celu należy przede wszystkim wykorzystywać określone gatunki drzew liściastych (nierekomendowane są drzewa iglaste i tuje) charakterystyczne dla polskiego krajobrazu.
4. W najbliższym czasie prześlemy na Państwa ręce również wytyczne dotyczące postępowania z zielenią zabytkową.

Problematyka ochrony placów i ulic miejskich dotyka całych układów urbanistycznych, krajobrazu kulturowego i zieleni zabytkowej. Wymaga indywidualnego traktowania w rozstrzygnięciach konserwatorskich, kształtowaniu lokalnych polityk miejskich, strategiach i dokumentach planistycznych. Wymaga uwzględniania jego cech specyficznych, poprzedzonych analizami różnorodnych kontekstów przestrzennych i konieczności kształtowania właściwego otoczenia i sąsiedztwa dla obiektów oraz obszarów zabytkowych.

³ M. Arszyński, J. Tajchman, *Wybrane zagadnienia słownictwa konserwatorskiego w dziedzinie zabytków architektury*, Referat wygłoszony w Sekcji Historii Architektury i Urbanistyki oraz Ochrony Zabytków Wydziału Techniki PAN w Warszawie, maszynopis Toruń-Warszawa 1971, s. 14.

Dlatego wojewódzcy konserwatorzy zabytków powinni wspierać lokalne samorządy w utrzymaniu i eksponowaniu wartości krajobrazu kulturowego i zieleni zabytkowej, uwzględniając kompleksowo zagadnienia zarówno ochrony dziedzictwa kulturowego, jak i środowiska przyrodniczego, a także odbudowy krajobrazów, które ucierpiały wskutek rozwoju ułomnej industrializacji i urbanizacji oraz bezkrytycznego naśladownictwa wzorców obcych kulturowo.

Z wyrazami szacunku
Magdalena Gawin

MINISTERSTWO
KULTURY I DZIEDZICTWA NARODOWEGO
PODSEKRETARZ STANU
dr hab. prof. IH PAN Magdalena Gawin

Warszawa, 21 października 2021 r.

DOZ-KiNK.6521.10.2021.EZ

Wojewódzcy konserwatorzy zabytków
/według rozdzielnika/

Szanowni Państwo,

Polska posiada wyjątkowy i bogaty zasób zabytków fortyfikacji nowożytnej i najnowszej. Zasób ten odznacza się uniwersalną wartością, stanowiąc reprezentatywną i unikatową w swej przeglądowości, kolekcję europejskich idei i praktyk fortyfikacyjnych, utrwalonych w materialnej formie oraz w historycznych i współczesnych treściach i znaczeniach. Tak zróżnicowany i dobrze zachowany zasób występujący na terenie Polski jest unikalny na skalę europejską, oraz współdecyduje w istotny sposób o tożsamości kulturowej i krajobrazowej naszego kraju. Są to zabytki wielostrukuralne, wieloznaczne, dokumentujące zarówno wartości związane z osobami projektantów, obrońców, z ważnymi, dramatycznymi i przełomowymi wydarzeniami historycznymi, często z martyrologią, jak i wartości wynikające z ich postmilitarnych przekształceń – ekologiczne, krajobrazowe, miastotwórcze, społeczne. Wymagają kompetentnego, wyjątkowo uważnego, holistycznego podejścia konserwatorskiego oraz wsparcia specjalistów o wysokich kwalifikacji specjalistycznych i interdyscyplinarnych.

Obiekty te utraciły w większości funkcje pierwotne, a ich przywrócenie, przy niezwykle szybko zmieniającej się technice i technologii wojskowej jest bezcelowe, lub wręcz niemożliwe do realizacji. Dlatego należy mieć świadomość konieczności adaptacji tego rodzaju zabytków do nowych funkcji, aby zapewnić im właściwą opiekę i użytkowanie. W Polsce możemy już zaobserwować ponad 100 pozytywnie ocenionych adaptacji na cele kulturowe, muzealne, wystawiennicze, gastronomiczne, hotelowe czy leczniczo-szkoleniowe, m.in.:

- Fort Gradowej Góry w Gdańsku mieszczący nowoczesne Centrum edukacyjno-konferencyjne Hevelianum;
- Cytadela Warszawska planowana do adaptacji na Muzeum Historii Polski;
- Bastion III „Kleparz” w Krakowie zaadaptowany na klub muzyczny z restauracją, który docelowo zostanie zaadaptowany na Muzeum Sztuki Współczesnej;
- Fort 49 ¼ „Grębałów” w Krakowie zaadaptowany na ognisko TKKF z ośrodkiem jazdy konnej i hipoterapii oraz muzeum Twierdzy Kraków;
- Fort 49 Krzesławice – miejsce pamięci narodowej, zaadaptowany na Młodzieżowy Dom Kultury;
- Fort 52a Łapianka w Krakowie adaptowany na Muzeum i Centrum Ruchu Harcerskiego;
- Fort 52 ½ N Skotniki w Krakowie, zaadaptowany na Centrum Dokumentacji Zsyłek Wypędzeń i Przesiedleń Uniwersytetu Pedagogicznego w Krakowie.

Zgodnie z art. 90 ust. 3 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz. U. z 2021 r. poz. 710, 954), w ramach koordynowania działalności wojewódzkich konserwatorów zabytków, Generalny Konserwator Zabytków może ustalać ogólne kierunki ich działania, wydawać instrukcje i wytyczne określające sposób ich postępowania oraz oczekiwać od nich sprawozdań z działalności. W związku z powyższym przekazuję wytyczne w sprawie zasad sprawowania ochrony i zagospodarowania zabytkowych fortyfikacji wzniesionych w okresie od poł. XVIII wieku do końca I wojny światowej oraz dokument wprowadzający w zagadnienia fortyfikacji jako szerszego zasobu zabytków. Wytyczne dla innych podgrup typologicznych zasobu zabytków budownictwa obronnego, standardy wykonywania dokumentacji konserwatorskiej czy postępowania z zielenią zostaną przekazane w terminie późniejszym.

Uprzejmie proszę o przekazanie powyższych wytycznych oraz zaleceń delegatom wojewódzkich urzędów ochrony zabytków oraz samorządowym konserwatorom zabytków działającym na podległym Państwu terenie.

Z poważaniem
Magdalena Gawin

W załączeniu:

1. *Wytyczne Generalnego Konserwatora Zabytków dotyczące fortyfikacji wzniesionych od poł. XVIII w. do końca I wojny światowej.*
2. *Wprowadzenie do wytycznych i standardów dotyczących ochrony zabytkowych dzieł budownictwa obronnego.*
3. *Objaśnienie pojęć i systematyki fortyfikacyjnej do wytycznych.*

Otrzymują:

1. Dolnośląski Wojewódzki Konserwator Zabytków
2. Kujawsko-Pomorski Wojewódzki Konserwator Zabytków
3. Lubelski Wojewódzki Konserwator Zabytków
4. Lubuski Wojewódzki Konserwator Zabytków
5. Łódzki Wojewódzki Konserwator Zabytków
6. Małopolski Wojewódzki Konserwator Zabytków
7. Mazowiecki Wojewódzki Konserwator Zabytków
8. Opolski Wojewódzki Konserwator Zabytków
9. Podkarpacki Wojewódzki Konserwator Zabytków
10. Podlaski Wojewódzki Konserwator Zabytków
11. Pomorski Wojewódzki Konserwator Zabytków
12. Śląski Wojewódzki Konserwator Zabytków
13. Świętokrzyski Wojewódzki Konserwator Zabytków
14. Warmińsko-Mazurski Wojewódzki Konserwator Zabytków
15. Wielkopolski Wojewódzki Konserwator Zabytków
16. Zachodniopomorski Wojewódzki Konserwator Zabytków
17. A/a

Do wiadomości:

1. Narodowy Instytut Dziedzictwa

Wprowadzenie do wytycznych i standardów dotyczących ochrony zabytkowych dzieł budownictwa obronnego

(pismo Generalnego Konserwatora Zabytków z dnia 6 października 2021 r., DOZ-KiNK.6521.10.2021.KP)

Fortyfikacje – budowle, zespoły budowli, eksponowane najpełniej jako krajobraz warowny, ukształtowane dla celów prowadzenia aktywnej walki a także dla biernej ochrony życia i zasobów oraz środków produkcji, niezbędnych do obrony i przetrwania w warunkach wojennych – są cennym zasobem dziedzictwa europejskiego i narodowego.

Polska posiada wyjątkowy i bogaty zasób zabytków fortyfikacji nowożytnej i najnowszej. Odznacza się jako całość uniwersalną wartością, stanowiąc reprezentatywną i unikatową w swej przegładowości, kolekcję europejskich idei i praktyk fortyfikacyjnych, utrwalonych w materialnej formie oraz w historycznych i współczesnych treściach i znaczeniach. Tak zróżnicowany i dobrze zachowany zasób jest unikalny na skalę europejską oraz współdecyduje w istotny sposób o tożsamości kulturowej i krajobrazowej naszego kraju.

Trzy zasadnicze aspekty wspomnianej wartości łącznej fortyfikacji to:

- aspekt naukowo-dokumentacyjny (genetyczny);
- aspekt przestrogi (ostrzegawczy, perswazyjny);
- aspekt dobrych praktyk (sukcesyjny, adaptacyjny)¹.

Aspekt naukowo-dokumentacyjny (genetyczny)

Aspekt wynikający wprost z aktu twórczego, jego idei, z poziomu intelektualnego i moralnego twórców, poziomu techniki, dostępnych środków materialnych i sił wytwórczych, rodzaju i stopnia zagrożenia, stopnia determinacji budowniczych dawnych umocnień i czasu, który mieli na realizację swoich zamierzeń. Opiera się na cechach swoistych, dokumentując epokę oraz okoliczności powstawania i służby militarnej, wpisanej w genezę dawnych fortyfikacji.

Fortyfikacje od początków świadomych działań człowieka, kształtowane były z wykorzystaniem najlepszej wiedzy i umiejętności, z użyciem najlepszych materiałów, największych, możliwych do pozyskania, sił żywych i środków ekonomicznych. Decydowały bowiem dosłownie i bezpośrednio o zachowaniu życia, bezpieczeństwa, warunków

¹ W oparciu o konkluzje Międzynarodowej konferencji „Twierdze jutra”, zorganizowanej przy wsparciu Inicjatywy Środkowoeuropejskiej (CEI) w Nowym Sadzie / Petrovaradin, w Serbii, w dniach 29-31 sierpnia 2019 r. twierdzono, iż punktem wyjścia traktowania dawnych fortyfikacji jako wartości wyjątkowej i uniwersalnej, są trzy grupy wartości: historyczne / genetyczne - fortece jako Akademie Historii; wartości ostrzegawcze /perswazyjne – Twierdze jako Akademie Pokoju; wartości dobrych doświadczeń – Twierdze jako Akademie współczesnej codziennej działalności.

egzystencji, trwałości systemów ekonomicznych, religijnych, dynastycznych i politycznych; odnosząc się do najbardziej podstawowego, wspólnego wszystkim istotom żywym instynktu samozachowawczego.

Najbardziej awangardowe osiągnięcia każdej z epok wprzęgnięte były we wzajemnie inspirujące się, zwrotne sprzężenie doskonalenia środków ataku (w tym środków rażenia) i środków ochrony przed nimi – przy równoczesnym stworzeniu najdoskonalszych warunków użycia własnych środków walki. Fortyfikacja była więc i jest zapisem, niekończącego się procesu optymalizacyjnego – dramatycznego godzenia sprzecznych warunków w kształtowaniu czterech podstawowych jej elementów:

- przeszkody (technicznie, pasywnie utrudniającej dostęp przeciwnikowi);
- schroniska (technicznie, pasywnie chroniącego załogę i zasoby materialne obrońców);
- stanowiska (zapewniającego najlepsze, techniczne możliwości aktywnego oddziaływania na przeciwnika – za J. Bogdanowskim);
- komunikacji (zapewniającej najlepsze, techniczne warunki bezpiecznego i skutecznego dostępu i powiązań pomiędzy innymi elementami fortyfikacji – za K. Biskupem).

Fortyfikacja zawsze narażona była na najbardziej niekorzystne, ekstremalne warunki oddziaływania człowieka i natury. Musiała przeciwstawiać się świadomie kierowanym siłom zniszczenia. Z tych powodów zabytki fortyfikacji są równocześnie najdoskonalszymi reprezentantami osiągnięć technicznych swoich epok, zazwyczaj o charakterze pionierskim, wyznaczającymi kierunki rozwoju techniki, budownictwa i architektury cywilnej.

Konieczność godzenia antagonistycznych wymagań w warunkach wymuszonej optymalizacji i racjonalizacji przesądza o wartości historyczno-dokumentacyjnej fortyfikacji jako zabytków inżynierii i techniki (za R. H. Bochenkiem).

Doskonałości rozwiązań technicznych towarzyszył zazwyczaj wysoki poziom artystyczny i wykonawczy budowli, ich fragmentów i zespołów, eksponujący prestiż fundatora, budzący podziw i podnoszący morale obrońców, zaś respekt, a czasem przerażenie – potencjalnych wrogów. Żaden inny rodzaj architektury nie niósł w sobie tak intensywnego przekazu propagandowego, nieodnoszącego się do promowania określonej koncepcji religijnej, filozoficznej czy ideologii, lecz **wprost** – do zagadnień przetrwania; życia lub śmierci. Paradoksalne – możliwość zniszczenia najbardziej kunsztownych elementów zdobniczych (które ustąpiły z fortyfikacji – i to nie do końca! – dopiero w przededniu II wojny światowej) wiązało się z psychologiczną rolą umocnień.

Wymiar estetyczny fortyfikacji, zaistniały zarówno w sposób intencjonalny, często jako wkład wysokiej klasy artystów, jak i nieintencjonalny – konsekwencja minimalizacji celu rażenia i mimikry (organiczne i harmonijne metody kształtowania krajobrazu, stosowanie form horyzontalnych, zieleni maskującej, specjalnej palety barw) stanowi dziś niezwykle cenny depozyt wartości kulturowych, historyczno-dokumentacyjnych oraz adaptacyjnych – także o znaczeniu ekologicznym i społecznym.

Projektowanie fortyfikacji było najbardziej prestiżowym, intratnym i nobilitującym, lecz i niebezpiecznym (z uwagi na bezpośrednią odpowiedzialność osobistą w warunkach wojennych, grę wywiadów, zagrożenie personalne itp.) rodzajem twórczości w dziedzinie budownictwa, architektury, a także projektowania urządzeń specjalnych – ochronnych, transportowych, oświetleniowych, wentylacyjnych oraz sprzętu artyleryjskiego i specjalnej broni strzeleckiej wraz z ich stanowiskami.

Twórcami idei fortyfikacyjnych w skali światowej byli zarówno wielcy artyści, jak Michał Anioł, Leonardo da Vinci, Albrecht Dürer (pionier nowożytnej fortyfikacji artyleryjskiej), architekci (Martini, Vasari), naukowcy tacy jak Łazarz Carnot, czy koronowane głowy, np. król Prus Fryderyk Wielki, cesarz Francuzów Napoleon I oraz polski król August II Mocny.

Twórcami fortyfikacji, w tym powstałych na ziemiach polskich w obcych interesach, byli także Polacy, zarówno pośród projektantów (m.in. architekci Feliks Księżarski i Jakub Kubicki), jak i inżynierów, techników i wykonawców na poziomie wykonawczym. Wśród projektantów oraz teoretyków fortyfikacji i budownictwa wojskowego znajdują się bohaterowie pierwszych lat niepodległości - twórcy nowoczesnych sił zbrojnych II Rzeczypospolitej (m.in. gen. inż. Emil Gołogórski, ppłk. inż. arch. Aleksander Król, mjr inż. Karol Kleczke, mjr inż. Kazimierz Biesiekierski). Dzięki nim powstać mogły awangardowe rozwiązania fortyfikacji niepodległej Polski (projektowane m.in. przez płk. prof. inż. Tadeusza Zieleniewskiego, mjr. dypl. Mariana Porwita i innych). Jednym z najlepszych inżynierów fortyfikacyjnych swej epoki był Tadeusz Kościuszko.

Zabytki fortyfikacji nowożytnej i najnowszej są przykładami inżynierii i architektury ekstremalnej, tworzonej w skrajnie trudnych warunkach decyzyjnych, technicznych, organizacyjnych i realizacyjnych. Są dziełami tzw. inżynierii bohaterskiej, którym to mianem określa się prace inżynierów-pionierów, prekursorów przemian podczas 1. i 2. Rewolucji Przemysłowej. Są cennymi dokumentami swych epok, a zachowane we współczesnych granicach Polski fortyfikacje tworzą zasób szczególnie – reprezentatywny dla idei i praktyk inżynierii epoki industrialnej.

Aspekt przestrogi (ostrzegawczy, perswazyjny)

Aspekt wynikający zarówno ze spełnienia przewidzianych w projekcie, realizacji i modernizacjach funkcji obronnych, jak i z późniejszych przemian dzieł fortyfikacyjnych, niezamierzonych przez ich twórców. Opiera się zarówno na cechach swoistych, jak i wynikających z nawarstwień funkcjonalnych, niezwiązanych z pierwotnymi zamysłami twórców fortyfikacji, a więc na ich cechach nieswoistych.

Fortyfikacje, oprócz wartości naukowych, niosą niezwykle ważny, ponadpokoleniowy przekaz o znaczeniu ostrzeżenia, przestrogi, perswazji. Przesądza o tym fakt, iż są nieraz równocześnie polami bitew, miejscami martyrologii, pomnikami tytanicznych wysiłków, będących miarą ambicji fundatorów o różnych motywacjach. Fortyfikacje stanowiły zarówno scenografię jak i scenerię wojny.

Rola scenografii wojny była zazwyczaj rolą potencjalną, groźbą – nie tyle generowała, co raczej ograniczała, kanalizowała lub powstrzymywała konflikty poprzez zastraszenie lub blokadę swobody decyzyjnej przeciwnika. Taką rolę odegrały m.in. Twierdza Zamość w początkach XVIII wieku, Twierdza Warszawa w XIX wieku, ale także Twierdza Kraków z początkiem grudnia 1914 r. czy, w jakimś stopniu, fortyfikacje i budowle specjalne okresu zimnej wojny. Gdy konflikt przeradzał się realne działania wojenne, fortyfikacjom przypadała rola scenerii walk z wszystkimi jej moralnymi, memorialnymi i przestrzennymi konsekwencjami, mającymi miejsce m.in. we wspomnianym Zamościu z czasów obrony 1813 r. czy z lat Powstania Listopadowego, Twierdzy Przemyśl – „Verdun Wschodniego Frontu I Wojny Światowej”, wpisanej na listę Pomników Historii RP, czy też Westerplatte, Wizny lub Węgierskiej Górki z 1939 roku.

Dawne fortyfikacje są więc zapisem zarówno dynastycznych, narodowych, państwowych czy mocarstwowych ambicji, jak i prób przeciwstawiania się im; bezcelowości wysiłków kierowanych na budowę umocnień w przypadku braku konsekwencji w ich wykorzystaniu i woli obrony - jak w przypadku Twierdzy Modlin (Nowogeorgijewsk) z 1915 r. Ukazują oblicze postępu technicznego, który wykorzystywano zazwyczaj najpierw dla potrzeb militarnych. Unaoczniają koszt każdego konfliktu, gdyż walki forteczne, z uwagi na przewagę taktyczną obrońców, należały do wyjątkowo krwawych i brutalnych.

Funkcje narzucone wtórnie niektórym fortyfikacjom: więzienia, ośrodki deportacji, miejsca kaźni, a także obiekty tajnych eksperymentów naukowych czy centrów

wywiadowczych, rozszerzają zakres ich roli jako przestrogi przed wszelkimi ambicjami i przesłankami wojennymi, dominacyjnymi czy dyskryminacyjnymi. Rola Cytadeli Warszawskiej, Fortu Ostróg Twierdzy Srebrnogórskiej, Twierdzy Kłodzkiej, poznańskiego Fortu VII, przemyskiej Lipowicy czy krakowskich fortów „Krzyszlawice” i „Luneta Warszawska” są tu szczególnie czytelne.

Zabytki fortyfikacje, dzięki zapisanym w nich treściom, są przypowieścią moralną, przestrzegającą przed wojną, przemocą oraz instrumentalnym lub bezkrytycznym traktowaniem postępu. Historyczne role fortyfikacji, jako świadków konfliktów, przemian politycznych a często także cierpień i zbrodni, wymagają szczególnej odpowiedzialności w procesach ich ochrony, konserwacji i rewaloryzacji.

Aspekt dobrych praktyk (sukcesyjny, adaptacyjny)

Aspekt wynikający z dzisiejszej roli i dzisiejszego postrzegania fortyfikacji opiera się przede wszystkim na ich cechach nieswoistych, osadzonych w historii, lecz przekształconych w wyniku przedsięwzięć i procesów niemilitarnych.

Fortyfikacje są najbardziej dysfunkcyjnym, z dzisiejszego punktu widzenia, dziedzictwem architektury, inżynierii i architektury krajobrazu. Powstały dla celów diametralnie różnych od dzisiejszych potrzeb i standardów. Stanowią wyjątkowo złożony problem w procesie właściwego doboru (sukcesji) nowych funkcji, a następnie w doborze technik i technologii konserwatorskich i adaptacyjnych. Zastosowanie współczesnych, rutynowych metod nie sprawdza się, prowadząc niekiedy do piętrzenia trudności i kosztów. Z drugiej strony struktura budowli fortyfikacyjnych i krajobrazu warownego oferuje dziś niezwykle cenne i pożądane wartości ekologiczne, kompozycyjne i harmonizujące oraz atrakcyjność, przydatność adaptacyjną dla celów turystyki kulturowej. Czyni to z udanych rewaloryzacji bardzo ważny argument przemawiający za podejmowaniem wysiłków dla zachowania i właściwego wykorzystania szeroko rozumianego dziedzictwa ery przemysłowej.

Istotna jest rola dawnych fortyfikacji jako swoistego poligonu konserwatorskiego – obszaru wdrażania i promocji dobrych praktyk, które, uwagi na złożoność uwarunkowań, znacznie poszerzają zakres wiedzy o rewaloryzacji i rewitalizacji zespołów zabytkowych.

*

Fortyfikacje wszystkich epok, ze szczególnym uwzględnieniem dzieł systemów: poligonalnego, fortowego i fortyfikacji rozproszonej (XVIII-XX w.), czyli fortyfikacji nowożytnych, tzw. nowszych i najnowszych, są przykładami typowych zabytków inżynierii i techniki, odpowiadających kryteriom: postępu technicznego, wartości historycznej, artystycznej, stopnia zachowania, rzadkości występowania i jego położenia². Są to zabytki wielostrukturadne i wieloznaczne, dokumentujące zarówno wartości związane z osobami projektantów, obrońców, z ważnymi, dramatycznymi i przełomowymi wydarzeniami historycznymi, często z martyrologią, jak i wartości wynikające z ich post militarnych przekształceń - ekologiczne, krajobrazowe miastotwórcze, społeczne. Wymagają kompetentnego, wyjątkowo uważnego, holistycznego podejścia konserwatorskiego oraz wsparcia specjalistów o wysokich kwalifikacji specjalistycznych i interdyscyplinarnych – dla których wsparciem ma być niniejszy dokument.

Opracował zespół:

Krzysztof Wielgus oraz Cezary Głuszek, Lidia Klupsz, Piotr Molski,
Lech Narębski, Katarzyna Pałubska, Jadwiga Środulska-Wielgus

² Określonych przez Narodowy Instytut Dziedzictwa w: „Cel i zasady ewidencji zabytków techniki”, Warszawa, 2011.

Wytyczne Generalnego Konserwatora Zabytków dotyczące ochrony zabytkowych dzieł budownictwa obronnego – fortyfikacji wzniesionych od poł. XVIII w. do końca I wojny światowej

(pismo Generalnego Konserwatora Zabytków z dnia 6 października 2021 r., DOZ-KiNK.6521.10.2021.KP)

I. PRZEDMIOT OCHRONY, CECHY ISTOTNE Z PUNKTU WIDZENIA OCHRONY I ZAGOSPODAROWANIA

1. Przedmiot ochrony

- a. **dzieło budownictwa obronnego**: samodzielna lub systemowa budowla obronna¹ (często wielkoobszarowy zespół historyczny) np.: bastion, fort/schron bojowy, fort zaporowy, punkt oporu, cytadela, grupa fortowa, obszar warowny, twierdza, rejon umocniony; zespół fortyfikacji półstałych – ukształtowane i podlegające przemianom pod wpływem doskonalonych środków ataku;
- b. **krajobraz kulturowy** określany jako warowny;
- c. **nazwy historyczne** dzieł lub ich elementów.

2. Wartości zabytkowe dzieł budownictwa obronnego²

- a. **wartości historyczne** – to treści dokumentu jakim jest dzieło fortyfikacyjne **przekazujące informacje** z przeszłości szczególnie dotyczące:
 - przemian geopolitycznych istniejących i nieistniejących europejskich struktur państwowych (zmian przebiegu granic, sojuszy i konfliktów), wydarzeń militarnych i politycznych, roli dzieł w tych wydarzeniach – o znaczeniu lokalnym, narodowym lub ponadnarodowym;
 - ewolucji sztuki fortyfikacyjnej i struktur obronnych, jako elementu przemian cywilizacyjnych, rozwoju nauki, techniki, wynalazczości, szczególnie epok pierwszej i drugiej rewolucji przemysłowej;
 - postaci historycznych: władców, strategów i inżynierów wojskowych (w tym polskich) związanych z projektowaniem, budową i modernizacją dzieł oraz wydarzeniami militarnymi;

¹ Dzieło obronne: „najszerze określenie samodzielnej budowli obronnej...” .wg: J. Bogdanowski, Z. Holzer, M. Kornecki, A. Swaryczewski; *Słowniczek Terminologiczny dawnego budownictwa obronnego w Polsce. Podstawy systematyki dzieł obronnych*, w: *Architektura obronna w krajobrazie Polski – od Biskupina do Westerplatte*; wyd. naukowe PWN, Warszawa–Kraków 1966.

² Za: P. Molski, *Ochrona i zagospodarowanie zespołów fortyfikacji nowszej w Polsce*, Oficyna Wyd. PW, Warszawa, 2007

- martyrologii i symboliki przetrwania tożsamości narodowej oraz odzyskania niepodległości;
 - tradycyjne nazwy dzieł i oryginalnego nazewnictwa fortecznego.
- b. **wartości artystyczne – to cechy architektoniczne dzieł fortyfikacyjnych i ich zdobień** reprezentatywne dla stylu (odmian stylowych) w architekturze i sztuce oraz sztuki rzemieślniczej, ich proveniencji i wpływów lokalnych, a w szczególności cechy:
- dzieł budownictwa obronnego, detalu architektonicznego, wyposażenia oraz ich kompozycji, w tym – detalu wyróżniającego obiekty reprezentacyjne (bramy wjazdowe, komendantury, koszary, obiekty zaplecza logistycznego itp.) i podkreślającego potęgę mocarstw - inwestorów;
 - detali dokumentujących i upamiętniających władców–inicjatorów budowy fortyfikacji, inżynierów wojskowych, budowniczych i daty budowy obiektów (popiersia, płaskorzeźby, godła, herby itp.);
 - stolarki i ślusarki drzwiowej i okiennej oraz okuć;
 - wytworów rzemiosła i dekoracyjnej sztuki budowlanej z wykorzystaniem materiałów zdobniczych (sklepienia, posadzki, „ślepe okna”) z zastosowaniem np. ceramiki budowlanej, metaloplastyki itp.;
 - krajobrazu kulturowego – warownego³, w tym relacji przestrzenno-widokowych reprezentujących wyróżniające się jako cechy krajobrazu kulturowego (rzeźba i ukształtowanie terenu, rozplanowanie zabudowy i ich powiązanie z elementami krajobrazu naturalnego) wykorzystywanych systemie i sposobie obrony dzieł;
 - powstałych w wyniku twórczego planowania (m.in. studiów krajobrazowych panoram, sylwety i scenografii otoczenia) oraz roli i powiązania dzieła budownictwa obronnego z obszarem działań militarnych. Kształtowanie krajobrazu warownego dla bezpośrednich celów walki a także dla celów prestiżowych było wynikiem zastosowania środków artystycznych znanych ze sztuki ogrodowej, architektury krajobrazu, malarstwa i scenografii. Stanowią dziś przykłady historycznych, wielkoskalowych założeń komponowanych.
- c. **wartości naukowe – to wiedza pozyskiwana w wyniku badań dzieł fortyfikacyjnych** oraz zespołów dzieł, ich wyposażenia, lokalizacji i otoczenia, obejmująca w szczególności:
- cechy strategii obronnych, europejskich szkół fortyfikacyjnych oraz systemów obronnych – odpowiadające rozwojowi środków ataku (rodzajów, zasięgu i celności broni i artylerii), środków łączności, transportu wojskowego i obserwacji oraz liczebności wojsk;
 - rozwiązania konstrukcyjno-budowlane i technologie budowy zapewniające odporność budowli, ograniczenie ich dostępności i bezpieczeństwo załóg wobec zagrożeń militarnych oraz wyposażenie w sieci i urządzenia infrastruktury technicznej (drogi, systemy wentylacji, odwodnień itp.) – o cechach wynalazczości

³ „Krajobraz warowny uwzględnia również niebojowe budowle służące obronie: inżynierskie, logistyczne koszarowe, drogowe, hydrotechniczne, kolejowe, zieleń (maskującą, przeszkodową, użytkową i ozdobną), a także podziały gruntowe, w tym rezultaty systemu ograniczeń budowlanych, kształtujących strukturę urbanistyczną oraz powiązania ogniowe i sygnalizacyjne, przekładające się dziś na powiązania widokowe”, za: J. Bogdanowski, *Architektura obronna w krajobrazie Polski. Od Biskupina do Westerplatte*, Warszawa–Kraków, 1996 oraz K. Wielgus, J. Środulska-Wielgus, A. Staniewska, *Krajobraz warowny Polski. Procesy rewaloryzacji i percepcji. Próba syntezy*, Kraków 2019.

- i prekursorstwa, będące wzorcem w rozwoju i upowszechnianiu tego typu budowli, ale też budownictwa w ogóle;
- inżynierską sztukę integracji budowli obronnych ze środowiskiem;
 - przyrodniczym wzmacniającą funkcje obronne;
 - warunki życia i zaspakajania potrzeb bytowych załóg fortecznych dostosowane do specyfiki budowli obronnych i liczebności załóg fortecznych; rozwiązania funkcji logistyczno-bytowych (zaplecze koszarowe, aprowizacyjne, sanitarne) i zieleni fortecznej itp.);
 - wpływ na dynamikę lub ograniczenia rozwoju społeczno-gospodarczego na terenach otaczających (struktury przestrzennej osadnictwa, sieci komunikacyjnych, rzemiosła, produkcji materiałów budowlanych i żywności).

3. Współczesne wartości dzieła budownictwa obronnego:

- krajobrazowe⁴, jako obszary o cennych cechach przyrodniczych, estetycznych ekspozycyjno-widokowych, których zachowanie leży w zakresie szeroko pojętego zrównoważonego rozwoju i zachowania ładu przestrzennego;
 - ekologiczne jako miejsce bytowania chronionych gatunków roślin i zwierząt; siedlisk wspomagających funkcjonowanie korytarzy ekologicznych, poprawiających lokalnie mikroklimat i przeciwdziałających niepożądanym zmianom klimatycznym (miejskim wyspom ciepła);
 - społeczne jako miejsce aktywności rekreacyjnej i sportowej dla mieszkańców, miejsce wydarzeń kulturalnych, edukacji historycznej podnoszące atrakcyjność turystyczną regionu, jako cel turystyki kwalifikowanej (militarnej);
 - ekonomiczne – jako wartość rynkowa nieruchomości oraz wartość inwestycyjna generująca zyski z użytkowania.

4. Specyficzne cechy dzieł obronnych:

- a. istotne z punktu widzenia ich ochrony i konserwacji:
 - często wielkoobszarowa skala dzieł/założeń obronnych;
 - złożona struktura funkcjonalno-przestrzenna: budowle ogniowe, zaplecza logistycznego; naziemne i podziemne urządzenia infrastruktury technicznej, drogi forteczne i place, zielen forteczna i układy wodne; umocnienia przedpola;
 - przewaga otwartych terenów umocnień ziemnych i ich zróżnicowanie wysokościowe;
 - typizacja elementów i urządzeń obronnych;
 - złożona struktura materiałowo-budowlana; budowle:
 - murowe (kamień, cegła, beton, beton zbrojony);
 - drewniano-murowe, drewniane;
 - ziemne, także wyposażane w elementy konstrukcyjne i kubaturowe;
 - unikatowe elementy wyposażenia technicznego – bojowego i bytowego, wymagające zaawansowanych metod konserwacji;
 - konieczność systematycznej pielęgnacji zieleni fortecznej i wtórnej (tworzącej strukturę parkową dzieł obronnych o wysokich walorach krajobrazowych), oraz eliminacji szkodliwej zieleni inwazyjnej.

⁴ „Walory krajobrazowe – wartości przyrodnicze, kulturowe, historyczne, estetyczno-widokowe obszaru oraz związane z nimi: rzeźba terenu, twory i składniki przyrody oraz elementy cywilizacyjne, ukształtowane przez siły przyrody lub działalność człowieka”, zgodnie z definicją art. 5 p. 23 ustawy o ochronie przyrody (Dz. U. 2004 Nr 92 poz. 880 ze zmianami).

- b. istotne z punktu widzenia ich współczesnego zagospodarowania, adaptacji do nowych funkcji i użytkowania:
- współczesne wartości krajobrazowe, w tym ekspozycyjno-widokowe;
 - ograniczona dostępność komunikacyjna;
 - ograniczona dostępność lub brak dostępności fragmentów dzieła obronnego dla osób ze szczególnymi potrzebami;
 - ograniczone doświetlenie wewnątrz obiektów;
 - niewielkie powierzchnie użytkowe wewnątrz obiektów w stosunku do rozległych, otwartych terenów umocnień ziemnych;
 - niezgodne z wymogami obowiązującego Prawa Budowlanego, wymagające odstęstw, parametry użytkowe;
 - struktura budowlano-konstrukcyjna wymagająca szczególnych rozwiązań w wyposażeniu we współczesne instalacje i urządzenia techniczne (instalacje wod.-kan., energetyczne, grzewcze, p/pożarowe wentylacja itp.).

5. Szczególne źródła zagrożeń wymagające dostosowanych do specyfiki rozwiązań technicznych:

- wilgoć (brak/zużycie izolacji; awarie systemów odwodnień, wentylacji; kondensacja pary wodnej we wnętrzach przy określonej różnicy temperatur – wewnętrznej i zewnętrznej);
- erozja budowli ziemnych;
- szkodliwa zieleń inwazyjna.

II. ZASADY POSTĘPOWANIA KONSERWATORSKIEGO

1. W celu zapobieżenia błędnym diagnozom, a w efekcie – błędnym decyzjom konserwatorskim wykonywanie dokumentacji, programów i projektów konserwatorskich zaleca się powierzać interdyscyplinarnym zespołom specjalistów (np. konserwatorów, mykologów, architektów, architektów krajobrazu, historyków wojskowości, archeologów) o uznanej wiedzy o fortyfikacjach w określonym etapie ich rozwoju i proveniencji.
2. Delimitacja granic dzieła budownictwa obronnego powinna uwzględniać:
 - zasięg przeprowadzonych robót inżynierskich – elementów struktury dzieła obronnego, zazwyczaj form ziemnych, przeszkód fortyfikacyjnych a także struktur podziemnych;
 - pierwotne granice wykupu gruntów, parcelacji działek i stref historycznych ograniczeń budowlanych;
 - strefy ochrony form ziemnych zapobiegające zmianom stosunków gruntowych lub wodnych na skutek ingerencji w ich otoczeniu.Zasięg oddziaływania dzieła budownictwa obronnego może być szerszy i możliwy do określenia w ramach dokumentów strategicznych, planistycznych, wojewódzkich i gminnych programów opieki nad zabytkami, planów zarządzania itp.
3. Analizy wyjściowe:
 - a. rozpoznanie dzieła obronnego, identyfikacja struktury systemu obronnego ze wskazaniem dzieł lub elementów powtarzalnych⁵ (w tym: badania historyczne, architektoniczne, archeologiczne)⁶;

⁵ Realizowanych według projektów typowych.

⁶ Ze względu na różnorodną proveniencję dzieł obronnych w Polsce dokumentacja historyczna może znajdować się w archiwach zagranicznych (rosyjskich, niemieckich, austriackich, francuskich i in.).

- b. analizy stratyfikacyjne (rozwarstwienie historyczne), z oceną autentyczności substancji i formy, w tym kolejnych nawarstwień (historycznych modernizacji) oraz stopnia zachowania (integralności) w odniesieniu do przyjętego etapu budowy lub przekształceń;
- c. analizy wartości historycznych, naukowych i artystycznych oraz krajobrazowych dzieła obronnego lub jego elementów, a także nawarstwień powinny obejmować⁷:
 - określenie istoty wartości (co jest wartością – treścią dokumentu historycznego, którym jest zabytek lub jego element) ze wskazaniem dzieła, jego elementu lub nawarstwień, które są materialnym nośnikiem (dokumentem) tej wartości⁸;
 - hierarchizację atrybutów wartości (wskazanie wartości unikatowych, wyjątkowych, rzadko spotykanych w całej grupie typologicznej oraz wartości reprezentatywnych⁹);
- d. ocena stanu dzieła obronnego:
 - przeprowadzenie badań konserwatorskich, sporządzenie ekspertyz/opinii technicznych: w szczególności mykologicznych, konstrukcyjno-budowlanych, geotechnicznych, dendrologicznych ze szczególnym uwzględnieniem elementów/urządzeń dzieła:
 - w stanie awarii budowlanych – wymagających działań zabezpieczających/
 - ratunkowych w pierwszej kolejności;
 - murowych z nasypami ziemnymi wymagającymi zabezpieczeń
 - przeciwwodnych i eliminacji szkodliwej zieleni inwazyjnej na nasypach;
 - autentycznych systemów odwadniających i wentylacyjnych;
 - podlegających erozji budowli ziemnych i zdeformowanych ich narysów i profili;
 - wyposażenia bojowego i bytowego;
 - oraz zieleni z oceną wartości nasadzeń zieleni fortecznej oraz walorów krajobrazu kulturowego.
- 4. Wybrane zasady ochrony, prowadzenia prac konserwatorskich, restauratorskich, robót budowlanych oraz podejmowania innych działań:
 - a. unikatowe dzieła lub ich elementy oraz powtarzalne elementy dzieł o najwyższym, porównawczo stopniu integralności – jako reprezentatywne – powinny podlegać głównie konserwacji i restauracji – z ograniczeniem do niezbędnego minimum ingerencji modernizacyjnych i pełnić funkcje dydaktyczne eksponujące ich wartości zabytkowe;

⁷ Wartości zabytkowe powinny być określane indywidualnie dla każdego dzieła budownictwa obronnego (jeśli to możliwe – z ich umiejscowieniem). Błędem jest umieszczanie w uzasadnieniu decyzji w sprawie wpisania dzieła budownictwa obronnego do rejestru zabytków ogólnej informacji, że prezentuje ono wartości historyczne, artystyczne i naukowe bez dokładnego ich sprecyzowania. Każdy element dzieła (ziemny, murowano-ziemny, murowany, drewniany, metalowy, układ zieleni lub wodny) może prezentować wartości zabytkowe bez względu na materiał, z którego został wykonany.

⁸ Atrybut to charakterystyczna właściwość – niematerialna cecha definiująca istotę zabytkowej wartości (treść dokumentu, którym jest zabytek lub element jego struktury), a nośnik – to autentyczny, materialny obiekt, jego element lub artefakt, w którym te wartości są zapisane.

⁹ Wartości charakterystyczne dla obiektu lub określonego zasobu (grupy budowli) – z odniesieniem do specyfiki lokalnej lub regionalnej, rozwoju rzemiosła, technologii budowlanych, rozwiązań funkcjonalnych, cech architektoniczno-artystycznych, spersonalizowanej twórczości itp) lub reprezentujące obiekty lub ich elementy powtarzalne – w przypadkach stypizowanych, seryjnych rozwiązań architektonicznych (właściwe staje się wówczas wytypowanie wzorcowych – reprezentatywnych obiektów o najwyższym stopniu autentyczności i integralności).

- b. analizy wartościujące dzieło obronne i hierarchizacja wartości mogą być podstawą wyodrębnienia elementów lub stref o zróżnicowanych rygorach ochrony, a tym samym – o zróżnicowanych, dopuszczalnych granicach ingerencji;
- c. zalecenia dotyczące zabiegów konserwatorskich należy odnosić:
 - w przypadku wielkoobszarowych dzieł obronnych – do wiodących rodzajów zabiegów (konserwacja, restauracja) w poszczególnych strefach dzieła obronnego;
 - w przypadku elementów strukturalnych dzieła obronnego – do zakresu i metod konserwacji i restauracji;
- d. konserwację obiektów zaplecza logistycznego, budowli ziemnych, zieleni fortecznej, dróg i nawierzchni fortecznych, ciągów i urządzeń infrastruktury technicznej oraz układów wodnych traktować należy równorzędnie z konserwacją murowych dzieł, elementów i urządzeń obronnych;
- e. w miarę możliwości należy stosować zasadę odwracalności metod i materiałów (tam, gdzie jest to możliwe, wszelkie przyjęte środki powinny być „odwracalne”, tak aby można je było usunąć i zastąpić bardziej odpowiednimi w przypadku zdobycia nowej wiedzy) zgodnie z zasadami konserwatorskimi określonymi w piśmie wytycznych GKZ z dnia 5.10.2018;
- f. należy upowszechniać i zalecać stały monitoring stanu obiektu i bieżącą, systematyczną konserwację profilaktyczną wyprzedzającą destrukcję, stany awaryjne budowli – w tym zabezpieczenia przed czynnikami atmosferycznymi, erozją form ziemnych i rozwojem zieleni inwazyjnej;
- g. postępowanie z zielenią na terenach pofortecznych¹⁰ powinno równoważnie uwzględniać wnioski z:
 - waloryzacji konserwatorskiej zieleni historycznej, możliwości jej zachowania i uczytelnienia;
 - ekspertyz dendrologicznych stanu zieleni istniejącej;
 - ocen znaczenia zieleni w eksponowaniu wartości krajobrazowych dzieła budownictwa obronnego;
 - oceny zagrożeń budowli obronnych związanych z destrukcyjnym oddziaływaniem zieleni inwazyjnej oraz zieleni zagrażającej bezpieczeństwu użytkowników;
- h. części dzieł wykonane z budulca nietrwałego jak ziemia i drewno, a także zieleni forteczną i układy wodne można uznać za warunkowo odtwarzalne, jednak należy dążyć do maksymalnego zachowania substancji historycznej. Przed ewentualną wymianą gruntu, modyfikacją elementów ziemnych należy wymagać przeprowadzenia wyprzedzających badań archeologicznych na podstawie art. 31 ust. 1a uozoz;
- i. efekty działań konserwatorskich i pozakonserwatorskich ingerujących w formę lub substancję dzieła powinny umożliwiać ich odróżnienie i nie prowadzić do fałszowania zabytku;
- j. poszukiwania detektorowe dopuszczalne są wyłącznie w ramach badań archeologicznych.

¹⁰ Zasady postępowania z zielenią historyczną i inwazyjną na obszarze dzieł budownictwa obronnego zostaną opracowane indywidualnie w postaci dodatkowych standardów postępowania konserwatorskiego, należy jednak uwzględnić równorzędnie przy podejmowanych decyzjach.

III. ZAGOSPODAROWANIE NA CELE UŻYTKOWE

1. Nowy program użytkowy zabytkowego dzieła budownictwa obronnego:
 - musi uwzględniać stopień rzeczywistej chłonności adaptacyjnej – możliwości przyjęcia nowych funkcji bez przekształcania jego istotnych cech, przesądzających o wartościach zabytkowych, z dostosowaniem funkcji do indywidualnych cech obiektu (a nie odwrotnie);
 - nie może wpływać na zmniejszenie historycznej integralności dzieła obronnego lub zespołu dzieł;
 - musi uwzględniać kontekst krajobrazowy i otoczenie zabytku.
2. Zagospodarowanie i adaptacje dzieł obronnych do współczesnych funkcji traktować należy jako jeden z instrumentów ochrony – jeśli związane z tym ingerencje i uzupełnienia nie prowadzą do utraty autentyczności materii i formy dzieła, nie ograniczają czytelności jego wartości zabytkowych, a nowe funkcje zapewniają pozyskiwanie środków finansowych na jego utrzymanie.
3. Dla utrzymania i czytelności historycznej integralności funkcjonalnej, przestrzennej i technicznej dzieła budownictwa obronnego zagospodarowanie na współczesne cele użytkowe powinno być spójne z wieloletnią strategią ochrony (patrz pkt. 14) i dokumentacją zabytku obejmującą całość dzieła, również wtedy, gdy zagospodarowanie obejmuje jego fragment.
4. Utrzymanie pierwotnej integralności funkcjonalno-przestrzennej dzieła budownictwa obronnego wraz z otoczeniem wymaga spójności jego programu użytkowego z utrwaleniem historycznych cech krajobrazu kulturowego, systemu komunikacyjnego (dróg fortecznych i pochylni), układu wodnego i zieleni oraz zakazu wygroździeń.
5. Zasoby dzieł obronnych i powiązanych systemowo ich zespołów wymagają – opracowywania dokumentacji w formach:
 - a. wieloletniej (okres 15-20 lat) strategii ochrony wielkoobszarowych dzieł budownictwa obronnego, zagospodarowania i zarządzania zasobem określającej uwarunkowania i zasady ochrony (w tym: niezbędne, wielobranżowe studia i ekspertyzy), możliwości i ograniczenia w użytkowaniu i zagospodarowaniu oraz współzależności rodzajów działań w czasie i przestrzeni; ustalenia strategii opracowywanych przy udziale NID-WKZ powinny:
 - stanowić podstawę spójnych decyzji konserwatorskich dotyczących poszczególnych dzieł budownictwa obronnego i ich zespołów;
 - zawierać ogólnodostępne dla właścicieli lub zarządców informacje niezbędne dla podejmowanych przez nich inicjatyw inwestycyjno-użytkowych;
 - być transmitowane do miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego, studiów uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gmin, wojewódzkich i gminnych programów opieki nad zabytkami, audytów krajobrazowych województw i planów zagospodarowania przestrzennego województw;
 - b. dokumentacji konserwatorskiej, programu prac konserwatorskich i programu zagospodarowania całości dzieła budownictwa obronnego obejmujących zakres:
 - charakterystykę struktury dzieła i jego zagrożenia;
 - egzogeniczne i endogeniczne, konserwatorskie i pozakonserwatorskie uwarunkowania ochrony i zagospodarowania;
 - zadania związane z ochroną oraz konserwacją i restauracją dzieła z ich współzależnością w czasie;

- studium dostępności inwestycyjnej określające dopuszczalne sposoby użytkowania i formy zagospodarowania poszczególnych stref dzieła, zapiniowane pozytywnie przez WKZ, powinno wskazywać strefy o różnych możliwościach działań konserwatorskich, preferowanych funkcjach, o zróżnicowanym zakresie ingerencji inwestycyjnej, a także odnosić się do szerszego sąsiedztwa zabytku, wskazując potencjalne zagrożenia oraz ochronę wartości krajobrazowych i widokowych;
- docelową koncepcję użytkowania i zagospodarowania dzieła z określeniem zadań etapowych i ich współzależności z zadaniami konserwatorskimi.

W przypadku podziału własnościowego dzieła (nieruchomości fortecznej) właściciele lub zarządcy partycypować mogą w sporządzeniu dokumentacji dla całego dzieła solidarnie i proporcjonalnie do posiadanej części nieruchomości. Zalecany zakres dokumentacji i jej standardy należy upowszechniać także w formie wzorcowych dokumentacji i opracowań pilotażowych wykonanych z inicjatywy NID-WUOZ.

6. Jeśli przedmiotem rozstrzygnięć konserwatorskich jest obiekt/budowla/element dzieła budownictwa obronnego dokumentację przedprojektową, projektową i powykonawczą powinny być skorelowane z dokumentacją zabytku określoną w p. 14 b), w ramach uzyskanego pozwolenia konserwatorskiego lub uzgodnienia. Zakres składanej dokumentacji określają akty wykonawcze ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami oraz Prawa Budowlanego, zalecane standardy, a w szczegółowym zakresie wskazuje indywidualnie WKZ. Zalecany zakres dokumentacji konserwatorskiej, programu prac konserwatorskich i programu zagospodarowania powinien być także składową częścią przedprojektowej dokumentacji budowlanej wskazanej przez WKZ.
7. Wyodrębnienie, w efekcie analiz wartościujących, elementów lub stref dzieła o zróżnicowanych rygorach ochrony (p. 9 b) tworzy podstawę do określenia zróżnicowanych dla tych elementów lub stref, dopuszczalnych granic ingerencji, a tym samym – dopuszczalnych form zagospodarowania, w tym również stref o wiodących, reprezentatywnych dla dzieła funkcji dydaktycznych.
8. Dopuszczalne jest odtwarzanie niezachowanych form ziemnych i ich fragmentów oraz uzupełnienia kubaturowe dla pozyskiwania niezbędnych powierzchni użytkowych:
 - w miejscach niezachowanych lub zachowanych szczerbko historycznych budowli, służące reintegracji układu przestrzennego dzieła; skomponowane z zabytkowym otoczeniem powinny nosić jednoznacznie współczesne cechy architektoniczne, spójne z oryginalną substancją zabytkową (niekonkurujące formą i wyrazem), a ich gabaryty powinny odpowiadać gabarytom niezachowanych budowli;
 - w szczególnie uzasadnionych przypadkach – stanowiące dodaną do historycznej tkanki wartość, o jednoznacznie współczesnych i neutralnych wobec tej tkanki cechach architektonicznych, o ahistorycznej lokalizacji i gabarytach nieograniczających ekspozycji i czytelności zabytku.
9. Urządzenia i elementy małej architektury o jednoznacznie ahistorycznych cechach architektonicznych lub odtworzone na wzór zachowanych w obiekcie, bądź też na podstawie dokumentacji historycznej powinny tworzyć ujednolicony, zaprojektowany dla całego dzieła system.
10. Pozwolenie WKZ na zmianę przeznaczenia zabytkowego dzieła budownictwa obronnego lub sposobu korzystania z tego zabytku powinno wynikać ze studium dostępności inwestycyjnej i nie powinno dopuszczać funkcji zagrażających zabytkowi, np. mieszkaniowych.

11. Pozwolenie WKZ na dokonanie, w szczególnie uzasadnionych przypadkach, podziału nieruchomości (działa budownictwa obronnego) powinno uwzględniać pakietowy charakter podziałów obejmujących – obok użytkowych obiektów kubaturowych, otwarte tereny umocnień.
12. Służby konserwatorskie powinny promować formy zarządzania działami budownictwa obronnego umożliwiające – również przy zróżnicowanej strukturze własnościowo-użytkowej:
 - inicjowanie i koordynację działań w skali całego dzieła;
 - integrowanie ochrony i konserwacji dzieła z adaptacją i modernizacją obiektów, organizacją turystyki kulturowej i promocją wartości zabytkowych z uwzględnieniem potrzeb i inicjatyw społeczności lokalnych.
13. Ze względu na wyodrębniające się cechy krajobrazu kulturowego preferowaną formą ochrony dzieł budownictwa obronnego i ich zespołów jest park kulturowy z jednostką organizacyjną zarządzającą parkiem.
14. Rozstrzygnięcia dotyczące planowanych działań powinny być podejmowane przy udziale specjalistów z zakresu ochrony i zagospodarowania fortyfikacji oraz powołanych, stałych komisji konserwatorskich ds. zabytków budownictwa obronnego, które corocznie będą przedstawiać sprawozdania z działalności.
15. Służby konserwatorskie powinny wspierać i wykorzystywać w ochronie dzieł budownictwa obronnego aktywność środowisk naukowych, organizacji pozarządowych oraz znawców fortyfikacji m.in. poprzez współpracę ze społecznymi gremiami i radami konsultacyjnymi.

Magdalena Gawin

Opracował zespół:

Piotr Molski oraz Cezary Głuszek, Lidia Klupsz, Lech Narębski, Katarzyna Pałubska, Jadwiga Środulska-Wielgus, Krzysztof Wielgus

Źródła:

Karta Ochrony Fortyfikacji – Polski Komitet Narodowy ICOMOS, 2021

Bogdanowski J., Architektura obronna w krajobrazie Polski – od Biskupina do Westerplatte; wyd. naukowe PWN, Warszawa–Kraków 2002

Molski P., Ochrona i zagospodarowanie zespołów fortyfikacji nowszej w Polsce, Oficyna Wyd. PW, Warszawa, 2007

Wielgus K., Środulska-Wielgus J., Staniewska A., Krajobraz warowny Polski: procesy rewaloryzacji i percepcji: próba syntezy, Wyd. PK, Kraków, 2019

Objaśnienie pojęć i systematyki fortyfikacyjnej występujących w wytycznych dotyczących ochrony zabytkowych dzieł budownictwa obronnego – fortyfikacji wzniesionych od połowy XVIII w. do końca I wojny światowej

(Pismo generalnego konserwatora zabytków z dnia 6 października 2021 r., Doz-kink.6521.10.2021.Kp)

Objaśnienie stanowić ma pomoc w korzystaniu z „Wytycznych dotyczących ochrony zabytkowych dzieł fortyfikacji, wzniesionych od połowy wieku XVIII do końca I wojny światowej”. Nie jest pełnym słownikiem terminologicznym fortyfikacji; obejmuje jedynie pojęcia występujące w „Wytycznych” i „Preambule” oraz najbardziej niezbędne wyjaśnienia dotyczące systematyki fortyfikacji. Przygotowano je w sposób przydatny dla służb konserwatorskich a także samorządowych organów architektury, budownictwa, nadzoru budowlanego oraz planowania przestrzennego.

Objaśnienie oparte zostało w całości na fundamentalnym dziele pt. „Mały słownik terminologiczny dawnej architektury obronnej w Polsce” opracowanym pod redakcją Janusza Bogdanowskiego¹. Po raz pierwszy opublikowano go, w częściach, w kolejnych tomach (VII–XIV) „Teki Komisji Urbanistyki i Architektury O/PAN w Krakowie” w latach 1973–1980. Znaczna część słownika opublikowana była też w monografii J. Bogdanowskiego: „Warownie i zieleń Twierdzy Kraków” z 1977 r.², zaś jego najpełniejsza forma – w osobnego postaci wydawnictwa z roku 1988 oraz w monografii „Architektura obronna w krajobrazie Polski” z roku 2002³. Nie można też pominąć opracowań równoległych (np. H. R. Bochenka⁴) lub inspirowanych pracą J. Bogdanowskiego i jego zespołu (np. S. Fuglewicza⁵, W. Kicmana⁶ i innych). Podkreślić należy, iż polskojęzyczna terminologia dotycząca fortyfikacji, zwłaszcza nowszej, opisaną terminologią obcą, gdyż rodzącej się wtedy, gdy Polski nie było na mapach Europy, jest doniosłym dziełem polskich specjalistów wojskowych najwyższej klasy, pracujących w latach 20, XX w., w dwóch znaczących ośrodkach badawczych –

¹ J. Bogdanowski, Z. Holcer, M. Kornecki, A. Swaryczewski, *Mały słownik terminologiczny dawnej architektury obronnej w Polsce*, [w:] „Teki Komisji Urbanistyki i Architektury O/PAN w Krakowie”, t. VII–XIV, 1973–1980, oraz toż dzieło w postaci zwartej, wydane w ramach Programu Międzyresortowego MR. I.6 przez Wydawnictwo Politechniki Krakowskiej w roku 1988.

² J. Bogdanowski, *Warownie i zieleń Twierdzy Kraków*, Kraków, 1977.

³ J. Bogdanowski, *Architektura obronna w krajobrazie Polski*, Warszawa-Kraków, 2002.

⁴ H. R. Bochenek, *1000 słów o inżynierii i fortyfikacjach*, Warszawa, 1980.

⁵ S. Fuglewicz, *Ilustrowana historia fortyfikacji*, Warszawa, 1991.

⁶ W. Kicman, *Mały słownik dzieł fortyfikacyjnych*, Warszawa Poznań 1988.

warszawskim i toruńskim. W takim środowisku powstały pierwsze polskie podręczniki wojskowe, autorstwa A. Alexandrowicza⁷, K. Biesiekierskiego⁸, K. Kleczke, W. Wyszyńskiego⁹. Przeznaczone były wówczas dla oficerów Wojska Polskiego, którzy mieli projektować, realizować, modernizować fortyfikacje bądź je zwalczać. Owo systematyczne ujęcie fortyfikacji stałej sprzed niemal wieku pozwala badać je i dziś – ku ich ochronie, jako dóbr kultury. Jest przydatne długo po utracie wojskowego znaczenia fortyfikacji, w radykalnie innych warunkach politycznych i ekonomicznych. Świadczy o znakomitym warsztacie ówczesnych naukowców w mundurach.

OBJAŚNIENIE PODSTAWOWYCH POJĘĆ

Fortyfikacja (z łac. *fortificatio* – umocnienie, od łac. *fortis* – siła i *ficatio* – czynienie, działanie) – pojęcie o trzech znaczeniach:

– **jako dyscyplina nauki wojskowo-technicznej**, opracowująca podstawy teoretyczne metody ochrony wojsk i ich wyposażenia oraz ludności cywilnej i gospodarki, za pomocą środków technicznych przed działaniami nieprzyjaciela i jego środków rażenia;

– **jako dziedzina inżynierii wojskowej**, realizująca wszelkie działania, mające na celu zwiększenie odporności własnych wojsk i jego wyposażenia na oddziaływanie nieprzyjaciela oraz ochrony ludności cywilnej i infrastruktury kraju przed środkami rażenia;

– **jako materialny wynik działań nauki i inżynierii – budowle (dzieła) i zespoły budowli, eksponowane najpełniej jako krajobraz warowny**, ukształtowane dla celów prowadzenia aktywnej walki a także dla biernej ochrony życia i zasobów oraz środków produkcji, niezbędnych do obrony i przetrwania w warunkach wojennych.

Pojęcie fortyfikacji zwyczajowo związane było z epoką nowożytną, dla starożytności, średniowiecza a także epok przedhistorycznych częściej stosowano pojęcie: „sztuka obronna” np. „starożytna, średniowieczna sztuka obronna”; „sztuka obronna kultury egejskiej”, obecnie podział ten ulega zatarciu i pojęcie „fortyfikacja” staje się bardziej uniwersalne. Pojęcia pokrewne: „Architectura Militaris”, architektura militarna, umocnienia, budownictwo wojskowe.

Części składowe fortyfikacji. Pojęcie fortyfikacji do początków XXI wieku wiązało się z niezbędną koniunkcją (wspólnym występowaniem) trzech zasadniczych części składowych: **przeszkody, stanowiska i schroniska**. Tym samym np. budowle schronowe czy obiekty infrastruktury militarnej ani bierne (niebronione) zapory obronne nie były traktowane *sensu stricte* jako fortyfikacje, lecz budowle militarne. W świetle późniejszych badań, analizujących dalekosiężne środki ataku (lotnicze, rakietowe) jako rozszerzenia dystansu rażenia i strefy obrony – także budowle ochronne na tyłach, czy też stanowiska artylerii przeciwlotniczej, przeciwdesantowej itp. traktowane są jako części składowe fortyfikacji. Zauważa się jedynie zwiększanie odległości między nimi w stosunku do realiów z XIX czy początków XX wieku i nie odmawia się im miana fortyfikacji.

– **przeszkoda** to świadomie wybrany i/lub ukształtowany fragment terenu, często wyposażony w urządzenia technicznie, pasywnie utrudniającej dostęp przeciwnikowi (za J. Bogdanowskim);

– **schronisko** to budowla lub odpowiednio wybrany lub/i ukształtowany fragment terenu, pasywnie chroniący załogę dzieła obronnego, bądź cywilnych mieszkańców obszarów tyłowych a także środki do kontynuacji walki (za J. Bogdanowskim);

⁷ A. W. Alexandrowicz, *Rozwój historyczny fortyfikacji w zarysie*, Oficerska Szkoła Artylerii, Toruń 1924.

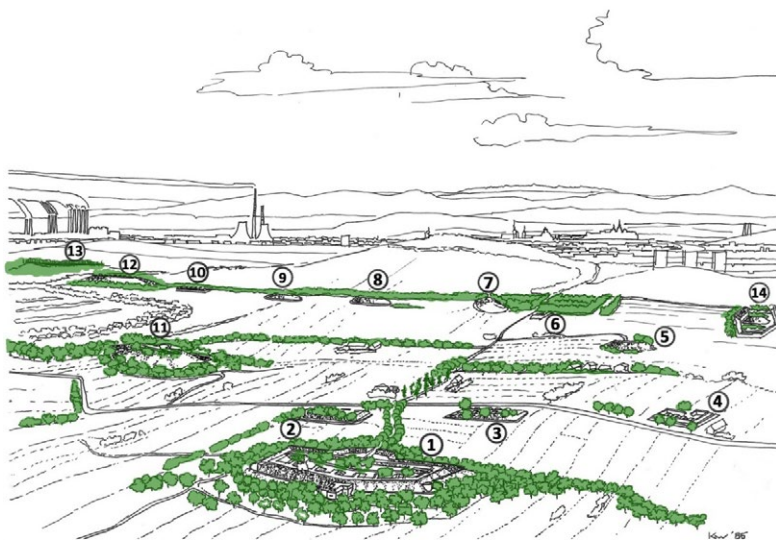
⁸ K. Biesiekierski, *Fortyfikacja polowa*, Główna Księgarnia Wojskowa, Warszawa, 1922.

⁹ K. Kleczke, W. Wyszyński, *Fortyfikacja stała*, Wojskowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1929.

– **stanowisko** to budowla, część budowli lub odpowiednio ukształtowany fragment terenu zapewniającego najlepsze, techniczne możliwości aktywnego oddziaływania na przeciwnika (za J. Bogdanowskim). Istotnym elementem stanowiska jest **ośłona fortyfikacyjna** zwiększająca przeżywalność obrońcy na stanowisku i podnosząca wartość zastosowanych tam środków rażenia poprzez ich ochronę przed zniszczeniem (za R. H. Bochenkiem);

– **komunikacja** w fortyfikacji zapewnia najlepsze, techniczne warunki bezpiecznego i skutecznego dostępu i powiązań pomiędzy częściami składowymi fortyfikacji – stanowiskiem i schroniskiem, dziełami fortecznymi i zapleczem (za K. Biskupem).

Krajobraz warowny – fizjonomia fortyfikacji; całościową postać ukształtowania i pokrycia terenu, świadomie wybranego i przystosowanego do celów obronnych. Jest to rozszerzenie powszechnie stosowanego terminów „Architectura Militaris”, architektura militarna lub budownictwo wojskowe utożsamianych przede wszystkim z budowlami, uzbrojeniem i wyposażeniem obiektów bojowych. Krajobraz warowny uwzględnia także wszelkie niebojowe budowle i formy zagospodarowania terenu, służące obronie: inżynieryjne, logistyczne, koszarowe, drogowe, hydrotechniczne, kolejowe, zieleń (maskującą, przeszkodową, użytkową i ozdobną), a także podziały gruntowe, w tym rezultaty systemu ograniczeń budowlanych, kształtujących strukturę urbanistyczną oraz powiązania ogniowe i sygnalizacyjne, przekładające się dziś na powiązania widokowe. Pojęcie wprowadził na szerszą skalę do języka polskiego J. Bogdanowski na przełomie lat 70. i 80. XX wieku¹⁰. Odpowiada ono niemieckiemu: „Wehrlandschaft”, „Festungslandschaft” i angielskiemu: „Strategic Military Landscape”, rosyjskiemu „kryepostnyi landszaft”. Krajobraz warowny jest konstytutywną, immanentną i warunkową cechą każdej fortyfikacji, wyrażającą jej postać, sens, rolę i znaczenie. Zatarcie krajobrazu warownego, nawet przy konserwatorskim zachowaniu substancji samych budowli lub urządzeń fortyfikacyjnych, równa się utracie nie tylko wartości historycznych (naukowych, dydaktycznych), lecz i wartości współczesnych (kompozycyjnych, ekologicznych, urbanistycznych, turystycznych) zabytkowych fortyfikacji.

1. Przykład krajobrazu warownego grupy fortowej Fortu 45 „Marszowiec” Twierdzy Kraków z zaznaczeniem zieleni maskującej. 1 – Fort główny 45 „Marszowiec”; 2, 3 – Baterie stałe, obrony dalekiej, sprzężone z Fortem 45 „Marszowiec”; 4 – Stara bateria stała FB V.1, 5; Szaniec piechoty IS V.1; 6 – Obwodowy schron amunicyjny; 7 – Szaniec piechoty IS V.2; 8 – Szaniec piechoty IS V.3; 9 – Szaniec piechoty IS V.3; 10 – Bateria stała obrony dalekiej, sprzężona z Fortem 47a „Węgrzce”; 11 – Fort międzypola 45a „Bibice”, 12 – Fort główny 47a „Węgrzce” (sąsiednia grupa fortowa); 13 – Fort główny 47 „Łysa Góra”; 14 – Magazyn amunicji Witkowice. Stan z 1985 r., rys. K. Wielgus

¹⁰ Pierwszą publikacją, w której użył tego terminu J. Bogdanowski to: *Krajobraz warowny XIX/XX w. Dzieje i rewitalizacja*, Kraków 1993; rozwija to w monumentalnej monografii *Architektura obronna w krajobrazie Polski*, Warszawa-Kraków, 2002 r.

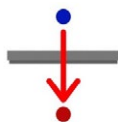
Systemy obronne – podstawa systematyki fortyfikacji

Chronologiczna systematyka fortyfikacji europejskiej dokonywana jest zazwyczaj poprzez analogie ze stylami w architekturze powszechnej. Jest jednak nieadekwatna do tematu, niepełna i może być myląca. Pojęcia: “gotycki zamek” lub “renesansowa twierdza” mają swoje uzasadnienie poprzez cechy stylistyczne budowli, zazwyczaj zresztą stanowiących jedynie schronisko w zespole obronnym. Stylistyczne odwołania w przypadku fortyfikacji późniejszych – twierdz powstałych w epoce klasycyzmu czy secesji lub fortyfikacji doby modernizmu rozmiągają się całkowicie z ich sensem. Dlatego też, zgodnie z cytowanymi słownikami terminologicznymi, opartymi z kolei na nauce fortyfikacyjnej 20-lecia międzywojennego, przyjmuje się **kryterium funkcjonalno-przestrzenne** systematyki fortyfikacji. Fortyfikacja nie była wynikiem postaw estetycznych, lecz wyrazem konieczności przetrwania na polu walki, dyktowanej wprost instynktem samozachowawczym. Fortyfikacje są więc granicznym, ostatecznym i skrajnie funkcjonalistycznym wyrazem współistnienia człowieka i środowiska.

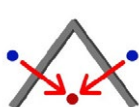
Określa to 11 systemów obronnych, z których każdy wynika z **zestawienia sposobu obrony** i sposobu jego realizacji, czyli **elementu obrony**.

Systematyka fortyfikacji opiera się na niezwykle prostej, rudymen tarnej przesłance – **sposobie obrony**, czyli sposobie oddziaływania na atakującego nieprzyjaciela, a tym samym – formowania stanowiska i przeszkody, za nimi także – schroniska i komunikacji.

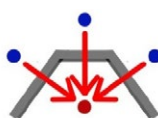
Sposób obrony to elementarny układ powiązań przestrzennych – obrońców i atakujących, przeszkody i stanowiska - w akcie obserwacji i walki. Istnieją jedynie trzy sposoby obrony, wykształcone w praktyce całej historii konfliktów ludzkich:

- sposób obrony **czołowy** – to oddziaływanie jednostronne – obserwacja i rażenie atakującego prostopadle do linii stanowiska i przeszkody.

- sposób obrony **kleszczowy** – to oddziaływanie dwustronne – obserwacja i rażenie atakującego z dwóch kierunków, dzięki pojedynczemu załamaniu (zagięciu) linii stanowiska i przeszkody.

- sposób obrony **skrzydłowy** – to oddziaływanie trójstronne – obserwacja i rażenie atakującego z trzech kierunków, dzięki podwójnemu załamaniu (zagięciu) linii stanowiska i przeszkody¹¹.

Elementy obrony. Sposób obrony był realizowany za pomocą różnych rozwiązań architektoniczno-technicznych. Elementy te były na tyle różne i charakterystyczne, iż zadecydowały o charakterystyce, i często nazwach poszczególnych systemów fortyfikacyjnych. Są to, w kolejności chronologicznej: **ściana, zatoka, wieża, baszta, basteja, bastion, kleszcze, kaponiera, fort, ostróg forteczny (schron bojowy), oraz schron bierny wraz ze stanowiskami rażenia dalekosiężnego i obserwacji dalekosiężnej (pozawzrokowej, detekcyjnej)**. Będą one określone przy omówieniu poszczególnych systemów obronnych.

¹¹ Założenie, iż obrońcy obserwują i strzelają prostopadle do stanowiska i przeszkody, nie zaś ukośnie, pod dowolnym kątem (co teoretycznie jest możliwe) wynika tyleż z predyspozycji psychicznych człowieka, starającego się zawsze skrócić dystans do nieprzyjaciela, ile z materialnych właściwości stanowiska i znajdujących się na nim osłon fortyfikacyjnych. Grubość osłony – przedpiersia, wykonanego z ziemi, drewna, kamienia, cegły powodowała oczywisty fakt, iż przy strzelaniu pod kątem, ukośnie do linii stanowiska, należało się znacznie wychylić zza osłony, narażając się na trafienie.

Uwarunkowania systematyki. Każdy z systemów obronnych, scharakteryzowany za pomocą kombinacji jednego ze sposobów obrony i jednego elementu obrony jest również umiejscowieniem danego systemu na osi czasu, jednak nie automatycznie. Wskazanie chronologii wymaga wskazania dwóch istotnych uwarunkowań: geograficznego i statystyczno-dynamicznego.

Uwarunkowanie **geograficzne** stanowi wskazówkę, iż następstwo chronologiczne kolejnych systemów dotyczy głównie Europy, w Chinach, Indiach czy Ameryce Prekolumbijskiej – następstwo to było inne.

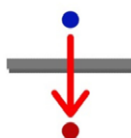
Uwarunkowanie **statystyki i dynamiki procesów** wskazuje, iż chronologia fortyfikacji wg systemów obronnych nie ma charakteru bezwzględnie, deterministycznego, lecz odbywa się metodą statystyczną – poprzez rozkład krotkości zjawisk. Wskazuje też, iż formy, charakterystyczne dla danego systemu obronnego mogły pojawiać się także w innych epokach niż przypisana im poprzez statystyczny szczyt ich występowania. Jest to jeden z najciekawszych aspektów fortyfikacji jako działania człowieka opartego na prymarnych potrzebach bezpieczeństwa i bezwzględnej ekonomii ochrony życia. Okazuje się, iż niektóre formy fortyfikacji nie zestarzały się nigdy i uzależnione od rzeczywistych zagrożeń, nadal spełniają swą rolę, mimo archaicznego rodowodu. W stylistyce architektonicznej zjawisko to w tak wyrazistej formie nie występuje. Dynamika występowania rozwiązań poszczególnych systemów obronnych wykazuje zazwyczaj kilkakrotne pojawienia wyprzedzające (wygaszane na skutek braku odpowiedniego poziomu technicznego czy też zagrożeń, uzasadniających podejmowanie tak zaawansowanych rozwiązań¹²), okres dominacji, zakończony zazwyczaj dość gwałtownie a następnie pojawienia nawrotowe, wywoływane określonymi warunkami technicznymi, taktycznymi i ekonomicznymi, niejako „ożywiający” dawne formy elementów obrony. Przykładem mogą być niemieckie strażnice kolejowe na terenach okupowanej Jugosławii o quasi-średniowiecznych, basztowych formach, czy też elementy fortyfikacji fortowej z XIX w. w punktach oporu pod *Điên Biên Phu* w roku 1954.

Kluczem do właściwego rozpoznania fortyfikacji jest systematyka uwzględniająca funkcje, definiowania poprzez zastosowany sposób obrony oraz formę i strukturę charakterystycznych elementów obronny – części składowych fortyfikacji. Jedne i drugie zmieniały się w zależności od poziomu wiedzy techniczno-militarnej, możliwości ekonomicznych oraz uwarunkowań politycznych. W zestawieniu podkreślone będą systemy obronne charakterystyczne dla epoki, którą obejmują wytyczne, a więc okres od połowy wieku XVIII po rok 1918.

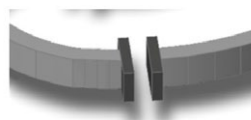
1. System ścianowy

Sposób obrony –
czołowy

Element obrony – ściana

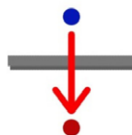
¹² Przykładem mogą być tutaj wynalazki Filona z Bizancjum (III w. p.n.e.), obejmujące m.in. formy schodkowych przeciwykoszetowych, zastosowanych na większą skalę dopiero pod sam koniec wieku XIX.

System ścianyowy to najprostsza i najbardziej pierwotna forma obwarowań, typowa dla okresu pradziejowego i wczesnośredniowiecznego. W formie nawrotowej pojawiały się w fortyfikacji kolonialnej czy też w fortach na zachodzie USA w czasie walk z Indianami jeszcze w wieku XIX. Głównym elementem obrony jest pozbawiona wklęsłości lub załamania do wewnątrz ściana, będąca najczęściej ziemnym wałem, zwieńczonym częstokołem, później murem kamiennym lub ceglany; występowały też ściany uformowane jako drewniane konstrukcje zrębowe, częstokoły. Ściana poprzedzona była zazwyczaj przeszkodą – rowem (fosą). Ściana pozwalała jedynie na rażenie w przód, był to więc czołowy sposób obrony. Im wyższa ściana, tym przewaga obrony była większa.

2. System wieżowy

Sposób obrony – czołowy

Element obrony – wieża

Wyjątkową odmianą ściany, wykonanej z kamienia, drewna lub cegły, jakby „zwiniętej” w wąską tubę jest **wieża**. Element ten pozwala na górowanie nad nieprzyjacielem, do arsenału środków rażenia włącza grawitację, z jednej strony ułatwiającą zwalczanie atakującego, z drugiej – utrudniającego rażenie obrońców z dołu. Wieża oddziałuje przede wszystkim przez pasywne uniemożliwienie dostępu nieprzyjacielowi i strukturalną przewagę technologiczną. Wieża mogła mieć dodatkową przeszkodę – fosę, lecz nie było to regułą. Spełnia najpierw funkcje refugialne (odizolowania się od nieprzyjaciela) a następnie dopiero obserwacyjne, sygnalizacyjne i bojowe (jest też swoistym symbolem władztwa terytorialnego). System wieżowy w czystej postaci występuje rzadko (włoskie miasto San Gimignano), jego występowanie to epoka starożytność i wczesne średniowiecze (okres dominacji) z osobliwymi nawrotami w wiekach XVI i XVII, a nawet w warunkach wojny nowoczesnej (wieże obrony przeciwlotniczej z okresu II wojny światowej).

3. System zatokowy

Sposób obrony –
kleszczowy

Element obrony –
zatoła

W **systemie zatokowym** pojawia się, zwykle przy bramie wklęsłe, niczym zatoka, załamanie umożliwiające miejscowe skrzyżowanie kierunków rażenia atakującego przeciwnika. Zwiększało to zagrożenie dla atakującego o przewagę obronną. Zatoła uformowana była z odpowiednio uformowanej ściany – wału lub muru, w sposób swobodny (owalny) lub geometryczny. Pojawiała się w epoce przedhistorycznej, w epoce brązu (kultury egejskie); jako szczyt występowania wskazać można średniowiecze –

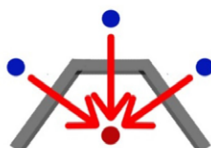
charakterystyczne „wejścia na prawą rękę” stosowa w większości zamków XII-XIV wiecznych.

Połączenie systemów: ścianowego, zatokowego i wieżowego – to znak rozpoznawczy większości wczesnych zamków na ziemiach polskich.

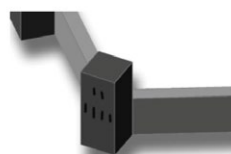
4. System basztowy

Sposób obrony –
skrzydłowy

Element obrony – baszta

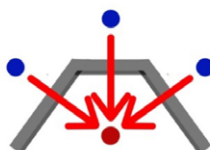

System **basztowy** pozwalał na znacznie większą aktywność obrony niż ściany, zatoki a nawet wieże wcześniejszych warowni. Nowym, zasadniczym elementem warowni stała się **baszta**; na pozór wieża, ale w przeciwieństwie do niej opatrzona dużą ilością otworów strzelniczych i mocno wysunięta przed linię kamiennych lub ceglanych ścian. Ich równe odcinki, dzielące baszty na odległość skutecznego strzału z łuku lub kuszy nazwane zostały kurtykami. Wysunięcie baszt przed linię kurtyk pozwalała na równoczesną obronę czołową (ze ściany) i boczną (z baszt), dając w sumie aktywny, skrzydłowy sposób obrony. System basztowy pojawił się w starożytności, osiągając swój pierwszy szczyt w okresie Cesarstwa Rzymskiego; drugi wyraźniejszy, nastąpił po okresie najazdów tatarskich w Europie i po okresie wojen krzyżowych. Występował w Polsce od XIV do XVI wieku, kształtując zamki i fortyfikacje miejskie. Nawroty występowały m.in. w fortyfikacji górskiej nawet w wieku XIX, a także w przypadku fortyfikacji dozorowej np. więzień czy zakładów przemysłowych o znaczeniu specjalnym nawet w okresie zimnej wojny.

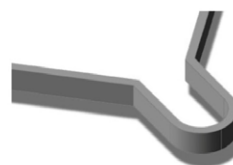
5. System bastejowy

Sposób obrony –
skrzydłowy

Element obrony –
basteja

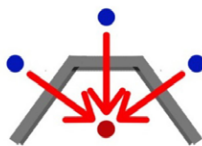
Był to system charakterystyczny dla wczesnego okresu użycia broni palnej od XV – XVI w. Oparty był na zestawieniu kurtyk i bastei, nowego elementu obronnego – następczyni baszty. Basteje były niższe od baszt, zazwyczaj o wysokości sąsiednich, flankowanych przez nie kurtyk. Miała też znacznie grubsze ściany i większą średnicę – nawet do kilkudziesięciu metrów. Miały kształt wycinka koła lub wieloboku. Posiadały zazwyczaj kilka poziomów obrony, dostosowanych do różnych rodzajów broni palnej; do obrony dalekiej – z tarasu artyleryjskiego i do obrony bliskiej z umieszczonych pod nim pomieszczeń ze strzelnicami, czyli kazamat. Basteja spełniała zazwyczaj kluczową rolę w obronie najbardziej narażonych części warowni. Stanowiła symbol końca średniowiecza i nadchodzących

czasów nowożytnych. Pierwsze pojawienia się to starożytność. Szczyt występowania to 2 połowa wieku XVI. nawroty – w postaci elementów fortów to 2 połowa wieku XIX. Pierwotne basteje stawały się przyziemiami nieobronnych już baszt jak np. w renesansowej rezydencji w Krasicy.

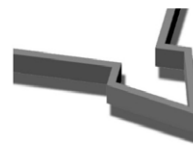
6. System bastionowy

Sposób obrony –
skrzydłowy

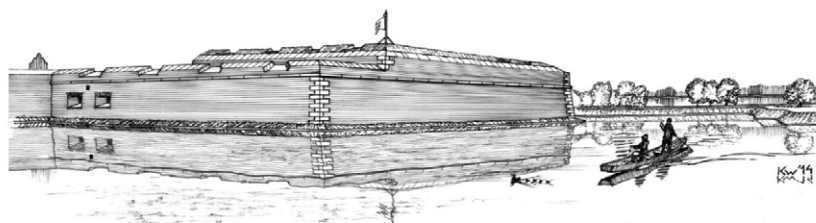

Element obrony –
bastion

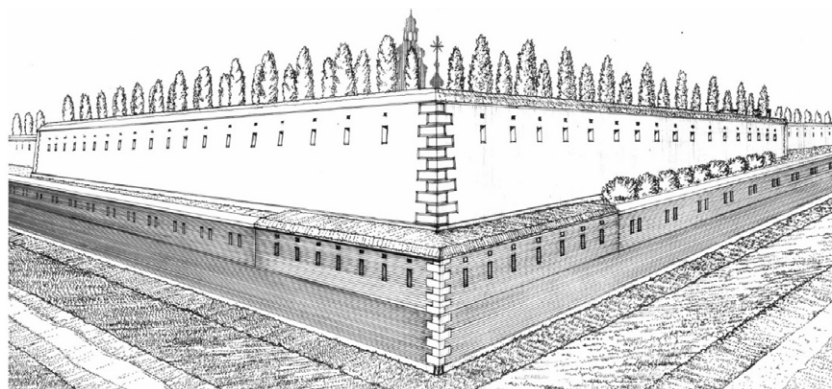

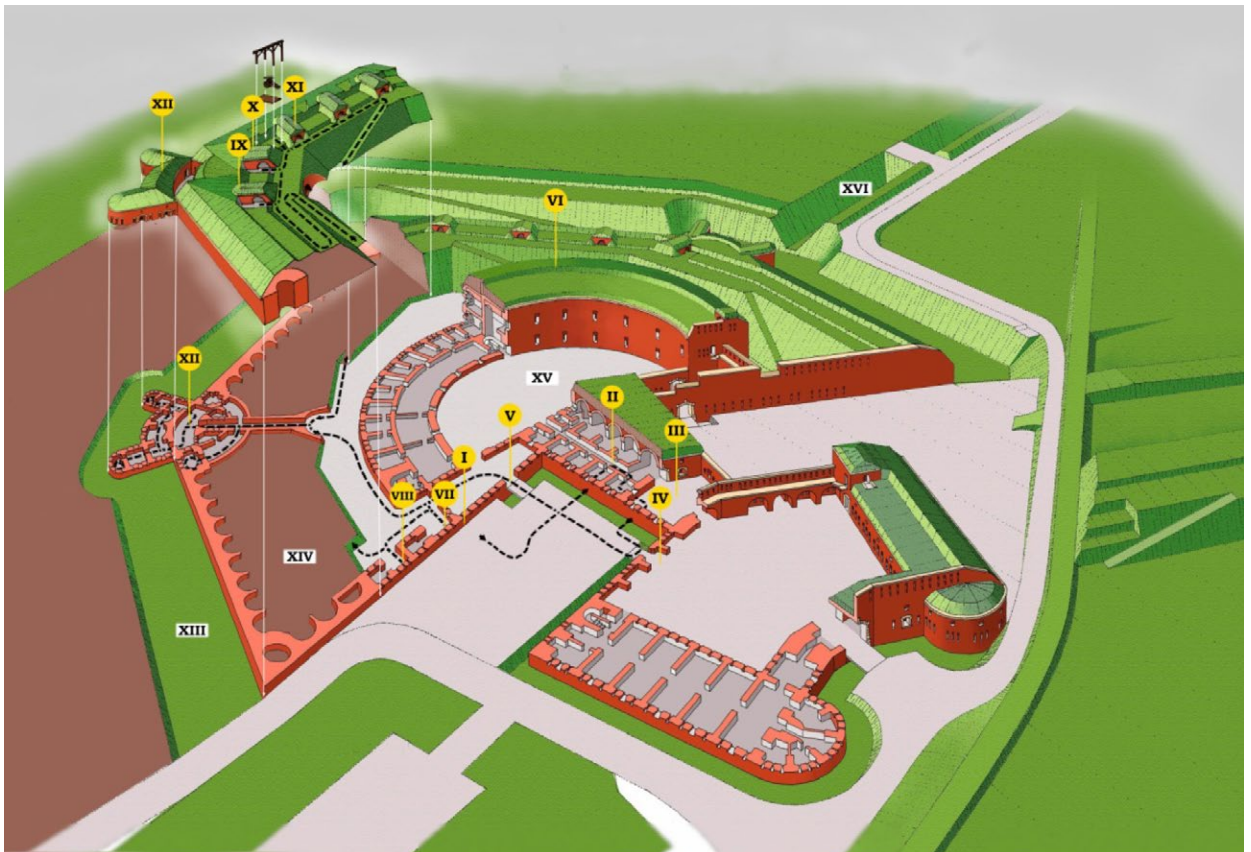
System **bastionowy** stanowił przełom w rozwoju fortyfikacji. Był udoskonalonym systemem bastejowym, występował od wieku XVI po wiek XIX. Był to pierwszy w dziejach system obronny, który w założeniu nie miał martwych pól ostrzału. Opierał się na zestawieniu ścian (kurtyn) i bastionów, jako elementów flankujących. **Bastion** pojawił się w starożytności, lecz nie znalazł warunków rozwoju, przez Bizancjum, kultury Azji i Imperium Osmańskie przeniknął w basen Morza Śródziemnego. Bastion to pięcioboczna, niska budowla, w której długości i proporcje części składowych – czoł i barków oraz kąty zawarte między nimi były dobrane tak, by pokryć krzyżowym ogniem fosę i przedpole. Konstrukcja bastionów była różna – kamienna, ceglana lub ziemna. System bastionowy był wzbogacany przez różne szkoły narodowe (włoską, holenderską, francuską) oraz różne maniery. Znakiem rozwoju fortyfikacji bastionowych było pogłębianie obrony – wprowadzanie kolejnych, oddzielonych elementów, rozszerzających pas obrony. Raweliny chroniły kurtyny i bramy, słończoła – chroniły bastiony, czyniąc z twierdz, głównie XVIII-wiecznych, niebywale skomplikowane, perfekcyjne struktury. Zanik systemu bastionowego był długotrwały, poligonalne realizacje następowały jeszcze w drugiej połowie XIX wieku.

2. Nowożytny krajobraz warowny systemu bastionowego w wieku XVII. Bastion III Twierdzy Zamość, przebudowany wg projektu Jana Michała Linka. Rys. K. Wielgus

3. Krajobraz warowny systemu bastionowego w późnej, XIX-wiecznej odmianie. Bastion I Twierdzy Zamość po przebudowie wg projektu Jana Baptisty Mallet-Malletskiego, w stanie z lat 40. XIX wieku. Rys. K. Wielgus

4. Bastion III rdzenia Twierdzy Kraków – funkcjonalnie bastion, strukturalnie – fort poligonalny. Najpóźniejsze realizacje bastionowe z 2. poł. XIX wieku. Widok perspektywiczny Bastionu III „Kleparz” w stanie z ok. 1887 r. wraz z ukazaniem jego struktury wewnętrznej i uwagami o realizowanym procesie rewaloryzacji i adaptacji:

- I. Równia ogniowa kaponierzy zapola, obecnie plac wielofunkcyjny.
- II. Kaponiera szyjowa, adaptowana na klub muzyczny, z planowaną ekspozycją miejscową.
- III. Dziedziniec wewnętrzny. Zadaszony i adaptowany na kameralną scenę koncertową klubu muzycznego. Docelowa funkcja poszerzona będzie o komunikację i ekspozycję
- IV. Kaponiera zapola, przewidziana do adaptacji na salę koncertowo-konferencyjną na zadaszonym dziedzińcu, oraz część muzealną, gastronomiczną i biurową w kazamatach. Będzie to główna część edukacyjno-informacyjna fortu, z multimedialną prezentacją zabytków fortyfikacji w Polsce.
- V. Mur szyjowy z bramą oraz dziedziniec wewnętrzny – zlokalizowano tam toalety dla zwiedzających.
- VI. Reduta, pełniąca obecnie funkcje produkcyjne i magazynowe, docelowo przewidziana do adaptacji na cele hotelowe.
- VII. Galeria strzelecka w murze szyjowym. Lokalizacja mapy Twierdzy Kraków przy wejściu na ścieżkę dydaktyczną.
- VIII. Wartownia wałowa. Galeria: „Żołnierze Wielkiej Wojny”.
- IX. Poprzecznicą o wysokim profilu, na barku fortu. Planowana ekspozycja planszowa „Artyleria cesarstwa austriackiego 1850-1880”. Pomiedzy poprzecznicami planowana ekspozycja makiet artylerii wałowej.
- X. Poprzecznicą o niskim profilu, na barku fortu. Planowana ekspozycja planszowa „Artyleria wałowa 1850-1890”.
- XI. Poprzecznicą o wysokim profilu na lewym czole fortu. Zrealizowana rekonstrukcja stanowiska armaty wałowej M 1861.
- XII. Zachodnia kaponiera „Kocie uszy”. Planowana ekspozycja kubaturowa, ukazująca horyzont kulturowy „Wieków pary i elektryczności”.
- XIII. Fosa barkowa.
- XIV. Masyw wału, ukazana konstrukcja murów skarpowych.
- XV. Dziedziniec reduty. Docelowo przestrzeń amfiteatralna o zmiennych funkcjach.
- XVI. Wał i fosa rdzenia w układzie po 1888 r. Obecnie nie istnieje.

Rys. Wojciech Rymśza-Mazur, Arkadiusz Sordyl, Izabela Krzyszkowska, Krzysztof Wielgus.

SYSTEM TEN WYSTĘPOWAŁ W OKRESIE, KTÓREGO DOTYCZĄ WYTYCZNE!

7. System kleszczowy

Sposób obrony –
kleszczowy

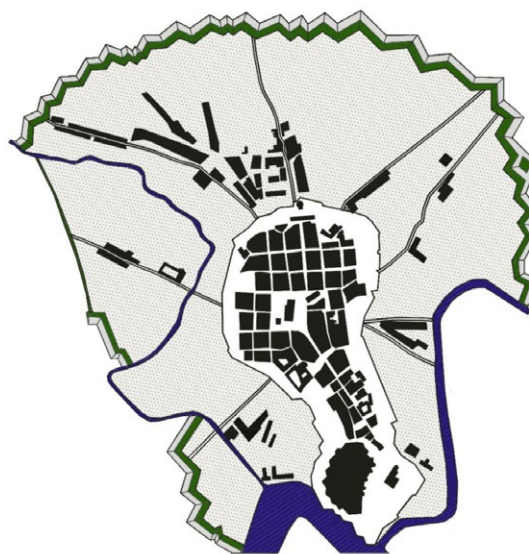
Element obrony –
kleszcze

System **kleszczowy** w wieku XVIII stał się, obok systemu bastionowego, głównym czynnikiem rozwoju sztuki obronnej, by po krótkim panowaniu dać podwaliny do następnego systemu – poligonalnego. Stanowił udoskonalenie ujętego w geometryczne reguły dawnego systemu zatok i powrót do prostszego, dwustronnego, czyli kleszczowego sposobu obrony. Był w założeniu znacznie prostszy od systemu bastionowego, gdyż składał się tylko z jednego elementu – ściany pozałamywanej naprzemiennie w zębatą linię. Narożniki zwane były kleszczami lub saillantami. Ich linię można było znacznie łatwiej wkomponować w teren o bogatej rzeźbie, dlatego też twierdze kleszczowe pojawiły się w górach. Mimo tego, iż za ojczyznę systemu kleszczowego uważa się fryderycjańskie Prusy, była ona charakterystyczna dla polskiej sztuki obronnej XVIII wieku. Najwspanialszym i najbardziej znanym, choć nieczęsto kojarzonym z polską myślą inżynierską przykładem fortyfikacji tego systemu jest monumentalny front kleszczowy Wawelu, ukończony ok. 1780 r. Umocniony kleszczowymi fortyfikacjami jest klasztor Dominikanów (niegdyś Jezuitów) w Jarosławiu. Zwolennikiem systemu kleszczowego w fortyfikacji był Tadeusz Kościuszko, choć jego najślawniejsze i najskuteczniejsze budowle tego typu zachowały się nie w Polsce, a w amerykańskiej Twierdzy West Point.

5. Front kleszczowy Wawelu, ok. 1780 r., widoczny od strony Wisły. Fot. K. Wielgus

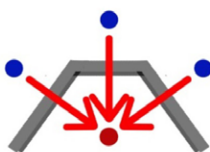
6. Fortyfikacje kleszczowe Krakowa, 1794 r., projekt: T. Kościuszko. Oprac. K. Chajdys, K. Wielgus

SYSTEM TEN WYSTĘPOWAŁ W OKRESIE, KTÓREGO DOTYCZĄ WYTYCZNE!

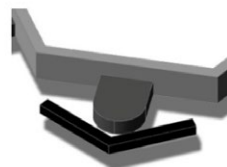
8. System poligonalny

Sposób obrony –
skrzydłowy

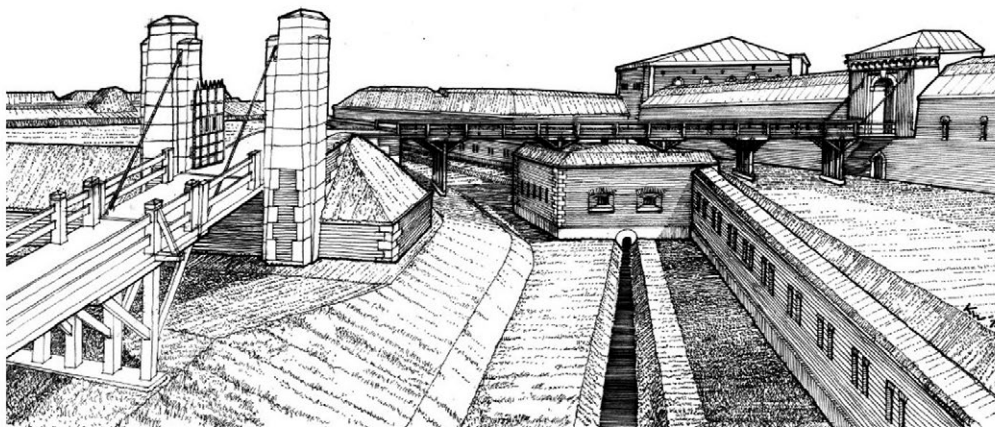

Element obrony –
kaponiera

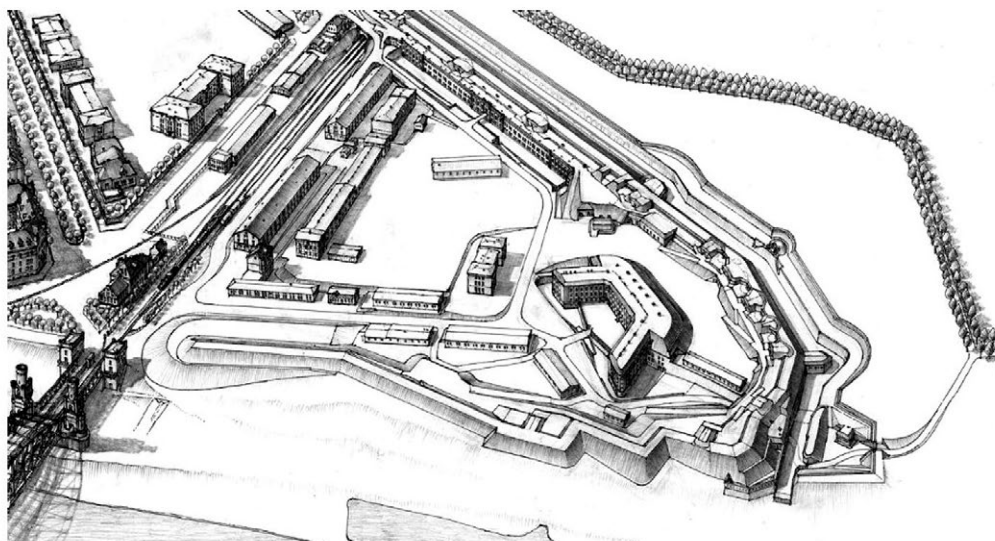

System poligonalny narodził się u schyłku wieku XVIII jako ewolucja systemu kleszczowego. Trwał do lat 60. XIX wieku. Długie ściany wieloboku (poligonu) mogły być proste lub załamane i stanowiły stanowiska dla obrony dalekiej. Obronę bliską po raz pierwszy zapewniały wyłącznie, niższe od wałów i murów, całkowicie ukryte w fosach, niskie, grubościennie budowle zwane kaponierami (kojcami). Były one charakterystycznymi elementami obronnymi tego systemu. Dostępne dzięki podziemnym chodnikom – poternom, broniły skrzydłowym ogniem fos. System poligonalny po raz ostatni wprowadził do fortyfikacji i urbanistyki wielką geometrię, nawiązującą do miast idealnych. Olbrzymie, kosztowne budowle o złożonej geometrii występowały w terenach nizinnych. W górach i nad wodami pojawiły się natomiast pojedyncze obiekty, np. wieże artyleryjskie, wspierające się tylko ogniem i nie połączone wałami. Był to początek kolejnego systemu obronnego.

„Mury mogą być zrobione nawet z papieru, ażeby tylko było na nich tyle miejsca dla armat, by nieprzyjaciel nie mógł na przedpolu postawić ani jednej” – to idea skrajnie aktywnej fortyfikacji poligonalnej, sformułowana przez jednego z jej twórców, Francuza, MarcRené de Montalemberta. Mimo tego, iż Francuz jest ideowym ojcem owej koncepcji, system nazywany bywa nowopruskim i kojarzony jest bardziej z Prusami i Austrią niż Francją. W ramach tego systemu zrodziły się fortyfikacje oparte wyłącznie na izolowanych, pozbawionych ciągłych połączeń w postaci ścian i przeszkód, połączonych jedynie strefami ognia. Jako pierwszą taką twierdzę szkieletową, znamionującą nadejście kolejnego systemu fortowego, była Twierdza Linz z lat 30. XIX wieku.

7. System poligonalny w początkach jego stosowania. Pod mostem wjazdowym, do Bramy Lubelskiej Nowej w Twierdzy Zamość tkwi kaponiera – niska budowla służąca wyłącznie do ostrzeliwania flankowego (tzw. „strichowania”) fosy. Kaponiere były głównym elementem obrony systemu poligonalnego. Stan z lat 40. XIX w. Rys. K. Wielgus, wg akwareli Jana Pawła Lelewela

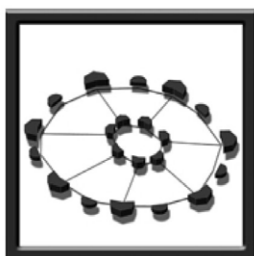
8. System poligonalny w pełnym rozwoju. Fort poligonalny św. Jakuba Twierdzy Toruń. Rys. M. Wichrowsk

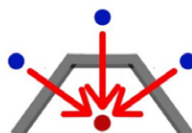
9. Ryc. 13. Kaponiera – element obrony systemu poligonalnego. Feste Boyen w Giżycku, 1844-56. Fot. K. Wielgus

SYSTEM TEN WYSTĘPOWAŁ W OKRESIE, KTÓREGO DOTYCZĄ WYTYCZNE!

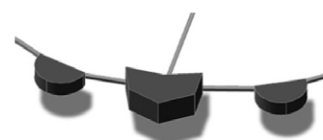
9. System fortowy (w odmianie ześrodkowanej, grupowej i rozproszonej)

Sposób obrony – skrzydłowy

Element obrony – fort

System fortowy narodził się w latach 70. XIX wieku pod dyktando nowoczesnej artylerii, rozwiniętej dzięki postępowi w metalurgii, chemii i mechaniki, który nastąpił w 2. połowie XIX wieku. Podstawowym elementem obrony stał się fort. Samodzielne dzieło obronne wspierało ogniem forty sąsiednie, z którymi łączyły je jedynie strefy ognia i droga, zwana rokadą. Forty, których protoplastami były dzieła zewnętrzne twierdz bastionowych

i poligonalnych, stanowiły podstawowe tworzywo olbrzymich struktur zwanych twierdzami pierścieniowymi.

Różnicą pomiędzy elementami wcześniejszych twierdz (np. tzw. „lunetami”) a fortami z czasów 2. rewolucji przemysłowej było ich znaczenie – w wieku XVII i XVIII były to obiekty pomocnicze, pogłębiające strefę obrony, po połowie wieku XIX stworzyły podstawową linię obrony twierdz pierścieniowych. Twierdze takie to zespoły fortyfikacji o kilku obwodach obronnych, usytuowanych koncentrycznie wokół rdzenia twierdzy i oddalonych od siebie o kilku do kilkunastu kilometrów. Składały się z fortów różnego typu, ale także inne budowle: baterie, szańce, koszary, schrony, mosty, obiekty pomocnicze oraz kilometry dróg fortecznych (rokadowych i dojazdowych), zespoły zieleni maskującej a w przypadku mobilizacji – fortyfikacji polowych na przedpolu. Najpełniejszym, funkcjonalnym zestawem fortyfikacji systemu fortowego była twierdza pierścieniowa.

Twierdza pierścieniowa to dziesiątki, a nawet setki obiektów o różnej wielkości, różnym przeznaczeniu, a dziś w różnym stanie zachowania, rozmieszczonych w kilku pierścieniach, z których każdy ma od kilku do kilkudziesięciu kilometrów długości. I choć dla spełnienia swojej obronnej funkcji musiały ze sobą współdziałać, to każdy z osobna stanowi odrębne, skończone dzieło sztuki wojskowej, technicznej, inżynierskiej i architektonicznej.

10. Twierdza pierścieniowa Przemysł w stanie przed 1914 r. Mapa plastyczna, ukazująca teren o powierzchni ok. 20 na 20 km. Koncepcja mapy: G. Fait (Museo Storico della Guerra, Rovereto, Włochy), K. Wielgus, T. Idzikowski, W. Brzoskwinią

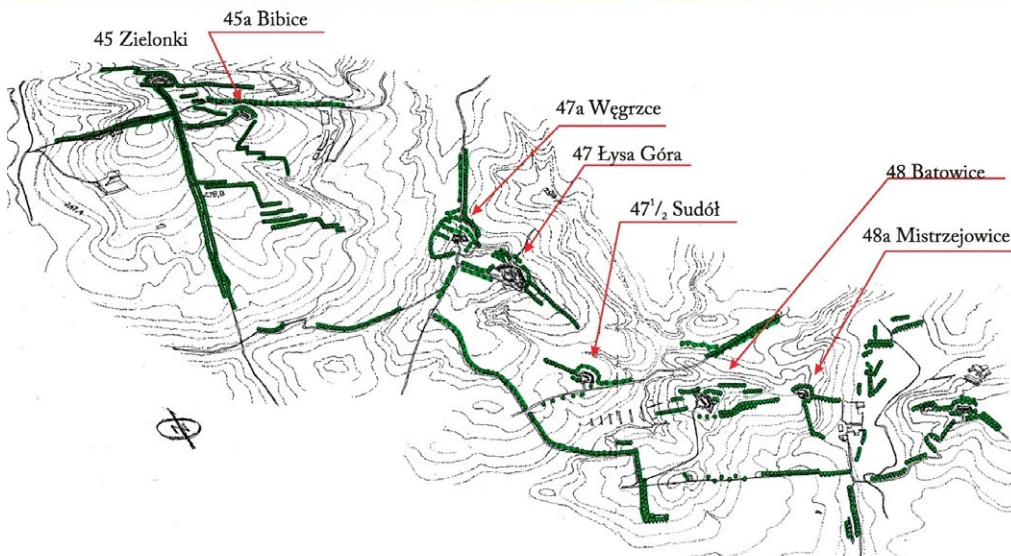
Odmiany systemu fortowego.

System fortowy w odmianie ześrodkowanej ok. 1866-1890. Jego elementem obrony był fort ześrodkowany, najpierw wywodzący się z fortów systemu poligonalnego a następnie oparty o koncepcje budowli dostosowanych do nowoczesnej, odtyłcowej, bruzdowanej artylerii **w tym przede wszystkim do niemieckiego fortu standardowego Alexisa Biehlera (fort artyleryjski – wielka działobitnia).**

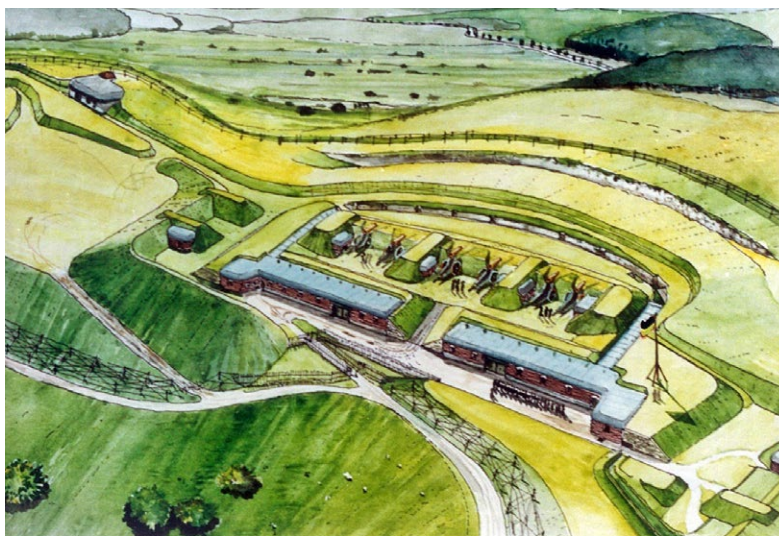
11. Fort standardowy, artyleryjski, nr IV (1878-1884) Twierdzy Toruń, element systemu obronnego fortowego w odmianie ześrodkowanej, koncepcja Alexisa von Biehlera. Rys. M. Wichrowski

System fortowy w odmianie grupowej ok. 1890-1905. Jego elementem był fort główny, obudowany innymi dziełami obronnymi – bateriami, szańcami, fortami międzypolowymi, będącymi jednak wciąż samodzielnymi obiektami połączonymi jednak nie tylko ogniem, ale także drogami, liniami kolejki polowej, pasmami przeszkód i zieleni maskującej.

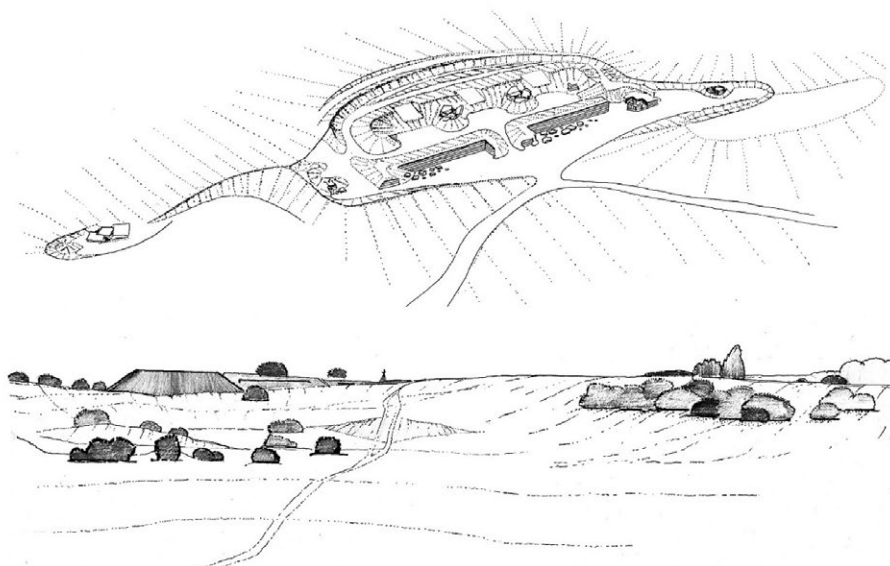

12. System fortowy w odmianie grupowej, widoczne 3 grupy fortowe: Fortu 45 „Marszowiec”, 47 „Łysa Góra” i 48 „Batowice”, Twierdza Kraków, stan zespołu ok. 1910 r., wraz z zespołami zieleni fortecznej, maskującej. U góry – krajobraz systemu fortowego w odmianie grupowej. Ryc. i fot. J. Śródulska-Wielgus

System fortowy w odmianie rozproszonej ok. 1905-1918. Jego elementem był fort rozbudowany do postaci zespołu, którego części tracą swą niezależność, pozostają jednak w ścisłym związku funkcjonalnym; połączone strefami ognia, drogami, także odcinkami komunikacji podziemnej, pasmami przeszkód i zieleni maskującej.

13. Krajobraz warowny systemu fortowego w odmianie rozproszonej, z początku XX w. Zrujnowany zespół Fortu 53 „Bodzów” Twierdzy Kraków – u góry stan ok. 1914, u dołu – po wyburzeniach w latach 60. XX w.
Rys. Mirosław Mailinger i K. Wielgus

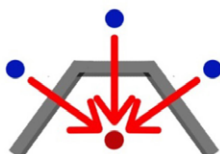

SYSTEM TEN WYSTĘPOWAŁ W OKRESIE, KTÓREGO DOTYCZĄ WYTYCZNE!

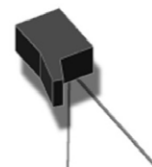
10. System fortyfikacji rozproszonej

Sposób obrony –
skrzydłowy

Element obrony – schron
bojowy

System fortyfikacji rozproszonej rodził się, gdy forty okazały się zbyt podatne na rozpoznanie i miażdżący ogień artylerii, jedyną radą okazało się ich „rozcięcie” na samodzielne organy obrony i rozrzucenie ich w terenie. Stało się to w ogniu I wojny światowej, choć zapowiedzi systemu fortyfikacji rozproszonej widać już w poprzednim systemie – fortowym. Jego elementem stał się charakterystyczny, betonowy obiekt, nazywany różnie w różnych krajach – kazamatą, werkiem, bunkrem lub po prostu – dziełem. W Polsce międzywojennej nazywano go ostrogiem fortecznym; dziś częściej mówi się o nich – schrony bojowe. W dobie hysterii, która nastąpiła po przeliczeniu strat I wojny światowej, we Francji, która za wszelką cenę chciała odsunąć widmo kolejnego starcia, narodziła się koncepcja frontu ufortyfikowanego, z którego najślawniejszą stała się Linia Maginota. („Kilometr muru zrobionego z betonu kosztuje mniej niż kilometr muru zrobionego z dzieci”. „Wylejmy więcej złota w ziemię, wylejmy mniej krwi na polu bitwy” – Andre Maginot). System fortyfikacji rozproszonej składa się z różnopostaciowych obiektów bojowych, połączonych strefami ognia, czasami także podziemnymi systemami komunikacji łącznie z podziemnymi obiektami koszarowymi, magazynowymi, szpitalnymi itp. W końcu lat 30. XX w. oraz w okresie II wojny światowej pasma fortyfikacji rozproszonych na terenie całej Polski rozrosły się do olbrzymich rozmiarów. Monstrualny, nigdy niedokończony zespół niemieckiego frontu ufortyfikowanego Łuku Odry-Warty z największym na świecie jednolitym systemem komunikacji podziemnej udostępniony częściowo w rejonie Kaławy, umocnienia niemieckich pozycji pomorskiej i odrzańskiej, polskie fortyfikacje Helu, Rejonu Umocnionego „Śląsk”, pozycje beskidzkie, sowieckie fortyfikacje na nowej granicy państwowej (po 1941 r., znane pod nieprawidłową nazwą „Linii Mołotowa”), czy niemieckie linie obronne A i B z 1944 r. – to tylko niektóre z olbrzymiego zasobu fortyfikacji rozproszonej. Pod względem taktycznym fortyfikacja rozproszona nie zestarzała się i jest stosowana nadal.

14. Element obronny systemu fortyfikacji rozproszonej, polski schron bojowy w Rejonie Umocnionym „Jastarnia”
Fot. J. Środulska-Wielgus

SYSTEM TEN ROZPOCZYNAŁ SWOJE ISTNIENIE W OKRESIE, KTÓREGO DOTYCZA WYTYCZNE!

11. Systemy fortyfikacji specjalnych

Sposób obrony – wszystkie w różnych kombinacjach

Element obrony – różne postacie, wiodąca – schron bierny przed uderzeniem dalekosiężnym, konwencjonalnym lub bronią masowego rażenia

Sposoby obrony występujące w tym systemie obronnym rozciągnięte są do dalekiego zakresu oddziaływania. Element obrony to: schron bierny (dla ludności, dowodzenia, przemysłu, środków ataku), także: stanowiska rażenia dalekosiężnego (lotniska, stanowiska obrony i ataku rakietowego) i pozawzrokowego rozpoznania detekcyjnego (stanowiska radarowe, nasłuchowe, stacje łączności satelitarnej).

Nowe rodzaje zagrożeń: atak bombowy i gazowy z powietrza, działania wojsk powietrzno-desantowych; zagrożenie nuklearne w okresie zimnej wojny spowodowały pojawienie się nowego rodzaju obiektów które zakwalifikować można do systemów fortyfikacji specjalnej. Za początek tych systemów uznać można budowę baz lotniczych i systemów schronowych w 2. połowie I wojny światowej. Charakteryzuje się tak znacznym rozsunieniem przeszkód (w tym wielkich akwenów morskich, pasm górskich) stanowisk (lotnisk, baz rakietowych, stanowisk artylerii lufowej, stanowisk rozpoznania radioelektronicznego) oraz schronisk – iż pozornie nie spełniają one już znamion fortyfikacji a rozdzielnych budowli militarnych. Przykład zintegrowanej obrony Wielkiej Brytanii w czasie Bitwy o Anglię w 1940 roku wykazuje jednak te same zasady kształtowania stref obrony, co w starszej fortyfikacji, tylko rozbudowanej do olbrzymich wymiarów przestrzennych.

Najczytelniejszymi elementami tych systemów są schroniska. Przewidziane były one jako schrony sztabów wojskowych i władz państwowych, miejsca produkcji chronionej i prób z zaawansowanym typem broni. Służyły również jako miejsca ukrycia wielkogabarytowego sprzętu wojskowego (czołgi, pociągi, samoloty, okręty podwodne). Jest to najbardziej mroczny rozdział *Architecturae Militaris*, w którym zawarte są lęki nie tylko niedawno minionej epoki, lecz i terażniejszości. Z nimi też związanych jest najwięcej ponurych wątków – ludobójstwa, niewolniczej pracy, postaci wojennych zbrodniarzy, „cudownych broni” i w ślad za tym – najwięcej dwuznacznych i elektryzujących legend, ukazujących osobliwą, postmodernistyczną ewolucję pojmowania tajemniczych budowli fortyfikacyjnych; przechodzenie od technologii do mitologii. Budowle z tej kategorii – dawne magazyny taktycznej broni jądrowej m.in. w Podborsku i Templewie, najsilniej oddziałują na wyobraźnię, weryfikując wyobrażenia o niedalekiej przeszłości – często o latach młodości znacznej części zwiedzających. Przypominają, iż PRL była krajem stacjonowania broni jądrowej (178 głowic), zaś Ludowe Wojsko Polskie było zobowiązane do jej użycia. Zabytki takie tym bardziej każą cenić pokój i wolność; z ich udziałem mogła wybuchnąć III wojna światowa, zamykając dzieje ludzkości... Mają równocześnie niezwykle magnetyzm, stawiający je na krawędzi tzw. turystyki grozy lub też czarnej turystyki.

15. Krajobraz specjalnych systemów fortyfikacyjnych, okres I wojny światowej. Unikatowy zespół bazy lotniczej z lat 1912-1918, lotnisko forteczne Kraków-Rakowice, obecnie nadal w użytkowaniu wojskowym. Hangar systemu Waagner, budynki koszarowe proj. S. Theiss, T. Stryjeński, T. Mączyński. Fot. Urząd Miasta Krakowa

16. Wjazd do niemieckiego schronu dla pociągu sztabowego, typ obiektu tzw. Dombunker, w miejscowości Konewka, w zespole Anlage Mitte. Fot. za: Wikimedia Commons

SYSTEM TEN ROZPOCZYNAŁ SWOJE ISTNIENIE W OKRESIE, KTÓREGO DOTYCZĄ WYTYCZNE!

Podstawowe pojęcia dotyczące części składowych fortyfikacji

Budowle (obiekty) bojowe (części bojowe budowli obronnych) w fortyfikacji

obiekty bojowe, przeznaczone do wprowadzenia/zainstalowania uzbrojenia ciężkiego i/lub użycia broni ręcznej i prowadzenia ognia. Sytuowane w miejscach (na kierunkach) zapewniających najbardziej efektywne użycie broni i osłonę przed ostrzałem przeciwnika, wznoszone w konstrukcji zapewniającej ochronę (przeżywalność) uzbrojenia i personelu. W związku z tym wyposażane w otwory strzelnicze (strzelnice), w fortyfikacji nowszej także pancerze (tarcze pancerne, wieże lub kopuły pancerne). Należą do nich wszelkiego rodzaju: kaponiery (kojce), blokhausy, redity, tradytory, baterie kazamatowe, schrony bojowe (ostrogi forteczne) itd.

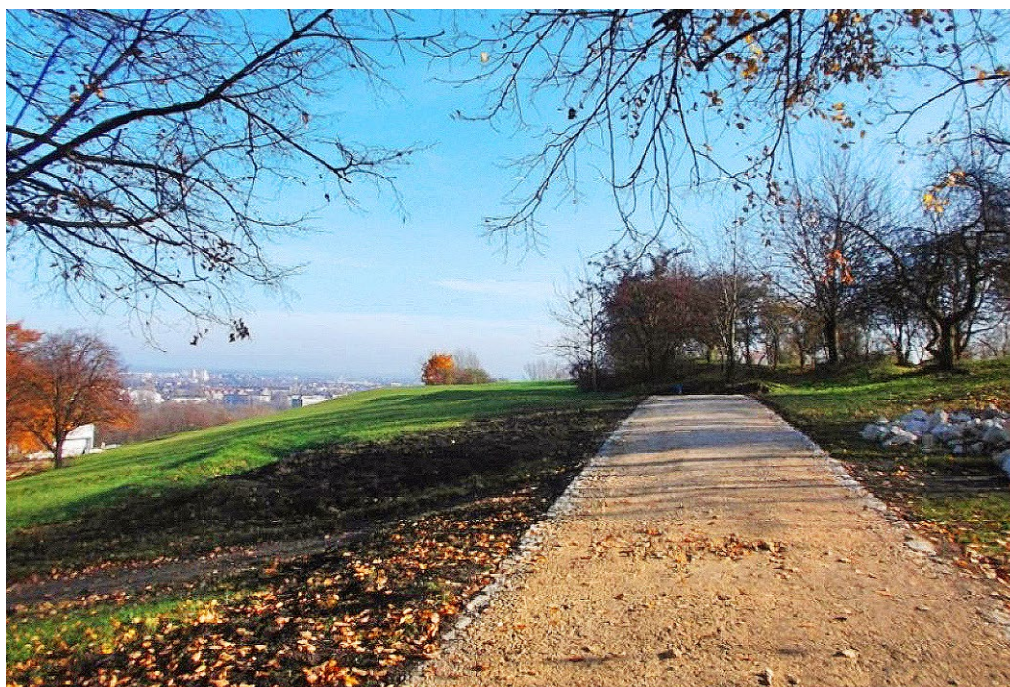
17. Budowla (obiekt) bojowa w fortyfikacji (system fortowy grupowy, Fort 49 1/4 Grębałów, Twierdza Kraków). Tradytory – pancerna bateria kazamatowa do ognia bocznego, adaptowana na obiekt edukacyjno-muzealny, przed nim ujeżdżalnia terenowa. Fot. K. Wielgus

Budowle (obiekty) niebojowe w fortyfikacji – wszelkie obiekty budowlane, o często monumentalnych, reprezentacyjnych formach, niezbędne do funkcjonowania garnizonu twierdzy w okresie pokoju i wojny. Wznoszone pojedynczo (wśród tkanki miejskiej), jak i w komponowanych zespołach. Mogą być to gmachy będące siedzibami instytucji wojskowych jak: komendantura, sztab, sąd garnizonowy i/lub areszt/więzienie; urząd forteczny; urząd prowiantowy/aprowizacyjny; lazaret/szpital, etc.; szkoły wojskowe i ośrodki szkoleniowe, zespoły koszarowe (piechoty, artylerii, kawalerii etc.), arsenały, magazyny i składnice materiału wojennego (żywnościowe, mundurowe, sprzętu i wyposażenia, furazu); obiekty produkcyjne jak: odlewnie (luf armatnich, pocisków), kuźnie, szwalnie, warsztaty (artyleryjskie, inżynieryjne, mundurowe), piekarnie, stajnie, wozownie, etc. Dostosowane do wielkości garnizonu, rangi/klasz twierdzy i jej zadań taktyczno-operacyjnych. Rozwijane w czasie (np. od wczesnych koszar w XVIII wieku (Fryderyk Wlk.), do wielkich zespołów koszarowych z przełomu XIX/XX wieku; od prostych (manufakturowych) odlewni żeliwa (pociski kuliste, później wydłużone do dział bruzdowanych), po zaawansowane warsztaty obsługi pojazdów mechanicznych i aparatów latających (balon, samolot). Ważniejsze budowle mogły posiadać konstrukcję o podwyższonej odporności (np. w 1. poł. XIX wieku stropy bomboodporne). Ze względu na położenie w twierdzy, niekiedy mogły łączyć funkcje bojowe (np. koszary-redity).

18. Budowla (obiekt) niebojowa w fortyfikacji (system fortowy, Twierdza Kraków), zespół zbrojowni ("Zeughaus") – warsztaty artylerii przy ul. Rakowickiej w Krakowie.
Fot. K. Wielgus

Drogi forteczne – drogi budowane w twierdzach, łączące zaplecze z obiektami obronnymi i obiekty między sobą. W twierdzach pierścieniowych (fortowych) dzielą się na: dofrontowe (sięgacze) między zapleczem a obwodem obronnym; rokadę (drogę rokadową / obwodnicę forteczną) łączącą obiekty obwodu obronnego po wewnętrznej stronie frontu obrony; drogi forteczne (dojazdowe) między rokadą a obiektami obronnymi (fortami, bateriami...). Prowadzone w lokalizacjach jak najmniej eksponowanych, przy wykorzystaniu ukryć terenowych (doliny, przeciwskłony) oraz maskowania zielenią (zastane kompleksy leśne lub nasadzenia). Odcinki eksponowane mogą być kryte wałami osłonowymi. Nawierzchnie zazwyczaj wzmocnione (bruki, mieszanki żwirowo-tłuczniowe, „macadam”).

19. Droga forteczna dojazdowa do Fortu 33 "Krakus", odtworzona w 2013 r. zgodnie z historycznymi technologiami Mac Adama i Tressagueta. Fot. K. Wielgus

Formy ziemne w fortyfikacji – wały, fosy, stoki, przedstoki, przedfosy, równie ogniowe – elementy profilu dzieła obronnego, gdzie: na ziemnym wale znajduje się **stanowisko** dla armat i strzelców (ława działowa i ławka strzelecka osłonięta przedpiersiem); za – lub pod wałem znajduje się **schronisko** (np. murowany, okryty nasypem wału schron dla załogi i/lub amunicji); zagłębienie fosy, wraz ze skłonem wału tworzy **przeszkodę** (suche lub wypełnione wodą, często o obmurowanych skarpach); na zewnątrz fosy – stoki, tj. niskie, spłaszczone wały zakładane na zewnątrz fosy tworzą równię ogniową, tj. pozbawioną ukryć płaszczyzną przestrzeliwaną ze stanowisk na wałach.

20. Formy ziemne w fortyfikacji. Oryginalne, odrestaurowane ściśle wg historycznych metod i technologii stanowisko piechoty na wale artyleryjskim Fortu 52 „Borek” Twierdzy Kraków (1884-86), rewaloryzacja – 2020 r. Fot. K. Wielgus

Roboty inżynierskie w fortyfikacji – wykonywane w otoczeniu obiektu obronnego prace mające na celu wzmoczenie jego siły obronnej, w tym:

- makroniwelacje – znoszenie wyniosłości i zasypywane zagłębień dla likwidacji „martwych pól” (tj. miejsc ukrytych przed obserwacją i ostrzałem), także znoszenie dominujących wzniesień umożliwiających wgląd i ostrzał artyleryjski fortyfikacji;
- budowa poziomych chodników minerskich – wyprowadzonych z fosy pod stok, w miejscach potencjalnego ataku (przykopami lub podkopami), tworzących niejednokrotnie wielokilometrowe systemy (np. twierdze Kłodzko, Grudziądz);
- budowa w okresie zagrożenia (jako zaplanowane z wyprzedzeniem roboty uzbrojeniowe lub mobilizacyjne) dodatkowych przeszkód, jak: zalewy/zabagnienia; „wilcze doły”, zasieki, zawały, dodatkowych wysuniętych stanowisk dla artylerii, piechoty i obserwatorów (np. pozycje przesłaniania);
- nasadzenia zieleni: masek drzewnych/leśnych – dla zamaskowania w terenie budowli i komunikacji, ukrycia w krajobrazie sylwet dzieł obronnych (niejednokrotnie na setkach hektarów terenów w pasie twierdz fortowych (np. Kraków, Przemyśl, Toruń, Poznań i inne), a także wylesień na przedpolach fortyfikacji;
- prace mające na celu poprawę sprawności i trwałości dzieła obronnego – jak np. budowa kanałów odwadniających (skierowanych na zapole lub przedpole); tworzenie układów wodnych – związanych z nawodnieniem / utrzymaniem wody w fosach, regulacją poziomu wody w fosach; zaopatrzeniem w wodę miasta/garnizonu, nawodnieniem lub odwodnieniem terenu. Charakterystyczne zwłaszcza dla holenderskiej szkoły fortyfikacji („kunszt wodny”). Elementami fortecznych układów wodnych mogą być kanały, groble, jazy, śluzy, grodze, zalewy („inudacje”), tworzące zarazem strukturę funkcjonalno-przestrzenną chronioną zazwyczaj przez obiekty obronne.

- roboty inżynieryjne ziemne wykonywane w czasie działań zbrojnych („prowizoria wojenne”), w tym podczas działań oblężniczych przez stronę oblegającą; kontrwalacje, cyrkumwalacje, paralele, szańce, baterie (demolacyjne, wyłomowe), rowy zbliżeniowe (sapy, przykopy) etc.

Zieleń forteczna – całościowy kształt komponowanej, celowo nasadzonej zieleni pełniącej funkcje: przeszkodowe, konstrukcyjne, maskujące, przesłaniające, osłonowe dróg fortecznych, użytkowe i ozdobne. Zieleń przeszkodowa służy do utrudnienia postępu nieprzyjaciela, utrudnianie robót podkopowych, kanalizowanie kierunków natarcia. Służyć może jako przeszkoda zarówno w formie żywej (pasy nasadzeń kolczastych), jak i rębnej (jako materiał na zawaly).

- Funkcje konstrukcyjne to stabilizacja wałów (darń, byliny, krzewy, drzewa), a także jako podstawa stanowisk obserwacyjnych i ogniowych (pnie drzew).
- Funkcje osłonowe to ochrona przed wiatrem, zimnem i upałem – „zielone tunele” dróg fortecznych.
- Funkcje użytkowe to sady, warzywniki, szkółki i nasadzenia drzew na opał i materiały saperskie.

Zieleń maskująca, która towarzyszy obiektom bojowym, współtworzy scenografię pola walki, poprzez dezinformację, dezorientację nieprzyjaciela co do lokalizacji obiektów bojowych i niebojowych i deformację narysów i sylwet dzieł obronnych. Charakterystyczny dobór gatunkowy oraz nasadzenia, które wyznaczano według studiów krajobrazowych stanowią o unikalności tych zespołów. Do zieleni fortecznej zaliczyć należy także zieleni ozdobną: ogrody przy koszarach i fortach, szpitalach wojskowych oraz zieleni cmentarzowej wojskowych.

21. Zieleń forteczna – rejestracja stanu, wartości i sposobu postępowania na „Karcie identyfikacji, ochrony, utrzymania i rewitalizacji...” – system opracowany przez Katedrę Architektury Krajobrazu na Politechnice Krakowskiej i Zarząd Zieleni Miejskiej w Krakowie. Zieleń Fortu 51 „Rajsko”. Oprac. wzoru i zawartości karty J. Środulska-Wielgus i K. Wielgus

KARTA IDENTYFIKACJI, OCHRONY, UTRZYMANIA I REWALORYZACJI ZESPOŁU ZIELENI FORTECZNEJ TWIERDZY KRAKÓW

Wykonano na Politechnice Krakowskiej, w Instytucie Architektury Krajobrazu, autorzy: dr inż. arch. Krzysztof Wielgus, dr hab. inż. arch. Jadwiga Środulska-Wielgus

NAZWA I NUMER OBIEKTU	LOKALIZACJA	NR DZIAŁKI	NR WPISU DO REJ. ZAB.	OCENA WARTOŚCI HIST. ZESPOŁU ZIELENI																																																																																	
FORT 51 RAJSKO	Kraków, ul. Długa Rokadawa	6/3; także: 6/1 6/4, 6/5, 259/3	A-1140, z dn. 25.11.2005 r.		<table border="1" style="width: 100%; border-collapse: collapse;"> <tr><td>BASTION III</td><td>☐</td></tr> <tr><td>FORT 33</td><td>☐</td></tr> <tr><td>KRAKUSZ</td><td>☐</td></tr> <tr><td>FORT 31</td><td>☐</td></tr> <tr><td>ŚW. BENEDYKT</td><td>☐</td></tr> <tr><td>FORT 2</td><td>☐</td></tr> <tr><td>KOŚCIUSZKO</td><td>☐</td></tr> <tr><td>SKANIEC 353</td><td>☐</td></tr> <tr><td>I DZIAŁA FLANKUJĄCE</td><td>☐</td></tr> <tr><td>RZDANIA</td><td>☐</td></tr> <tr><td>FORT 41a</td><td>☐</td></tr> <tr><td>MYDLNIKI</td><td>☐</td></tr> <tr><td>FORT 47 1/2</td><td>☐</td></tr> <tr><td>SUDOŁ</td><td>☐</td></tr> <tr><td>FORT 48</td><td>☐</td></tr> <tr><td>BATOWICE</td><td>☐</td></tr> <tr><td>FORT 48a</td><td>☐</td></tr> <tr><td>MISTRZEWICE</td><td>☐</td></tr> <tr><td>FORT 49</td><td>☐</td></tr> <tr><td>KRZESŁAWICE</td><td>☐</td></tr> <tr><td>FORT 49 1/2</td><td>☐</td></tr> <tr><td>KOPIEC WANDY</td><td>☐</td></tr> <tr><td>FORT 49 1/2 a</td><td>☐</td></tr> <tr><td>MOGIŁA</td><td>☐</td></tr> <tr><td>FORT 50</td><td>☐</td></tr> <tr><td>PROKOCIM</td><td>☐</td></tr> <tr><td>FORT 50a</td><td>☐</td></tr> <tr><td>ŁASÓWKA</td><td>☐</td></tr> <tr><td>FORT 50 1/2 0</td><td>☐</td></tr> <tr><td>BARYCZ</td><td>☐</td></tr> <tr><td>FORT 50 1/2 W</td><td>☐</td></tr> <tr><td>KOŚCISZKO</td><td>☐</td></tr> <tr><td>FORT 51</td><td>☐</td></tr> <tr><td>RAJSKO</td><td>☐</td></tr> <tr><td>FORT 52a</td><td>☐</td></tr> <tr><td>JUGOWICE</td><td>☐</td></tr> <tr><td>FORT 52</td><td>☐</td></tr> <tr><td>BOREK</td><td>☐</td></tr> <tr><td>FORT 53</td><td>☐</td></tr> <tr><td>BODZÓW</td><td>☐</td></tr> </table>	BASTION III	☐	FORT 33	☐	KRAKUSZ	☐	FORT 31	☐	ŚW. BENEDYKT	☐	FORT 2	☐	KOŚCIUSZKO	☐	SKANIEC 353	☐	I DZIAŁA FLANKUJĄCE	☐	RZDANIA	☐	FORT 41a	☐	MYDLNIKI	☐	FORT 47 1/2	☐	SUDOŁ	☐	FORT 48	☐	BATOWICE	☐	FORT 48a	☐	MISTRZEWICE	☐	FORT 49	☐	KRZESŁAWICE	☐	FORT 49 1/2	☐	KOPIEC WANDY	☐	FORT 49 1/2 a	☐	MOGIŁA	☐	FORT 50	☐	PROKOCIM	☐	FORT 50a	☐	ŁASÓWKA	☐	FORT 50 1/2 0	☐	BARYCZ	☐	FORT 50 1/2 W	☐	KOŚCISZKO	☐	FORT 51	☐	RAJSKO	☐	FORT 52a	☐	JUGOWICE	☐	FORT 52	☐	BOREK	☐	FORT 53	☐	BODZÓW	☐
BASTION III	☐																																																																																				
FORT 33	☐																																																																																				
KRAKUSZ	☐																																																																																				
FORT 31	☐																																																																																				
ŚW. BENEDYKT	☐																																																																																				
FORT 2	☐																																																																																				
KOŚCIUSZKO	☐																																																																																				
SKANIEC 353	☐																																																																																				
I DZIAŁA FLANKUJĄCE	☐																																																																																				
RZDANIA	☐																																																																																				
FORT 41a	☐																																																																																				
MYDLNIKI	☐																																																																																				
FORT 47 1/2	☐																																																																																				
SUDOŁ	☐																																																																																				
FORT 48	☐																																																																																				
BATOWICE	☐																																																																																				
FORT 48a	☐																																																																																				
MISTRZEWICE	☐																																																																																				
FORT 49	☐																																																																																				
KRZESŁAWICE	☐																																																																																				
FORT 49 1/2	☐																																																																																				
KOPIEC WANDY	☐																																																																																				
FORT 49 1/2 a	☐																																																																																				
MOGIŁA	☐																																																																																				
FORT 50	☐																																																																																				
PROKOCIM	☐																																																																																				
FORT 50a	☐																																																																																				
ŁASÓWKA	☐																																																																																				
FORT 50 1/2 0	☐																																																																																				
BARYCZ	☐																																																																																				
FORT 50 1/2 W	☐																																																																																				
KOŚCISZKO	☐																																																																																				
FORT 51	☐																																																																																				
RAJSKO	☐																																																																																				
FORT 52a	☐																																																																																				
JUGOWICE	☐																																																																																				
FORT 52	☐																																																																																				
BOREK	☐																																																																																				
FORT 53	☐																																																																																				
BODZÓW	☐																																																																																				
<p>KOD BARWNY DO SCHEMATU</p> <ul style="list-style-type: none"> ■ Budowla kulturowa i historyczna ■ Powierzchnie zieleni ■ Działki ■ Ściany i otoczenia kapełki ■ Ściany i otoczenia kapełki ■ Powierzchnie glazki, obramowania ■ Budowle forteczne, mion-betonu (koszary, magazyny, wozownie) 	<p style="text-align: center;">ORIENTACYJNA MAPA ROZMIESZCZENIA ELEMENTÓW ZIELENI FORTECZNEJ I SUKCESYJNEJ</p>	<p>1. ZADRZEWIENIA Tępe drzewy i krzewy Słaby wzrost drzew i krzewów na całym obszarze (także na terenach zachowawczych i odcinkach renowacyjnych). Wymagają pielęgnacji i usztywnienia.</p> <p>2. MAŁKA WYNA (CI) Roślinożerne na dt. 200 m młody i nie wyrosły półgłębokie i usztywnienie. Na sdc. 7a w sąsiedztwie i renowacji. Na sdc. 2b - grupa roślinów zalesienia z zadrzew. drzew. Na sdc. 2c - renowacja.</p> <p>3. MARKI REZERVE Największe w Krakowie małka boczna. Ina ze starymi stanowiskami. Wymagają pielęgnacji i usztywnienia. Wymagają pielęgnacji i usztywnienia. Wymagają pielęgnacji i usztywnienia.</p> <p>4. ZADRZEWIENIA ORNYMOWY REZERW Ciepłolubne, miodobrończe, zachowawcze, renowacyjne, zachowawcze. Rezerwa zalesienia z zadrzew. drzew. głębokie. Wymagają pielęgnacji i usztywnienia.</p> <p>5. ZADRZEWIENIA DZIAŁKI Zachowawcze i renowacyjne. Wymagają pielęgnacji i usztywnienia. Wymagają pielęgnacji i usztywnienia.</p> <p>6. ZADRZEWIENIA I KROWE OGNIOWE Drobnoliste podcięte drzewa i krzewy. Wymagają pielęgnacji i usztywnienia. Wymagają pielęgnacji i usztywnienia.</p> <p>7. ZADRZEWIENIA I KROWE NA MASYWIE Koszarowe. Budowlane. Wymagają pielęgnacji i usztywnienia. Wymagają pielęgnacji i usztywnienia.</p> <p>8. MARKI REZERVE Największe w Krakowie małka boczna. Ina ze starymi stanowiskami. Wymagają pielęgnacji i usztywnienia. Wymagają pielęgnacji i usztywnienia.</p> <p>9. ZADRZEWIENIA MARKI REZERVE W MIĘDZYCIACH Ciepłolubne, miodobrończe, zachowawcze, renowacyjne, zachowawcze. Rezerwa zalesienia z zadrzew. drzew. głębokie. Wymagają pielęgnacji i usztywnienia.</p> <p>10. ZADRZEWIENIA ZIELONI OZDOBNEJ Wysokie i niskie drzewa i krzewy. Wymagają pielęgnacji i usztywnienia. Wymagają pielęgnacji i usztywnienia.</p>																																																																																			

Objaśnienie opracowali: dr inż. arch. Krzysztof Wielgus, mgr Lech Narębski, dr hab. inż. arch. Jadwiga Środulska-Wielgus

Warszawa, 19 listopada 2021 r.

DOZ-KiNK.070.15.2021.WJ-KP

Wojewódzcy konserwatorzy zabytków
/według rozdzielnika/

Szanowni Państwo,

zabytkowe parki, ogrody i inne formy zieleni komponowanej stanowią istotny element polskiego krajobrazu kulturowego, budujący jego tożsamość lokalną, podnoszący jakość przestrzeni otwartych i przeciwdziałający negatywnym zmianom klimatycznym. Zdając sobie sprawę z rosnącej potrzeby zazieleniania obszarów miast i wsi, należy mieć jednak na uwadze szczególne wymogi i podejście projektowe do zieleni zabytkowej. Cechą charakterystyczną zasobu parków, ogrodów i innych form zaprojektowanej zieleni jest stosunkowo niska trwałość materiału. Zależy ona od elementów składowych, wśród których wiodącym zasobem jest roślinność. Warunkiem trwania w czasie zabytkowego terenu zieleni jest więc ciągłość sukcesji jego formy przestrzennej, materiałowej i substancji, z zachowaniem szacunku dla ewolucji i kolejnych nawarstwień historycznych, które na przestrzeni wieków kształtowały dzisiejszy krajobraz kulturowy Polski.

Profesor Longin Majdecki oceniał, że trwałość jednej generacji form roślinnych, tworzących układ przestrzenny ogrodu wynosi około 100 lat. W przypadku kwietników czy parterów trwałość ta może być znacznie niższa i liczona nie w latach, lecz w miesiącach. Dlatego warto zdawać sobie sprawę, że czas trwania parków, ogrodów i innych form zaprojektowanej zieleni można wydłużyć, tylko poprzez prowadzenie cyklicznych prac konserwatorskich i restauratorskich¹.

Aktualnie przekazane standardy są także odpowiedzią na sygnalizowane przez środowiska konserwatorskie zapotrzebowanie dotyczące opracowania aktualnych standardów dokumentacji studialno-projektowej dla prac konserwatorskich, dotyczących zabytkowych parków, ogrodów oraz innych form komponowanej zieleni. Standardy takie w przeszłości powstawały², przy czym miały one raczej charakter zaleceń i dobrych praktyk, niż

1 Długość ta oczywiście w zależności od warunków siedliskowych, procesów degradacyjnych i szybkości zmian może znacząco przyspieszyć lub w sprzyjających warunkach ulec wydłużeniu do kilkuset lat w przypadku drzewostanu, w: L. Majdecki, *Ochrona i konserwacja zabytkowych założen ogrodowych*, Warszawa 1993, s. 16-17.

2 W latach 40., 50. i 60. XX w. standardy prac konserwatorskich w ogrodach zabytkowych w teorii i praktyce opracowywał Gerard Ciołek (m.in. w *Ogrodach Polskich*, Warszawa 1954), jego dzieło kontynuowali Longin Majdecki (m.in. *Ochrona i konserwacja zabytkowych założen ogrodowych*, Warszawa 1993), Janusz Bogdanowski (m.in. *Polskie ogrody ozdobne. Historia i problemy rewitalizacji*, Warszawa 2000) oraz autorzy szeregu opracowań roboczych, rozpowszechnianych w formie maszynopisów, wśród których do najważniejszych należało opracowanie wykonane na zlecenie Ośrodka Ochrony Zabytkowego Krajobrazu: Anna Mitkowska, Katarzyna Fabijanowska, Dorota Uruska-Suszek, Agata Zachariasz, Krzysztof Tor, *Model postępowania konserwatorskiego dla zdewastowanych założen ogrodowych przejmowanych przez Agencję Własności Rolnej Skarbu Państwa*, maszynopis w zasobie KOBiDZ, Warszawa, 1994. Inne rozpowszechniane w formie maszynopisów opracowania, wykonane na zlecenie Zarządu Ochrony i Konserwacji Zespołów Pałacowo-Ogrodowych i Ośrodka Ochrony

procedur, wynikających z obowiązujących regulacji prawnych. Wskazywały one na potrzebę wykonania wieloetapowej dokumentacji studialno-projektowej, której podstawowymi składowymi miały być: inwentaryzacja zasadniczych elementów obiektu/ obszaru, badania i analizy, zakończone wnioskami oraz opracowania projektowe. Ideowo standardy te były zgodne z postanowieniami podstawowych dokumentów doktrynalnych, właściwych dla zabytkowych terenów zieleni, w tym w szczególności Karty Weneckiej³ i Karty Florenckiej⁴ oraz przepisów wynikających z odrębnych aktów prawnych (patrz aneks 1-3).

Pragnę jednocześnie zwrócić uwagę, że zabytkowe formy zieleni zawsze miały ogromne znaczenie w prowadzonej polityce konserwatorskiej Generalnego Konserwatora Zabytków. Wiążące dla wcz. pozostają zalecenia wydane w latach 2018-2020⁵.

Z tego względu, zgodnie z art. 90 ust. 3 ustawy w z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (t. j. Dz. U. z 2021 r., poz. 710 ze zm.), który stanowi, że w ramach koordynowania działalności wojewódzkich konserwatorów zabytków, Generalny Konserwator Zabytków może ustalać ogólne kierunki ich działania, wydawać instrukcje i wytyczne określające sposób ich postępowania oraz oczekiwać od nich sprawozdań z działalności, przekazując standardy postępowania konserwatorskiego, w poniższym zakresie:

1. Zalecenia do opracowania dokumentacji studialnej w związku z pracami konserwatorskimi, restauratorskimi i robotami budowlanymi prowadzonymi w zabytkowych parkach, ogrodach oraz w innych formach zaprojektowanej zieleni.

Zabytkowego Krajobrazu to: *Ogólne zasady prowadzenia prac ogrodniczych przy wstępnym porządkowaniu i zabezpieczeniu zabytkowych założeń ogrodowych. Instrukcja dla akcji społecznych przeprowadzających podstawowe prace pielęgnacyjne i konserwatorskie w zabytkowych parkach i ogrodach. Wytyczne do sporządzania uproszczonej dokumentacji projektowo-wykonawczej porządkowania i zabezpieczenia zabytkowych założeń ogrodowych, Wytyczne do sporządzania uproszczonej dokumentacji zabezpieczenia i leczenia drzew w zabytkowych założeniach ogrodowych, Instrukcja dotycząca podstawowych składników dokumentacji powykonawczej terenowych prac Zarządu.* Instrukcje te dotyczyły codziennej praktyki konserwatorskiej, głównie prac ogrodniczych, ukierunkowanych na uporządkowanie i zabezpieczenie terenu w niewielkich parkach dworskich, pozostających w zarządzie Państwowych Gospodarstw Rolnych. W ostatnich latach powstało opracowanie *Wytyczne dotyczące standaryzacji działań konserwatorskich w odniesieniu do zabytków zieleni na potrzeby realizacji Krajowego Programu Ochrony Zabytków i Opieki nad Zabytkami na lata 2014–2017*, autorstwa: Zbigniew Myczkowski (kierownik zespołu), Dorota Sikora, Renata Stachańczyk, Katarzyna Szpanowska, Monika Trzoch, Agata Zachariasz.

- 3 Karta Wenecka (*Venice Charter*), uchwalona w Wenecji w 1964 r., w trakcie II Międzynarodowego Kongresu Architektów i Techników Zabytków [za:] *Vademecum Konserwatora Zabytków*, Biuletyn ICOMOS, Warszawa 2000, s. 19.
- 4 Karta Florencka (*Florence Charter*), uchwalona przez Międzynarodowy Komitet ICOMOS – IFLA w 1981 r. we Florencji, stanowi uzupełnienie Karty Weneckiej, głównie w zakresie szaty roślinnej ogrodów historycznych [za:] *Vademecum Konserwatora Zabytków*, Biuletyn ICOMOS, Warszawa 2000, s. 59.
- 5 W związku z wejściem w życie w dniu 9 września 2017 r. przepisów art. 90 ust. 3 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, wiążące dla organów ochrony zabytków są wytyczne wydane przez GKZ po tej dacie. W zakresie zabytkowej zieleni są to: Pismo z 19 stycznia 2018 r., znak: DOZ-OAiK.6521.2.2018.MT, w sprawie wytycznych GKZ w zakresie stosowania przepisów dotyczących usuwania drzew i krzewów z nieruchomości wpisanych do rejestru zabytków; Pismo z 6 marca 2020 r., znak: DOZ.6521.14.2019.DJ, w sprawie wytycznych GKZ dla wykonania mapy zasadniczej na potrzeby opracowania dokumentacji studialno-projektowych z zakresu konserwacji i restauracji parków, ogrodów i innych form zaprojektowanej zieleni, wpisanych do rejestru zabytków; wykonania inwentaryzacji szaty roślinnej w parkach, ogrodach i innych formach zaprojektowanej zieleni, wpisanych do rejestru zabytków; opracowania projektu gospodarki drzewostanem w parkach, ogrodach i innych formach zaprojektowanej zieleni, wpisanych do rejestru zabytków; postępowania w sytuacji zaistniałych szkód spowodowanych klęskami żywiołowymi na terenie parków, ogrodów i innych form zaprojektowanej zieleni, wpisanych do rejestru zabytków; ochrony drzew i krzewów na obszarze objętym robotami budowlanymi w parkach, ogrodach i innych formach zaprojektowanej zieleni wpisanych do rejestru zabytków (oba dokumenty zostały opublikowane w „Kurierze Konserwatorskim” nr 19, 2020 r.).

2. Zalecenia do wykonywania projektu koncepcyjnego konserwacji i/lub restauracji dla parków, ogrodów i innych form zaprojektowanej zieleni, wpisanych do rejestru zabytków.
3. Zalecenia do opracowania projektu budowlanego robót budowlanych wymagających uzyskania decyzji o pozwoleniu na budowę, oraz projektów wykonawczych w procesie konserwacji i restauracji parków, ogrodów i innych form zaprojektowanej zieleni, wpisanych do rejestru zabytków.
4. Zalecenia do opracowania projektu wykonawczego z zakresu zieleni w procesie konserwacji i restauracji parków, ogrodów i innych form zaprojektowanej zieleni, wpisanych do rejestru zabytków.
5. Zalecenia dla opracowania projektu gospodarki drzewostanem w parkach, ogrodach i innych formach zaprojektowanej zieleni, wpisanych do rejestru zabytków – uzupełnienie zaleceń, przekazanych pismem z 6 marca 2019 r., znak: DOZ.6521.14.2019.DJ.

Obszary zabytkowej zieleni, niezależnie od udziału substancji roślinnej wymagają zapewnienia ciągłej opieki i konieczności kontynuacji działań konserwatorskich w ramach bieżącego utrzymania i pielęgnacji, gwarantującego zachowanie substancji zabytkowej i rezultatów zrealizowanych prac konserwatorskich/restauratorskich. Tutaj kluczową rolę odgrywa na każdym etapie prac właściwe przygotowanie dokumentacyjne i projektowe procesu konserwatorskiego.

Biorąc pod uwagę opisane powyżej aspekty, a także analizę występujących uwarunkowań i praktykę konserwatorską, w kontekście działania konserwatorskie wobec zabytkowych form projektowanej zieleni zalecam, co następuje:

1. właściwe przygotowanie dokumentacji studialno-projektowej, która ma kluczowe znaczenie dla jakości późniejszych prac realizacyjnych, przy czym tryb opracowania dokumentacji studialno-projektowej wypracowany przez środowiska konserwatorskie można uznać za optymalny i gwarantujący właściwą jakość konserwatorską prac konserwatorskich i restauratorskich;
2. dochodzenie do właściwego przygotowania projektowego procesu konserwacji i restauracji w oparciu o dokumentację studialną oraz badania obiektu;
3. udzielanie właścicielom lub posiadaczom wsparcia (merytorycznego i/lub finansowego), czego wymaga osiągnięcie właściwej jakości przygotowania przedprojektowego ze względu na kosztochłonność dokumentacji i badań;
4. pogłębienie dialogu z właścicielami/posiadaczami zabytkowych założeń zieleni w celu zwiększenia ich zrozumienia dla specyfiki wartości zabytkowych założeń zieleni i prowadzenia prac w tych obiektach;
5. włączenie społeczeństwa w procesy konserwatorskie w ogrodach zabytkowych na etapie planowania i realizacji prac.

Liczę, że przesłane Państwu materiały będą stanowiły pomoc w bieżącej działalności konserwatorskiej. Zobowiązana będę również za przekazanie powyższych wytycznych oraz zaleceń delegaturom wojewódzkich urzędów ochrony zabytków oraz samorządowym konserwatorom zabytków działającym na podległym Państwu terenie, a także upowszechnianie wśród właścicieli zabytkowych terenów zieleni, projektantów i wykonawców.

Z poważaniem
Magdalena Gawin

Załączniki:

1. Zalecenia do opracowania dokumentacji studialnej w związku z pracami konserwatorskimi, restauratorskimi i robotami budowlanymi prowadzonymi w zabytkowych parkach, ogrodach oraz w innych formach zaprojektowanej zieleni.
2. Zalecenia do wykonywania projektu koncepcyjnego konserwacji i/lub restauracji dla parków, ogrodów i innych form zaprojektowanej zieleni, wpisanych do rejestru zabytków.
3. Zalecenia do opracowania projektu budowlanego robót budowlanych wymagających uzyskania decyzji o pozwoleniu na budowę oraz projektów wykonawczych w procesie konserwacji i restauracji parków, ogrodów i innych form zaprojektowanej zieleni, wpisanych do rejestru zabytków.
4. Zalecenia do opracowania projektu wykonawczego z zakresu zieleni w procesie konserwacji i restauracji parków, ogrodów i innych form zaprojektowanej zieleni, wpisanych do rejestru zabytków.
5. Zalecenia dla opracowania projektu gospodarki drzewostanem w parkach, ogrodach i innych formach projektowanej zieleni, wpisanych do rejestru zabytków – uzupełnienie zaleceń z 2019 r.
6. Aneksy 1-3.

Otrzymują:

1. Dolnośląski Wojewódzki Konserwator Zabytków
2. Kujawsko-Pomorski Wojewódzki Konserwator Zabytków
3. Lubelski Wojewódzki Konserwator Zabytków
4. Lubuski Wojewódzki Konserwator Zabytków
5. Łódzki Wojewódzki Konserwator Zabytków
6. Małopolski Wojewódzki Konserwator Zabytków
7. Mazowiecki Wojewódzki Konserwator Zabytków
8. Opolski Wojewódzki Konserwator Zabytków
9. Podkarpacki Wojewódzki Konserwator Zabytków
10. Podlaski Wojewódzki Konserwator Zabytków
11. Pomorski Wojewódzki Konserwator Zabytków
12. Śląski Wojewódzki Konserwator Zabytków
13. Świętokrzyski Wojewódzki Konserwator Zabytków
14. Warmińsko-Mazurski Wojewódzki Konserwator Zabytków
15. Wielkopolski Wojewódzki Konserwator Zabytków
16. Zachodniopomorski Wojewódzki Konserwator Zabytków
17. A/a

Do wiadomości:

1. Narodowy Instytut Dziedzictwa

Zalecenia do opracowania dokumentacji studialnej

w związku z pracami konserwatorskimi, restauratorskimi i robotami budowlanymi prowadzonymi w zabytkowych parkach, ogrodach oraz w innych formach zaprojektowanej zieleni

Załącznik 1. do pisma GKZ z dnia 19.11.2021 r., znak: DOZ-KiNK.070.15.2021)

1. Przedmiot zaleceń

Przedmiotem zaleceń jest dokumentacja studialna¹, będąca zbiorem informacji historyczno-konserwatorskich o zabytkowych parkach, ogrodach oraz innych formach zaprojektowanej zieleni, uzyskanych w wyniku ich badań, analiz oraz waloryzacji. Informacje te służą wypracowaniu założeń dla prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych planowanych w tych obiektach. Dokumentacja studialna stanowi merytoryczną podstawę powyższych działań i uzasadnienie podejmowanych w ich trakcie decyzji projektowych. Jest to materiał wyjściowy do opracowania projektu koncepcyjnego konserwacji lub/i restauracji zabytkowych parków, ogrodów oraz innych form zaprojektowanej zieleni. Dokumentacja ta ma również wpływ na rozwiązania przyjęte w projekcie budowlanym (w obiektach, gdzie taki etap projektowania ma zastosowanie), a także w branżowych projektach wykonawczych, w tym w projekcie z zakresu zieleni².

Dokumentacja studialna powinna służyć również jako materiał wyjściowy lub uzupełniający przy formułowaniu zaleceń konserwatorskich przez wojewódzkiego konserwatora zabytków. Jej zakres jest uzależniony od specyfiki obiektu oraz od charakteru i stopnia skomplikowania planowanych prac.

-
- 1 W opracowaniach, publikacjach i dokumentach doktrynalnych, omawiających zasady prowadzenia działań konserwatorskich w obiektach zabytkowych, dla określenia dokumentacji studialnej używa się różnych terminów. Różny bywa też jej zakres, co uzależnione jest od charakteru obiektu oraz zakresu i stopnia skomplikowania prac. Przykładowo Jan Tajchman (*Standardy opracowania dokumentacji projektowej dla tzw. zabytków nieruchomości (propozycja)*, Narodowy Instytut Dziedzictwa, 2014, s. 3-15) wyróżnia ten etap jako część działań przedprojektowych i dzieli go na: kompleksowe badania historyczne (studium historyczno-konserwatorskie oraz badania historyczno-architektoniczne i archeologiczne, zakończone analizą wartościującą i wytycznymi konserwatorsko-architektonicznymi) oraz kompleksowe badania konserwatorskie (określające stan zachowania zabytku jako całości oraz jego detali, zakończone wnioskami i wytycznymi). Longin Majdecki (*Ochrona i konserwacja założeń pałacowo-ogrodowych*, Warszawa 1993, s. 345-352) nazywał ten etap „Dokumentacją historyczną”, którą dzielił na: badania źródeł historycznych, inwentaryzację stanu zachowania, badania terenowe ogrodu i wytyczne konserwatorskie.
 - 2 Nie wyklucza to możliwości uzupełniania dokumentacji studialnej o dodatkowe elementy, na dalszych etapach działań konserwatorskich, jeśli w trakcie prac projektowych lub realizacyjnych zostaną ujawnione nowe okoliczności, mogące mieć wpływ na zabytek i kierunek prowadzonych w nim prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych.

2. Uwarunkowania prawne i doktrynalne

Konieczność rozpoznania zabytku przed przystąpieniem do prac konserwatorskich, a zwłaszcza restauratorskich i robót budowlanych, wynika zarówno z przepisów prawa, jak i z doktryny konserwatorskiej. W ustawie z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (t.j. Dz. U. z 2021 r., poz. 710 ze zm.) zaznaczono, że właściciel zabytku nieruchomego, a zatem i zabytkowego parku, ogrodu oraz innych form zaprojektowanej zieleni, jest zobowiązany do **posiadania dokumentacji konserwatorskiej**, określającej **stan zachowania** tego zabytku i **możliwości adaptacji, z uwzględnieniem historycznej funkcji i wartości**, w związku z zagospodarowaniem tego zabytku na cele użytkowe (art. 25 ust. 1 pkt 1). W powyższej sytuacji ustawa nakłada na właściciela także obowiązek **posiadania programu prac konserwatorskich**, określającego ich **zakres i sposób prowadzenia** oraz wskazującego na niezbędne do zastosowania **materiały i technologie** (art. 25 ust. 1 pkt 2), a także programu zagospodarowania zabytku nieruchomego, uwzględniającego konieczność **wyeksponowania wartości zabytku** (art. 25 ust. 1 pkt 3)³.

Wymagane prawnie określenie stanu zachowania i możliwości adaptacji zabytków nieruchomych, w tym parków, ogrodów oraz innych form zaprojektowanej zieleni, w związku z ich zagospodarowaniem na cele użytkowe, rozpoznanie ich historycznej funkcji, zdefiniowanie zakresu przewidywanych w nich prac konserwatorskich i sposobu ich prowadzenia, wskazanie rozwiązań materiałowych i technologicznych to kwestie, które mogą być rozstrzygnięte jedynie w oparciu o wyniki badań, analiz i waloryzację obiektu.

Konieczność uwzględnienia etapu badań i analiz zabytków w procesach konserwatorskich podkreślają również kluczowe dokumenty doktrynalne: Karta Ateńska, Karta Wenecka, Karta Florencka. Zgodnie z ich postanowieniami badania i analizy służą rozpoznaniu stanu zabytku (Karta Ateńska, art. 6) oraz wypracowaniu naukowych podstaw dla prowadzonych w nich prac (Karta Wenecka, art. 9; Karta Florencka, art. 25). Badania w obiektach zabytkowych powinny mieć charakter interdyscyplinarny, na co zwrócono uwagę we wszystkich powyższych dokumentach. W świetle zapisów Karty Florenckiej (art. 15) etap badań i analiz jest szczególnie istotny dla prac o charakterze restauracji i restytucji (ang. *reconstruction*).

Proponowany w Karcie Florenckiej zakres badań dla ogrodów zabytkowych (szczególnie dla prac restauratorskich) to: badania archeologiczne, badania dokumentów dotyczących danego obiektu oraz badania obiektów analogicznych (art. 15).

3. Specyfika dokumentacji studialnej dla potrzeb prac konserwatorskich, prac z zakresu utrzymania⁴, restauracji i restytucji w zabytkowych parkach, ogrodach oraz w innych formach zaprojektowanej zieleni

Zgodnie z obowiązującym stanem prawnym można wyróżnić trzy zasadnicze typy działań w zabytkowych parkach, ogrodach oraz w innych formach zaprojektowanej zieleni: **prace konserwatorskie, prace restauratorskie** oraz **roboty budowlane**⁵.

³ Na obowiązek określenia przez właściciela metod, materiałów i technik planowanych do zastosowania w trakcie prac konserwatorskich, prac restauratorskich, badań konserwatorskich przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków wskazano także w rozporządzeniu Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 2 sierpnia 2018 r. w sprawie prowadzenia prac konserwatorskich, prac restauratorskich i badań konserwatorskich przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków albo na Listę Skarbów Dziedzictwa oraz robót budowlanych, badań architektonicznych i innych działań przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków, a także badań archeologicznych i poszukiwań zabytków (t. j. Dz. U. z 2021 r., poz. 81).

⁴ Użyte w Karcie Florenckiej pojęcie „maintenance”, tłumaczone jako „utrzymanie” w kontekście sztuki ogrodowej odpowiada bardziej pojęciu „pielęgnacja”.

⁵ Roboty budowlane to określenie zapożyczone z przepisów Prawa budowlanego, definiujące prawne umocowanie tego typu prac, a nie ich charakter konserwatorski. Podejmowane są one przy zabytku lub

W ustawie o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami **konserwacji** przypisano cele zachowawcze, związane z zabezpieczeniem i utwaleniem substancji zabytku oraz hamowaniem procesów jego destrukcji⁶. W podobnym duchu o konserwacji wypowiada się Karta Wenecka, stwierdzając, iż podstawą konserwacji zabytków jest ich stałe utrzymanie⁷. W Karcie Florenckiej konserwację wymieniono wspólnie z utrzymaniem (ang. *maintenance* = pielęgnacja), wskazując na zbliżony zakres tych pojęć.

W świetle powyższego działania konserwatorskie oraz stałe działania pielęgnacyjne będą właściwe dla obiektów o dobrze zachowanym historycznym układzie przestrzennym i substancji zabytkowej. Nie mogą one w sposób znaczący przekształcać formy obiektu, mają na celu zabezpieczenie i utrzymanie jego substancji roślinnej i budowlanej, powinny przebiegać bez dokonywania uczytelnień i odtworzeń na dużą skalę.

Z kolei **prace restauratorskie** to według ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami działania służące wyeksponowaniu wartości artystycznych i estetycznych zabytku oraz uzupełnieniu lub odtworzeniu jego części⁸. Będą zatem właściwe dla obiektów, których wartości przestały być czytelne, a sam zabytek utracił integralność. Taka interpretacja pojęcia restauracja zgodna jest z postanowieniami Karty Weneckiej, w której stwierdzono, że restauracja ma na celu zachowanie, ale też ujawnienie estetycznej i historycznej wartości zabytku⁹, przy poszanowaniu dawnej substancji i elementów stanowiących autentyczne dokumenty przeszłości. W Karcie Florenckiej dopowiedziano, że warunkiem restauracji (oraz restytucji/rekonstrukcji) jest przeprowadzenie szerokiego spektrum badań i analiz zabytku sztuki ogrodowej ze szczególnym zwróceniem uwagi na rolę badań archiwalnych i archeologicznych, które mają zapewnić pracom naukowy charakter¹⁰.

Wybór kierunku działań, a co za tym idzie również zakres dokumentacji studialnej, powinny zatem wynikać przede wszystkim ze stanu zachowania substancji zabytkowej obiektu¹¹. **Pielęgnacja/utrzymanie oraz konserwacja**, polegające na zabezpieczeniu i utwaleniu istniejącej substancji zabytku, wymagają dokumentacji studialnej, która oprócz podstawowych danych o obiekcie zabytkowym i jego historii oraz waloryzacji będzie zawierała wyniki badań i analiz ukierunkowanych przede wszystkim na jego stan istniejący.

Natomiast **restauracja i restytucja/rekonstrukcja**, jako działania właściwe dla obiektów, w których część substancji zabytkowej uległa degradacji i w których planowane jest jej odtworzenie lub uczytelnienie, będą wymagały dokumentacji studialnej, która oprócz podstawowych danych o obiekcie i jego stanie istniejącym oraz wyników jego waloryzacji dostarczy bardzo precyzyjnych informacji o wcześniejszych fazach jego rozwoju, dawnej kompozycji oraz historycznych rozwiązaniach materiałowych. Wyniki tych badań zapewnią naukowe podstawy dla ewentualnych odtworzeń i rekonstrukcji.

w otoczeniu zabytku. Dokumentacja studialna jest materiałem wyjściowym dla tego etapu pośrednio – poprzez projekt koncepcyjny.

⁶ Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami art. 3 pkt 6.

⁷ Postanowienia Karty Weneckiej regulują również zasady postępowania z nieożywionymi elementami ogrodów historycznych, na co wskazano w Karcie Florenckiej (art. 3).

⁸ Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, art. 3 pkt 7.

⁹ Karta Wenecka, art. 9.

¹⁰ Karta Florencka, art. 15.

¹¹ Wpływ na decyzję o wyborze kierunku prac mają również uwarunkowania finansowo-organizacyjne. Restauracja, jako proces wymagający przeprowadzenia interdyscyplinarnych badań o szerszym zakresie, będzie działaniem droższym i znacznie bardziej skomplikowanym organizacyjnie.

Należy jednocześnie podkreślić, iż dla każdego zabytkowego terenu zieleni zakres niezbędnej dokumentacji studialnej powinien zostać ustalony indywidualnie i wynikać z lokalnych uwarunkowań.

Trzeba też zauważyć, że zakres i charakter prac mogą się różnić w poszczególnych częściach tego samego obiektu – zwłaszcza jeśli jest to obiekt wielkopowierzchniowy, o zróżnicowanym stanie zachowania lub jeśli planowane w nim prace mają przebiegać etapowo.

4. Materiały wyjściowe do opracowania dokumentacji studialnej

Materiały wyjściowe do opracowania dokumentacji studialnej dla zabytkowego parku, ogrodu oraz innych form zaprojektowanej zieleni powinny zawierać:

- podstawowe informacje o formie ochrony konserwatorskiej obiektu, w tym o granicach tej ochrony, ewentualnie o innych formach ochrony;
- podstawowe informacje o funkcji i sposobie użytkowania obiektu;
- podstawowe informacje o własności obiektu;
- mapę zasadniczą zabytkowego parku, ogrodu lub innego obiektu projektowanej zieleni¹² jako formę zapisu stanu istniejącego sprzed rozpoczęcia prac oraz jako jedno ze źródeł danych dla wybranych etapów badań i analiz – jej treści w trakcie sporządzania dokumentacji studialnej mogą wymagać doprecyzowania wynikającego z wymogów poszczególnych etapów badań i analiz;
- dokumentację inwentaryzacyjną obiektu (inwentaryzacja szaty roślinnej¹³, inwentaryzacje architektoniczne – jeśli na terenie obiektu występują obiekty architektury ogrodowej, inwentaryzację lub szczegółową charakterystykę układu drogowego, układu wodnego oraz innych elementów, jeśli występują);
- podstawową dokumentację konserwatorską dla danego obiektu zabytkowego oraz publikacje, w tym: dokumentację ewidencyjną parku, ogrodu lub innych form zaprojektowanej zieleni, karty budownictwa i architektury (tzw. Karty białe), archiwalne opracowania studialne i projektowe, literaturę dotyczącą zabytku, jak i publikacje odnoszące się do obiektów analogicznych, w tym literaturę ogólną, związaną z kategorią dzieł, do której zabytek należy;
- wyniki dotychczasowych badań i analiz obiektu.

5. Zakres i forma dokumentacji studialnej

Dokumentacja studialna powinna zawierać następujące elementy:

- dokumentację stanu obiektu i jego elementów sprzed rozpoczęcia prac, np. w postaci dokumentacji fotograficznej¹⁴;
- rozpoznanie stanu badań obiektu;
- wyniki aktualnych badań i analiz – ich rodzaj i zakres powinny zostać indywidualnie dostosowane do charakteru obiektu i specyfiki planowanych prac (utrzymania/pielęgnacji, konserwacji, restauracji lub restytucji/rekonstrukcji).

¹² Zasady wykonania mapy określono w standardzie *Zalecenia do wykonywania mapy zasadniczej na potrzeby opracowania dokumentacji studialno-projektowych z zakresu konserwacji i restauracji parków, ogrodów i innych form zaprojektowanej zieleni, wpisanych do rejestru zabytków* – wytyczne Generalnego Konserwatora Zabytków przy piśmie z dnia 6 marca 2019 r. (DOZ.6521.14.2019.DJ), „Kurier Konserwatorski” nr 19, 2020.

¹³ Zasady wykonania inwentaryzacji szaty roślinnej zostały sformułowane w opracowaniu *Zalecenia dla inwentaryzacji szaty roślinnej w parkach, ogrodach i innych formach zaprojektowanej zieleni, wpisanych do rejestru zabytków* – wytyczne Generalnego Konserwatora Zabytków przy piśmie z dnia 6 marca 2019 r. (DOZ.6521.14.2019.DJ), „Kurier Konserwatorski” nr 19, 2020.

¹⁴ Obowiązek ten zalecił J. Tajchman [w:] *Standardy opracowania dokumentacji projektowej dla tzw. zabytków nieruchomości (proponycja)*, Warszawa 2014, s. 3.

Za badania i analizy wnoszące najwięcej informacji o obiekcie uznaje się:

- badania historyczne i powiązane z nimi kwerendy archiwalne oraz biblioteczne, w tym także krytyczną analizę źródeł;
- analizę faz rozwojowych obiektu;
- badania dendrochronologiczne i analizę wiekową drzewostanu;
- analizę składu gatunkowego historycznej szaty roślinnej;
- analizę stanu zdrowotnego drzewostanu;
- analizę kompozycji;
- analizę stanu zachowania substancji zabytkowej obiektu oraz jego elementów;
- analizę powiązań obiektu z krajobrazem otaczającym;
- analizę zagrożeń.

Opcjonalnie, jeśli charakter obiektu tego wymaga lub gdyby powyższe badania i analizy nie dostarczyły wystarczających danych, można poszerzyć ich zakres przykładowo o:

- pogłębione badania stanu zdrowotnego drzewostanu (dla wybranych drzew, z użyciem specjalistycznego sprzętu, np. rezystografu lub tomografu);
- pogłębione badania dendrochronologiczne dla wyselekcjonowanych drzew (np. przy pomocy świdra Presslera lub rezystografu);
- badania historyczno-architektoniczne (jeśli na terenie objętym pracami występują obiekty architektury ogrodowej);
- badania archeologiczne i wspomagające je badania nieinwazyjne (np. przy użyciu georadaru);
- badania makroszczątków roślinnych i analizę pyłkową;
- analizę porównawczą;
- waloryzację zabytkowego parku, ogrodu lub innej formy zaprojektowanej zieleni oraz jego elementów;
- wnioski z badań i analiz oraz wytyczne dla dalszych etapów działań konserwatorskich.

Dokumentacja studialna przygotowana dla potrzeb prac konserwatorskich, restauratorskich, rekonstrukcyjnych oraz utrzymania zabytkowych parków, ogrodów oraz innych form zaprojektowanej zieleni powinna przybrać formę opracowania opisowo graficznego, zawierającego, oprócz części tekstowej, również adekwatny dla zakresu planowanych prac materiał ilustracyjny, obejmujący zarówno archiwalne przekazy ikonograficzne oraz kartograficzne, jak i współczesne materiały dokumentujące stan obiektu i jego substancji zabytkowej, a także obrazujące ewentualne zagrożenia. Dokumentacja studialna powinna również zawierać wyniki waloryzacji, wnioski z badań i analiz oraz wytyczne dla dalszych etapów działań konserwatorskich.

Część tekstową dokumentacji studialnej powinny uzupełnić załączniki graficzne prezentujące wyniki badań i analiz wykonanych dla obiektu. Ich skalę należy dostosować do prezentowanych treści oraz do wielkości obiektu zabytkowego.

6. Charakterystyka wybranych, najczęściej stosowanych metod badań i analiz konserwatorskich oraz zasad waloryzacji i sporządzania wytycznych na potrzeby prac konserwatorskich i restauratorskich dla zabytkowych parków, ogrodów oraz innych form projektowanej zieleni

Wyniki badań i analiz konserwatorskich wchodzących w skład dokumentacji studialnej sporządzanej dla zabytkowych parków, ogrodów oraz innych form projektowanej zieleni służą wypracowaniu właściwej polityki konserwatorskiej, gwarantującej zachowanie

podstawowych, z punktu widzenia ochrony zabytków, wartości tych obiektów. Dostarczają niezbędnych danych do waloryzacji tej grupy zabytków, służą sformułowaniu wytycznych dla prac projektowych związanych z konserwacją i restauracją. Ich zakres powinien być dostosowany do specyfiki obiektu, jego stanu zachowania oraz charakteru planowanych działań.

Poniższy zestaw badań i analiz należy traktować jako katalog otwarty, który można rozszerzać lub zawężać w zależności od indywidualnych potrzeb.

6.1. Badania konserwatorskie

6.1.1. Badania historyczne w oparciu o kwerendy: archiwalną i biblioteczną

Zakres i sposób przeprowadzenia kwerendy to kwestia indywidualna dla każdego obiektu zabytkowej zieleni, uzależniona od wyjściowego zasobu źródeł, ich późniejszych losów (zniszczenia, rozproszenia), możliwości finansowych i organizacyjnych przeprowadzenia tego typu poszukiwań oraz potrzeb wynikających z planowanego zakresu prac restauratorskich i rekonstrukcyjnych. Kwerenda jest najistotniejsza w tych obiektach, gdzie planowane są uzupełnienia i odtworzenia. W obiektach, gdzie prace mają charakter konserwacji i pielęgnacji lub ratowniczo-zabezpieczający, jej przeprowadzenie nie powinno być bezwzględnym wymogiem.

Pomimo różnic pomiędzy poszczególnymi zabytkami sztuki ogrodowej można określić ogólne zasady, dotyczące sposobu przeprowadzenia kwerendy:

- kwerenda powinna objąć przede wszystkim źródła bezpośrednie, uznawane za najbardziej wiarygodne: listy, rachunki, inwentarze, opisy lustracji, plany inwentaryzacyjne zabytkowych terenów zieleni. W drugiej kolejności powinna uwzględnić źródła pośrednie w postaci planów i rysunków projektowych, planów wielkoskalowych (np. planów miasta, w granicach którego znajduje się ogród), przedstawień ikonograficznych. Kwerenda powinna objąć również spuścizny po badaczach problematyki ogrodów zabytkowych, np. „Teki Ciołka”, przechowywane w Narodowym Instytucie Dziedzictwa;
- kluczowe instytucje, które gromadzą i udostępniają materiały archiwalne, m.in. dla zabytkowych parków, ogrodów oraz innych form projektowanej zieleni i których zbiory powinny zostać rozważone do objęcia kwerendą, to: Archiwum Głównym Akt Dawnych, Archiwum Akt Nowych, archiwa państwowe właściwe dla regionu, w którym znajduje się obiekt, Muzeum Narodowe i jego oddziały, muzea regionalne, Gabinet Rycin Uniwersytetu Warszawskiego, Instytut Sztuki PAN, Biblioteka Narodowa, Narodowe Archiwum Cyfrowe, Narodowy Instytut Dziedzictwa i jego oddziały terenowe, urzędy wojewódzkich konserwatorów zabytków i ich delegatury. W szczególnych przypadkach kwerenda może zostać poszerzona o archiwa zagraniczne. Poszukiwaniami należy objąć również zasoby internetowe, gdyż coraz więcej instytucji państwowych oraz osób prywatnych udostępnia swoje kolekcje on-line;
- kwerenda archiwalna powinna zostać uzupełniona kwerendą biblioteczną, obejmującą literaturę pamiętnikarską z epoki, literaturę przedmiotu z epoki, ze szczególnym zwróceniem uwagi na wzorniki, traktaty ogrodowe i architektoniczne, które znajdowały się w zbiorach bibliecznych właściciela obiektu, literaturę zawierającą opisy i przedstawienia analogicznych założeń ogrodowych. Na etapie kwerendy bibliecznej należy również rozpoznać historyczne przewodniki, dokumentujące zazwyczaj dziewiętnastowieczne i dwudziestowieczne dzieje obiektów, oraz współczesne opracowania historyczne, analityczne, inwentaryzacyjne i projektowe, do których nie dotarto na etapie wstępnego rozpoznania obiektu.

Źródła archiwalne i literatura przedmiotu pozyskane w wyniku kwerend to podstawowy materiał służący opracowaniu historii obiektu i analizie jego faz rozwojowych. Może być on także wykorzystany jako materiał referencyjny przy opracowaniu kolejnych faz dokumentacji studialnej i projektowej.

6.1.2. Badania dendrochronologiczne i składu gatunkowego drzewostanu

Badania dendrochronologiczne w zabytkowych terenach zieleni służą identyfikacji drzew należących do historycznej kompozycji ogrodowej i określeniu ich przybliżonego wieku oraz wyodrębnieniu współczesnego samosiewu. Można je podzielić na badania pośrednie, prowadzone na podstawie analizy materiałów archiwalnych dokumentujących daty wykonywania nasadzeń, oraz bezpośrednie, oparte na wynikach prac terenowych. Wśród tych ostatnich wyróżnia się badania inwazyjne (badania z użyciem świdra Presslera lub z wykorzystaniem rezystografu) oraz nieinwazyjne, polegające np. na zastosowaniu tabel wiekowych (np. tabeli wiekowej drzew, opracowanej przez Longina Majdeckiego, opartej na pomiarze średnic drzew), modeli wzrostu drzew lub tomografii komputerowej¹⁵. Badania inwazyjne, które powodują uszkodzenia tkanek drzewa, powinny mieć jednak ograniczone zastosowanie. Z kolei tabele wiekowe (np. tabela L. Majdeckiego) z uwagi na obciążenie wyników błędami wynikającymi np. z odmiennych warunków siedliskowych, powinny być stosowane łącznie z innymi narzędziami np. z badaniami pośrednimi.

W wyniku badań dendrochronologicznych uzyskuje się dane dotyczące wieku drzew, co umożliwia ich przyporządkowanie do poszczególnych faz rozwojowych założenia. Lokalizacja drzew objętych analizą, wraz z graficznym zróżnicowaniem ich kategorii wiekowych, powinna zostać odnotowana na rysunku inwentaryzacji drzewostanu.

Zbiór informacji o historycznej szacie roślinnej należy uzupełnić badaniami składu gatunkowego starodrzewu, których celem jest rozpoznanie gatunków stosowanych historycznie w danym obiekcie, ich rozmieszczenia w terenie i znaczenia w kompozycji. Wyniki badań powinny zostać odnotowane na rysunku inwentaryzacji drzewostanu lub w innej czytelnej formie.

6.1.3. Badania archeologiczne nieinwazyjne

Celem nieinwazyjnych badań archeologicznych jest pozyskanie wstępnych informacji o lokalizacji w gruncie reliktyw historycznego zagospodarowania parków, ogrodów oraz innych form projektowanej zieleni. Ich wyniki należy traktować jako wytyczną lokalizacyjną dla inwazyjnych badań archeologicznych. Mogą one stanowić również źródło informacji o obiekcie na innych etapach prac badawczo-analitycznych, np. dla analizy faz rozwojowych czy też dla analizy kompozycji.

Zakres badań nieinwazyjnych oraz miejsce ich przeprowadzenia powinny zostać określone na podstawie wstępnego rozpoznania ogrodu oraz danych z kwerendy archiwalnej. Badania te prowadzone są zazwyczaj metodami: georadarową i elektrooporową.

W ramach badań nieinwazyjnych zaleca się również wykorzystanie technologii LIDAR (Light Detection and Ranging), wykorzystującej światło lasera. Dzięki niej można uzyskać numeryczny model ukształtowania powierzchni terenu, na którym są zobrażowane nierówności mogące wskazywać na obecność pod powierzchnią ziemi reliktyw historycznego zagospodarowania.

¹⁵ Łukaszkiwicz J., *Określanie wieku niektórych gatunków drzew ulicznych na podstawie wybranych parametrów dendrometrycznych*, „Rocznik Polskiego Towarzystwa Dendrologicznego” vol. 58, 2010, s. 25-38.

Wyniki badań nieinwazyjnych powinny być analizowane i interpretowane w zespole interdyscyplinarnym.

6.1.4. Badania archeologiczne inwazyjne

Badania archeologiczne w zabytkowych parkach, ogrodach oraz w innych formach projektowanej zieleni, prowadzone w związku z planowanymi pracami restauratorskimi czy rekonstrukcyjnymi, mają charakter uzupełniający w stosunku do wyników kwerend archiwalnej i bibliotecznej, a jednocześnie je weryfikują, pomagając ustalić wiarygodność źródeł. Ze względu na charakter niszczący powinny być prowadzone tylko w przypadku dużego prawdopodobieństwa odnalezienia relikwów istotnych dla odczytania historycznej kompozycji ogrodu. Badania archeologiczne w ogrodzie zabytkowym mają szansę powodzenia, jeśli jego teren nie był poddany znaczącym przekształceniom, w tym np. intensywnym zabiegom agrotechnicznym (przykładowo orce głębokiej), zacierającym relikwów wcześniejszych kompozycji.

Program badań archeologicznych w ogrodzie zabytkowym należy ustalić w zespole interdyscyplinarnym. Punktem wyjścia powinno być rozpoznanie źródeł archiwalnych właściwych dla danego obiektu oraz nałożenie jego historycznych planów (po ich przeskalowaniu) na współczesną mapę zasadniczą. Na tej podstawie należy określić przybliżoną lokalizację kluczowych elementów historycznej kompozycji ogrodu i w tych miejscach podjąć prace wykopaliskowe. Wybór metody prowadzenia badań archeologicznych i ich zakres powinny być uzależnione od charakteru i rozmieszczenia spodziewanych do odnalezienia obiektów. Badania archeologiczne w zabytkowych parkach, ogrodach oraz w innych formach zaprojektowanej zieleni należy prowadzić zgodnie z wymogami prawa właściwymi dla tego typu działań¹⁶.

Z punktu widzenia prac restauratorskich i rekonstrukcyjnych w obiektach zabytkowej zieleni niezbędne jest, aby lokalizacja odnalezionych w trakcie badań archeologicznych obiektów została przedstawiona zbiorczo na mapie zasadniczej parku czy ogrodu, w skali umożliwiającej interpretację znalezisk.

Wyniki badań archeologicznych w zakresie, w jakim mają służyć pracom restauratorskimi czy rekonstrukcyjnym, powinny być interpretowane w zespole interdyscyplinarnym.

6.1.5. Badania palinologiczne i makroszczątków roślinnych

Badania palinologiczne i badania makroszczątków roślinnych w terenach zieleni zabytkowej, prowadzone metodami laboratoryjnymi, służą identyfikacji gatunków roślin występujących w danej lokalizacji historycznie.

Wyniki badań palinologicznych i makroszczątków roślinnych mogą stanowić materiał porównawczy dla informacji o historycznych doborach roślinnych zawartych w przekazach archiwalnych. Badania tego typu mają zastosowanie w wyjątkowych sytuacjach, najczęściej towarzyszą badaniom archeologicznym. Należy mieć na uwadze, iż wynik badania palinologicznego może być obciążony znacznym błędem wynikającym z łatwości przemieszczania ziaren pyłku roślin przez wiatr.

¹⁶ Wymogi te określają: ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami oraz rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 2 sierpnia 2018 r. Standardy prowadzenia badań archeologicznych, zalecane do stosowania przez Generalnego Konserwatora Zabytków, zawarto w dokumencie: *Standardy prowadzenia badań archeologicznych*, „Kurier Konserwatorski” nr 17 i 18, 2020.

6.2. Analizy konserwatorskie

6.2.1. Krytyczna analiza źródeł

Krytyczna analiza źródeł polega na ich wzajemnej konfrontacji i ocenie, na ile prezentują one prawdę historyczną. Za najbardziej wiarygodne można uznać wyniki badań traktujących sam ogród jako źródło. Wiarygodne, ze względu na okoliczności powstania, są również źródła bezpośrednie typu inwentarze, rachunki, opisy wizytacji, raporty zawarte w korespondencji właściciela z oficjalistami i artystami, plany inwentaryzacyjne ogrodu i jego elementów.

Natomiast źródła pośrednie: przedstawienia ikonograficzne, rysunki i plany projektowe, odrisy planów ogrodu, mapy wielkoskalowe, opisy zawarte w literaturze pamiętnikarskiej nie zawsze odpowiadają rzeczywistości, mogą być obciążone subiektywnym odbiorem ogrodu, prezentować niezrealizowane wizje projektowe czy fantazje malarskie. Treści przez nie przekazywane powinny zostać potwierdzone przez inne źródła czy wyniki badań, aby można je było uznać za wiarygodne.

Krytyczna analiza źródeł pozwala na ustawienie źródeł archiwalnych w pewnej hierarchii: od najbardziej wiarygodnych po te, co do wiarygodności których istnieją duże wątpliwości. Działanie to pozwala na posługiwanie się w postępowaniu konserwatorskim przede wszystkim źródłami o najwyższym stopniu wiarygodności i traktowanie pozostałych jako materiału porównawczego i uzupełniającego.

6.2.2. Analiza faz rozwojowych

Analiza faz rozwojowych zabytkowego terenu zieleni służy wyodrębnieniu okresów znaczących dla jego przekształceń. Polega na wyznaczeniu ram czasowych, w jakich zmiany miały miejsce i zawiera charakterystykę tych zmian. Zazwyczaj poszczególne fazy przypisywane są kolejnym właścicielom obiektu, chociaż nie jest to regułą. O ile zasób zgromadzonych informacji z przebadanych źródeł na to pozwala, kolejne fazy rozwojowe powinny zostać opracowane w formie opisowej i rysunkowej, poprzez naniesienie historycznego zagospodarowania ustalonego dla kolejnych faz na mapę zasadniczą obiektu¹⁷.

Rozpoznanie kolejnych faz rozwojowych zabytkowego terenu zieleni służy w szczególności jako materiał wyjściowy i porównawczy do określenia stopnia zachowania substancji zabytkowej pochodzącej z poszczególnych okresów istnienia analizowanego obiektu. Dane pozyskane na tym etapie wykorzystywane są również przy opracowaniu programów prac konserwatorskich, programu zagospodarowania zabytku nieruchomego wraz z otoczeniem oraz dalszego korzystania z tego zabytku oraz w procesie tworzenia dokumentacji projektowych, związanych z planowanymi pracami konserwatorskimi bądź restauratorskimi.

6.2.3. Analiza kompozycji

Analiza kompozycji w zabytkowym terenie zieleni polega na określeniu wzajemnych relacji przestrzennych poszczególnych jego elementów oraz powiązań typu „zabytek – otaczający krajobraz”. Opracowując analizę kompozycji zabytkowego parku, ogrodu oraz innych form zaprojektowanej zieleni, należy się odnieść zarówno do historycznej formy obiektu, znanej ze źródeł archiwalnych i wyników badań terenowych, jak i do jej relikwów zachowanych w terenie. Zakres analizy jest uzależniony od specyfiki obiektu, dla którego analiza jest wykonywana.

¹⁷ Majdecki L., *Ochrona i konserwacja...*, op. cit., s. 138-140.

Analiza kompozycji zazwyczaj obejmuje:

- określenie typu kompozycji obiektu i jej generalnych cech charakterystycznych;
- ustalenie historycznego i współczesnego zasięgu terytorialnego kompozycji;
- zdefiniowanie podziału obiektu na części spójne kompozycyjnie i określenie relacji przestrzennych pomiędzy nimi;
- identyfikację historycznego programu ideowego i jego wpływu na kompozycję;
- określenie przebiegu osi kompozycyjnych i historycznych form ich zamknięcia;
- określenie wzajemnych proporcji poszczególnych elementów kompozycji;
- określenie dominant i akcentów oraz ich powiązań z pozostałymi elementami kompozycji;
- określenie kolorystyki elementów roślinnych, architektonicznych i wyposażenia ogrodu;
- określenie powiązań i relacji widokowych (wewnętrznych i zewnętrznych).

Analiza kompozycji dostarcza danych do opracowania programu prac konserwatorskich, programu zagospodarowania zabytku nieruchomego wraz z otoczeniem oraz dalszego korzystania z tego zabytku oraz dla dokumentacji projektowej, związanej z konserwacją i restauracją zabytku.

6.2.4. Analiza porównawcza

Analizę porównawczą i poszukiwania rozwiązań analogicznych prowadzi się dla terenów zieleni zabytkowej w celu potwierdzenia lub wykluczenia pewnych hipotez, powstałych w wyniku przeprowadzonych badań i analiz, jeśli ich wyniki nie są jednoznaczne.

Analizę porównawczą i poszukiwania rozwiązań analogicznych prowadzi się również w celu uzupełnienia informacji, które dla danego obiektu zachowały się fragmentarycznie. Obiekty, które mogą być rozpatrywane jako analogie, muszą spełniać co najmniej jedno z poniższych kryteriów:

- ten sam projektant;
- ten sam właściciel;
- ten sam charakter obiektu;
- ten sam okres powstania;
- istnienie przekazów archiwalnych, potwierdzających traktowanie danego ogrodu jako rozwiązania modelowego, naśladowanego wzorca.

Przedmiotem analizy porównawczej mogą być również rozwiązania zawarte we wzornikach i traktatach ogrodowych oraz architektonicznych z epoki powstania lub przekształceń danego obiektu.

Wyniki analizy porównawczej stanowią materiał pomocniczy przy opracowaniu programu prac konserwatorskich, programu zagospodarowania zabytku nieruchomego wraz z otoczeniem oraz dalszego korzystania z tego zabytku oraz na etapie prac projektowych związanych z konserwacją i restauracją zabytku.

6.2.5. Ocena stopnia zachowania substancji zabytkowej

Substancja zabytkowa to materialna warstwa zabytku, która jako dokument przeszłości podlega prawnej ochronie. Ochronie podlega też sposób usytuowania substancji zabytkowej w przestrzeni, czyli historyczny układ przestrzenny bądź jego relikty.

Analiza stopnia zachowania substancji zabytkowej, sporządzana w formie graficznej i opisowej, służy ocenie, co w danym obiekcie powinno być bezwzględnie zachowane w procesach konserwatorskich ze względu na swoją wartość autentyczności oraz wskazuje na te obszary, w których zasadne jest dokonanie uzupełnień i odtworzeń. Analiza stopnia zachowania substancji zabytkowej pozwala też na wskazanie lokalizacji dla ewentualnych współczesnych funkcji wprowadzanych na teren zabytkowego obiektu.

6.3. Waloryzacja, wnioski i wytyczne dla projektu

6.3.1. Waloryzacja

Waloryzacja (wartościowanie, analiza wartościująca) jest działaniem służącym identyfikacji wartości zabytków. Uzasadnia nadanie obiektom i obszarom statusu zabytku¹⁸. Analiza wartości to również kluczowy etap wielu innych działań podejmowanych przy zabytkach – między innymi „stanowi ona podstawę wyboru form interwencji konserwatorskiej, a także monitoringu stanu zabytku i zagrożeń”¹⁹. Waloryzacja jest obowiązkowa w przypadku obiektów zagospodarowywanych na cele użytkowe²⁰. Wartości, jakie w ustawie przypisano zabytkom, to: historyczna, artystyczna, naukowa²¹ oraz estetyczna²².

W obecnym stanie prawnym brak jest określenia wyraźnych kryteriów wartościowania zabytków, poza grupami najcenniejszych z nich, takich jak np. obiekty z Listy światowego dziedzictwa czy Pomniki Historii. Pomimo braku czytelnych i ujednoczonych zasad waloryzacji środowiska akademickie i eksperckie oraz instytucje zaangażowane w działania na polu ochrony zabytków od lat wypracowują jej różne, autorskie modele.

Celem waloryzacji zabytkowych terenów zieleni planowanych do objęcia pracami konserwatorskimi, działaniami z zakresu utrzymania (pielęgnacji), pracami restauratorskimi i rekonstrukcyjnymi (restytucją) jest określenie ich podstawowych wartości, które w powyższych procesach powinny podlegać ochronie lub wyeksponowaniu. Rozpoznanie tych wartości umożliwi podejmowanie w pełni świadomych decyzji konserwatorskich oraz umożliwi określenie ich ewentualnych skutków dla przyszłości obiektów i ich substancji zabytkowej²³. Waloryzacji powinien zostać poddany zarówno obiekt zabytkowy jako całość, jak i jego kluczowe elementy. Wyniki waloryzacji stanowią, obok wyników badań i analiz, materiał wyjściowy do opracowania założeń dla planowanych prac z zakresu konserwacji, utrzymania, restauracji, rekonstrukcji – zarówno w wymiarze terytorialnym, jak i merytorycznym, w tym również dla ewentualnych adaptacji zabytkowego obiektu i jego elementów do współczesnych potrzeb.

Poniżej wymieniono wartości zabytkowych parków, ogrodów i innych form projektowanej zieleni, które z punktu widzenia konserwacji, pielęgnacji, restauracji i rekonstrukcji należy uznać za kluczowe i które powinno się chronić oraz uczytelniać w powyższych procesach²⁴.

Wartość historyczna – wynika z faktu, iż waloryzowane obiekty stanowią wiarygodny dokument minionych epok oraz uwarunkowań społeczno-kulturowych, w których powstały. Stanowią również świadectwo aspiracji oraz dokonań twórczych swoich

18 Szmygin B., *Słowo wstępne*, [w:] *Systemy wartościowania dziedzictwa, Stan badań i problemy*, Lublin–Warszawa 2015, s. 6.

19 Ibidem, s. 6.

20 Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, art. 25 ust. 1 pkt 1.

21 Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, art. 3 pkt 1.

22 Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, art. 3 pkt 7.

23 Rouba B., *Zasady konserwatorskie a zabytkowe parki*, „Ochrona Zabytków” nr 1, 2016, s. 33.

24 Zaproponowany katalog wartości ma charakter otwarty, o wybitnych wartościach zabytków sztuki ogrodowej mogą też świadczyć inne indywidualne, właściwe im cechy. Należy również zwrócić uwagę na fakt, iż wartości zabytkowych parków, ogrodów i innych form zabytkowej zieleni pozostają ze sobą w ścisłych relacjach, co może skutkować sytuacją, w której pewne cechy obiektu będzie można przypisać do kilku wartości.

właścicieli i projektantów. Wartość historyczna może wynikać także ze związku z historycznymi postaciami lub wydarzeniami, ważnymi dla lokalnej lub ponadlokalnej historii oraz kultury.

Wartość artystyczna – wynika z faktu, iż dany park, ogród lub inna forma zaprojektowanej zieleni wyróżnia się jako dzieło sztuki na tle innych obiektów tej samej kategorii. W szczególności o wartości artystycznej decyduje wysoka jakość zastosowanych rozwiązań przestrzennych, plastycznych i materiałowych oraz umiejętne połączenie aspektów funkcjonalnych i kompozycyjnych. Wartość artystyczną podnosi również fakt autorstwa wybitnych twórców danej epoki, a także umiejętne wkomponowanie obiektu w otaczający krajobraz.

Wartość naukowa – wynika z wartości danego obiektu zieleni zabytkowej jako wiarygodnego źródła wiedzy o epoce, w której powstał oraz o czasach, w których ulegał przekształceniom. Jako wiarygodne źródło wiedzy o przeszłości i świadectwo tradycji kulturowej obiekt taki może stanowić przedmiot badań naukowych.

Wartość estetyczna – ma swoje źródło w przeżyciach estetycznych, które wzbudza zabytek. W dużej mierze zależą one od integralności dzieła, a także od kontekstu, w jakim dzieło jest prezentowane²⁵. Wartość ta wynika zarówno z dostosowania rozwiązań projektowych do kanonów piękna obowiązujących w danej epoce, jak też z faktu, iż pomimo upływu lat i reprezentowania stylistyki właściwej dla innej epoki, obiekt realizuje uniwersalne kanony piękna, dzięki czemu również obecnie jest postrzegany jako reprezentujący wysokie walory estetyczne. Wartości estetyczne, jako bardzo subiektywne, nie powinny stanowić zasadniczego elementu waloryzacji.

Wartość autentyczności (autentyzmu) – wartość autentyzmu zabytków, a zatem i zabytkowych parków, ogrodów oraz innych form projektowanej zieleni, wynika z autentyczności ich koncepcji i formy, a także materiałów i substancji. Autentyczność zabytku zależy od stopnia zachowania substancji zabytkowej. Za substancję zabytkową uznajemy nie tylko materię z okresu zakładania parku czy ogrodu, lecz również materię historycznych nawarstwień²⁶. Autentyczność jest też pochodną ciągłości użytkowania oraz ciągłości funkcji, a także ciągłości tradycji i technik. Wynika również z zachowania oryginalnego położenia i rozmieszczenia, a także nastroju i ekspresji. Kryteria oceny autentyzmu zabytku są ściśle uzależnione od jego rodzaju oraz od kontekstu kulturowego, w jakim funkcjonuje²⁷.

Wartość integralności – „Integralność jest miarą całości i nienaruszalności dziedzictwa (...) kulturowego oraz jego atrybutów”²⁸. Wartość integralności jest tym większa, im bardziej czytelna jest pierwotna forma zabytku²⁹. Stwierdzenie integralności zabytku wymaga oceny jego kompletności w stosunku do stanu historycznego.

²⁵ Tajchman J., *Standardy...*, op. cit., s. 9.

²⁶ Ibidem, s. 9.

²⁷ W definicji autentyzmu kierowano się również postanowieniami Dokumentu z Nara art. 13.

²⁸ Źródło definicji integralności: Wytyczne operacyjne do realizacji Konwencji Światowego Dziedzictwa, WHC 15/01 z 8 lipca 2015 r., s. 88.

²⁹ Tajchman J., *Standardy...*, op. cit., s. 9.

Wartość unikatowości – wynika z faktu, iż dany park, ogród lub inna forma projektowanej zieleni reprezentuje cechy wyjątkowe na tle innych obiektów tej samej kategorii w regionie, kraju czy w skali międzynarodowej. Unikatowość może przykładowo dotyczyć kompozycji, rozwiązań materiałowych czy usytuowania w krajobrazie.

Wartość reprezentatywności – wynika z faktu, iż waloryzowany park, ogród lub inną formę projektowanej zieleni cechują rozwiązania wzorcowe dla danej grupy zabytków, uznawane za modelowe dla czasów powstania waloryzowanego obiektu lub jego przekształceń, inspirowane rozwiązaniami teoretycznymi znanymi ze wzorników lub ogrodniczej literatury, właściwej dla danej epoki, lub też wybitnymi realizacjami z tej epoki.

Wartość zachowania ciągłości tradycji użytkowania – wynika z faktu zachowania ciągłości funkcji pierwotnej – od czasów powstania obiektu po czasy współczesne – np. funkcji ogrodu rezydencjonalnego, ogrodu klasztornego czy parku miejskiego.

Wartość nowatorstwa – wynika z faktu zastosowania historycznie w danym obiekcie rozwiązań wyprzedzających swoją epokę, zarówno w aspekcie kompozycji, jak i użytych materiałów (np. budowlanych lub materiału roślinnego) oraz technologii.

Wartość przyrodnicza – wynika z faktu, iż głównym twórczym zabytkowych parków, ogrodów oraz innych form projektowanej zieleni jest roślinność. Zabytkowy teren zieleni stanowi również środowisko życia wielu zwierząt. Wartość przyrodnicza zabytkowych terenów zieleni jest szczególnie istotna w granicach obszarów zurbanizowanych, w których stanowią one ważny element tzw. „zielonej infrastruktury”, pełniący wiele usług ekosystemowych, przyczyniający się do poprawy warunków życia w miastach.

Wartość użytkowa zabytkowych parków, ogrodów lub innych form projektowanej zieleni wynika z wpisanych w ich specyfikę funkcji użytkowych. Wartość ta powinna być rozpatrywana zarówno w kontekście funkcji historycznej, jak i obecnej. Jeśli obiekt zachował funkcję pierwotną, jego aktualna wartość użytkowa będzie zależała nie tylko od jego stanu zachowania jako zabytku, ale także od tego, w jakim stopniu odpowiada na współczesnym standardom użytkowym³⁰.

Waloryzacja przybiera najczęściej formę opisową. Może zostać wzbogacona o materiał ilustracyjny (np. w postaci fotografii), prezentujący materialne nośniki poszczególnych wartości, oraz załącznik mapowy, pokazujący rozmieszczenie obiektów i obszarów reprezentujących poszczególne wartości.

6.3.2. Wnioski i wytyczne

Każdy z etapów badań, analiz czy waloryzacji należy zakończyć **wnioskami**, sformułowanymi przede wszystkim w kontekście ich przydatności dla przyszłych prac konserwatorskich, utrzymania (pielęgnacji), prac restauratorskich i rekonstrukcyjnych. Powinny one zawierać podstawową wiedzę o obiekcie, umożliwiającą stworzenie jego kompleksowej wizji przestrzennej na poszczególnych etapach rozwoju oraz rozpoznanie jego obecnego stanu zachowania, jego wartości, funkcjonowania oraz ewentualnych zagrożeń

³⁰ Tajchman J., *Standardy...*, op. cit., s. 10.

i możliwości adaptacji³¹. Zakres merytoryczny wniosków powinien odpowiadać zakresowi przeprowadzonych badań, analiz i waloryzacji, wynikających ze specyfiki obiektu.

Wnioski mogą przykładowo dotyczyć: formy przestrzennej obiektu na różnych etapach jego rozwoju i jej przekształceń, historycznych rozwiązań materiałowych (w tym np. historycznego składu gatunkowego szaty roślinnej, materiałów używanych do budowy nawierzchni, umacniania brzegów zbiorników i cieków wodnych czy elementów małej architektury), historycznych rozwiązań technologicznych i plastycznych, wieku substancji zabytkowej (np. szaty roślinnej – z rozbiciem na kategorie wiekowe), stanu zachowania substancji zabytkowej, stanu zachowania historycznej kompozycji obiektu i jej elementów, wartości przesądzających o konieczności przyjęcia określonego kierunku działań względem danego zabytkowego terenu zieleni.

Wnioski z badań, analiz i waloryzacji, obowiązujące normy prawne, a także zalecenia wynikające z doktryny konserwatorskiej, stanowią podstawę do opracowania **wytycznych dla dalszych działań konserwatorskich**, służących jako podstawa do opracowania programu prac konserwatorskich, programu zagospodarowania zabytku nieruchomego wraz z otoczeniem oraz dalszego korzystania z tego zabytku, z uwzględnieniem wyeksponowania jego wartości³² oraz projektu koncepcyjnego konserwacji lub/i restauracji zabytkowych parków, ogrodów oraz innych form zaprojektowanej zieleni. Mają również pośrednio wpływ na rozwiązania przyjmowane w projekcie budowlanym (w obiektach, w których ta faza projektowania ma zastosowanie) oraz w projektach wykonawczych.

Wytyczne muszą zawierać informacje dotyczące zakresu i sposobu prowadzenia prac oraz przewidywanych do zastosowania materiałów i technologii.

W szczególności powinny określić:

- zakres terytorialny planowanych prac;
- charakter planowanych prac – dla całego obiektu oraz, w miarę potrzeb, dla wyodrębnionych jego części (utrzymanie, prace konserwatorskie, prace restauratorskie, restytucja/rekonstrukcja, ewentualnie adaptacja), w tym:
 - wskazanie obszarów/elementów kompozycji przestrzennej/obiektów (np. obiektów architektury ogrodowej, rzeźb ogrodowych) do bezwzględnego zachowania w obecnej formie lub do nieznacznej interwencji konserwatorskiej, mającej na celu uczytelnienie historycznej kompozycji (utrzymanie, pielęgnacja, konserwacja);
 - wskazanie obszarów/elementów kompozycji przestrzennej/obiektów (np. obiektów architektury ogrodowej, rzeźb ogrodowych) do ewentualnego odtworzenia lub uczytelnienia (restauracja, rekonstrukcja);
 - wskazanie dopuszczalnego zakresu działań adaptacyjnych do nowych funkcji, w tym wskazanie lokalizacji, w których można wprowadzić nowe formy użytkowania, z określeniem ich podstawowych parametrów, przy uwzględnieniu konieczności minimalizacji ich wpływu na substancję zabytkową (adaptacja);
 - wskazanie istniejących elementów współczesnych degradujących obiekt, wymagających usunięcia.

³¹ Obowiązek oceny stanu zachowania, ustalenia historycznej funkcji i waloryzacji wynika z przepisów ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, art. 25 ust. 1 pkt 1.

³² Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, art. 25 ust. 1 pkt 2 i 3.

Wytyczne powinny również stworzyć ogólne merytoryczne ramy postępowania dla planowanych działań (utrzymania/pielęgnacji, restauracji, restytucji/rekonstrukcji), opracowane zarówno na poziomie całego obiektu, jak też jego elementów składowych, w tym określić metody, rozwiązania materiałowe i technologiczne³³ przewidywane dla:

- historycznej kompozycji obiektu i ewentualnego włączenia w nią nowych funkcji, wynikających ze współczesnego funkcjonowania;
- szaty roślinnej obiektu, w tym jej różnych komponowanych form oraz składu gatunkowego;
- układu drogowego;
- elementów architektury ogrodowej;
- wystroju rzeźbiarskiego;
- elementów układu wodnego;
- form ukształtowania terenu;
- wewnętrznych i zewnętrznych powiązań widokowych;
- innych obiektów, obszarów, a także rozwiązań kompozycyjnych, ważnych z punktu widzenia danego zabytkowego parku, ogrodu lub innej formy zaprojektowanej zieleni.

W wytycznych powinno się również uwzględnić niezbędne działania dotyczące współczesnej infrastruktury technicznej znajdującej się w granicach zabytkowego parku, ogrodu lub innej formy zaprojektowanej zieleni, z podkreśleniem konieczności minimalizowania jej wpływu na obiekt zabytkowy.

Wytyczne powinny przybrać formę pisemną oraz graficzną (opcjonalnie, w miarę potrzeb). Część pisemna wytycznych powinna zawierać treści zgodne z powyższymi zaleceniami. Część graficzna powinna uściślać lokalizację obiektów i obszarów, o których jest mowa w wytycznych, a także wskazywać rodzaj prac, jakie mają być wobec nich podjęte.

Część graficzna wytycznych powinna zostać opracowana na mapie zasadniczej zabytkowego parku, ogrodu lub innej formy zaprojektowanej zieleni lub na rysunku inwentaryzacji zieleni w skali właściwej dla zobrazowania zagadnień, których wytyczne dotyczą (dla obiektów o powierzchni od kilku do kilkunastu ha zaleca się skalę 1:500, dla obiektów wielkopowierzchniowych może to być skala 1:000 lub większa, dla ogrodów poniżej 1 ha można rozpatrywać skalę 1:250 lub 1:100).

Akty prawne i dokumenty doktrynalne

- Karta Ateńska – postanowienia konferencji w Atenach w 1931 r.
- Karta Florencka – Międzynarodowa Karta Ogrodów IFLA, ICOMOS, 1981.
- Karta Wenecka – Międzynarodowa Karta Konserwacji i Restauracji Zabytków Architektury i Miejsc Historycznych, 1964.
- Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (t. j. Dz. U. z 2021 r., poz. 710 ze zm.).
- Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 2 sierpnia 2018 r. w sprawie prowadzenia prac konserwatorskich, prac restauratorskich i badań konserwatorskich przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków albo na Listę Skarbów Dziedzictwa oraz robót budowlanych, badań architektonicznych i innych działań przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków, a także badań archeologicznych i poszukiwań zabytków (t. j. Dz. U. z 2021 r., poz. 81).
- *Zalecenia dla inwentaryzacji szaty roślinnej w parkach, ogrodach i innych formach zaprojek-*

³³ Ustalane na podstawie wyników badań, analiz i waloryzacji.

towanej zieleni, wpisanych do rejestru zabytków – wytyczne Generalnego Konserwatora Zabytków przy piśmie z dnia 6 marca 2019 r. (DOZ.6521.14.2019.DJ), „Kurier Konserwatorski” nr 19, 2020.

- *Zalecenia do wykonywania mapy zasadniczej na potrzeby opracowania dokumentacji studialno-projektowych z zakresu konserwacji i restauracji parków, ogrodów i innych form zaprojektowanej zieleni, wpisanych do rejestru zabytków – wytyczne Generalnego Konserwatora Zabytków przy piśmie z dnia 6 marca 2019 r. (DOZ.6521.14.2019.DJ), „Kurier Konserwatorski” nr 19, 2020.*

Literatura

1. Łukaszewicz J., *Określanie wieku niektórych gatunków drzew ulicznych na podstawie wybranych parametrów dendrometrycznych*, „Rocznik Polskiego Towarzystwa Dendrologicznego” vol. 58, 2010, s. 25-38.
2. Majdecki L., *Ochrona i konserwacja zabytkowych założeń ogrodowych*, Warszawa 1993.
3. Myczkowski Z., Sikora D., Stachańczyk R., Szpanowska K., Trzoch M., Zachariasz A., *Wytyczne dotyczące standaryzacji działań konserwatorskich w odniesieniu do zabytków zieleni na potrzeby realizacji Krajowego Programu Ochrony Zabytków i Opieki nad Zabytkami na lata 2014-2017*, maszynopis, Warszawa 2015.
4. Rouba B., *Wartościowanie w praktyce konserwatorskiej*, [w:] *Wartościowanie w ochronie zabytków i konserwacji zabytków*, Warszawa–Lublin, 2012, s. 201-208.
5. Rouba B., *Autentyczność i integralność zabytków*, „Ochrona Zabytków” nr 4, 2008, s. 37-57.
6. Rouba B., *Teoria w praktyce polskiej ochrony, konserwacji i restauracji dziedzictwa kultury*, [w:] Bogusław Szmygin (red.), *Współczesne problemy teorii konserwatorskiej w Polsce*, Warszawa–Lublin 2008, s. 101-120.
7. Rouba B., *Zasady konserwatorskie a zabytkowe parki*, „Ochrona Zabytków” nr 1, 2016, s. 29-55.
8. Sikora D., *Konserwacja ogrodów regularnych XVII i XVIII w.*, Warszawa 2011.
9. Szmygin B., *Słowo wstępne*, [w:] *Systemy wartościowania dziedzictwa. Stan badań i problemy*, Lublin–Warszawa 2015, s. 5-7.
10. Tajchman J., *Standardy opracowania dokumentacji projektowej dla tzw. zabytków nieruchomości (propozycja)*, Warszawa 2014.

Opracowanie:

Zespół ds. krajobrazu i zieleni zabytkowej, Narodowy Instytut Dziedzictwa: dr R. Stachańczyk (kierownik Zespołu), K. Balik, M. Lisowska, dr D. Sikora, dr M. Świątkowski, I. Wildner-Nurek

Zalecenia do wykonywania projektu koncepcyjnego konserwacji i/lub restauracji¹ dla parków, ogrodów i innych form zaprojektowanej zieleni, wpisanych do rejestru zabytków

Załącznik 2. do pisma GKZ z dnia 19.11.2021 r., znak: DOZ-KiNK.070.15.2021

1. Przedmiot zaleceń

Przedmiotem zaleceń jest **projekt koncepcyjny konserwacji i/lub restauracji**, (zwyczajowo nazywany projektem rewaloryzacji), który jest częścią projektu konserwatorskiego². Projekt koncepcyjny służy zaprezentowaniu wizji projektowych i rozwiązań funkcjonalno-przestrzennych, których celem jest zarówno zabezpieczenie zabytku przed utratą wartości, ekspozycja jego wartości, jak i zapewnienie możliwości użytkowania i funkcjonowania obiektu. Tym samym projekt ten jest syntezą koncepcji konserwatorskiej (wynikającej z analizy kontekstu historycznego, wartości zabytkowych, stanu zachowania obiektu i diagnozy konserwatorskiej) i planowanej funkcji.

Opracowuje się go po przeprowadzeniu etapów wcześniejszych tj. rozpoznaniu obiektu, zinwentaryzowaniu zasobu, wykonaniu studiów i analiz, ustaleniu stanu zachowania i zwartościowania obiektu oraz sformułowaniu wniosków i założeń konserwatorskich.

Projekt koncepcyjny obejmuje całokształt problematyki dotyczącej wielu dziedzin i odnosi się do całości obiektu zabytkowego, tj. parku, ogrodu lub innej formy zaprojektowanej zieleni³, w którym planowane są prace konserwatorskie i/lub restauratorskie, zapewniając

-
- 1 Stosowane są różne nazwy dokumentacji konserwatorskiej w zależności od przeważającego rodzaju i zakresu prac, których dotyczą: projekt rewaloryzacji, adaptacji, modernizacji, rewitalizacji itp. W każdym wypadku działania konserwatorskie, służące dobru zabytku, powinny mieć charakter nadrzędny i leżeć u podstaw wszelkich podejmowanych przy zabytku prac.
 - 2 Składniki interdyscyplinarnego projektu konserwatorskiego oraz definicję projektowania konserwatorskiego wskazała prof. B.J. Rouba w artykule *Projektowanie konserwatorskie*, „Ochrona Zabytków” nr 1, 2008 i są one zbieżne z zapisami Kodeksu etyki konserwatora-restauratora dzieł sztuki. Projekt konserwatorski parku, ogrodu i innych form zaprojektowanej zieleni, wpisanych do rejestru zabytków obejmuje:
 - rozpoznanie;
 - diagnozowanie;
 - cel;
 - projekt koncepcyjny konserwacji i/lub restauracji (tzw. koncepcja lub projekt rewaloryzacji) uwzględniający planowaną funkcję, kontekst historyczny, wartości zabytku, stan obiektu, diagnozę konserwatorską i założenia projektowe;
 - projekty budowlane robót budowlanych wymagających uzyskania decyzji o pozwoleniu na budowę;
 - projekty wykonawcze.
 - 3 Jedynie w wyjątkowych przypadkach, gdy doszło do przekształceń własnościowych, tj. podziału obiektu, lub gdy ma to uzasadnienie ekonomiczne oraz pod warunkiem, że dla obiektu została opracowana szczegółowa dokumentacja studialna, dopuszcza się opracowanie projektu koncepcyjnego dla części obszaru obiektu, z zastrzeżeniem, że proponowane rozwiązania przestrzenne nie mogą kolidować z historyczną kompozycją całości ani zagrażać substancji zabytkowej bądź ograniczać w przyszłości

tym samym spójność rozwiązań należących do różnych dziedzin. Projekt koncepcyjny konserwacji i/lub restauracji należy uznać za materiał wyjściowy do opracowania projektu budowlanego oraz projektów wykonawczych z zakresu wszystkich niezbędnych branż, a także do opracowania programu prac konserwatorskich i restauratorskich⁴.

2. Uwarunkowania prawne

Pojęcie projektu koncepcyjnego nie występuje w obowiązujących przepisach dot. zabytków. Opracowanie to nie jest przedmiotem formalnych uzgodnień z wojewódzkim konserwatorem zabytków. Zasadność i potrzeba opracowania projektu koncepcyjnego wynika z doświadczeń akademickich i praktyki konserwatorskiej⁵. Projekt koncepcyjny ułatwia poprawne zaprojektowanie prac konserwatorskich, a także sprawne współdziałanie wielu branż w procesie konserwacji/restauracji. Zwyczajowo projekt koncepcyjny konserwacji i/lub restauracji dla całego obiektu przedstawia się WKZ w celu zaopiniowania planowanych rozwiązań, przed przystąpieniem do sporządzenia projektów wykonawczych. Dobrą praktyką jest również współpraca projektanta z WKZ polegająca na konsultacji planowanych działań na etapie procesu projektowego, tj. poprzedzającego pełne opracowanie projektu koncepcyjnego.

Projekt koncepcyjny nie jest wymagany przez przepisy prawa budowlanego. Jest jednak podstawą do sporządzania projektów wykonawczych, zarówno podlegających, jak i niepodlegających przepisom prawa budowlanego.

3. Materiały wyjściowe

Podstawą wszelkich działań projektowych konserwacji i/lub restauracji jest wynik prac przedprojektowych – inwentaryzacyjnych, studialnych, analitycznych, wraz z końcowymi wnioskami – oraz plan zamierzeń sformułowany przez właściciela.

Materiałem wyjściowym do sporządzenia projektu koncepcyjnego konserwacji i/lub restauracji parku, ogrodu lub innej formy zaprojektowanej zieleni, wpisanych do rejestru zabytków, jest dokumentacja przedprojektowa, która, w zależności od specyfiki obiektu oraz rodzaju planowanych prac, może mieć różny stopień dokładności i zakres.

Dokumentacja taka może zawierać:

- a) inwentaryzację zasobu, tj. roślinności oraz innych elementów zagospodarowania terenu, jak:
 - ukształtowanie terenu, budynki i budowle, drogi, układ wodny, instalacje – zgodnie z treścią mapy zasadniczej i/lub uzupełnione o ponadnormatywne elementy wynikające ze specyfiki obiektu,
 - szata roślinna (zgodnie z *Zaleceniami dla inwentaryzacji szaty roślinnej w parkach, ogrodach i innych formach zaprojektowanej zieleni, wpisanych do rejestru zabytków*⁶),

działań konserwatorskich w pozostałej części obiektu. Od projektanta podejmującego się opracowania projektu koncepcyjnego dla części zabytku należy wymagać znajomości kompozycji całego obiektu oraz relacji między poszczególnymi częściami.

⁴ Program prac konserwatorskich należy dołączyć do wniosku o wydanie pozwolenia na prowadzenie prac konserwatorskich, prac restauratorskich i innych, zgodnie z § 3 ust. 3 rozporządzenia Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 2 sierpnia 2018 r. w sprawie prowadzenia prac konserwatorskich, prac restauratorskich i badań konserwatorskich przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków albo na Listę Skarbów Dziedzictwa oraz robót budowlanych, badań architektonicznych i innych działań przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków, a także badań archeologicznych i poszukiwań zabytków (t. j. Dz. U. z 2021 r., poz. 81).

⁵ Por. Kodeks etyki konserwatora-restauratora dzieł sztuki (przypis 4.).

⁶ Wytuczne rekomendowane przez Generalnego Konserwatora Zabytków przy piśmie z dnia 06.03.2019 r. (DOZ.6521.14.2019.DJ) *Zalecenia dla inwentaryzacji szaty roślinnej w parkach, ogrodach i innych*

- elementy wyposażenia (np. elementy ruchome, rzeźby, postumenty, ławki, kosze);
- b) wyniki badań terenowych w zakresie struktury przestrzenno-kompozycyjnej oraz identyfikacji i charakterystyki poszczególnych elementów układu, a także wyniki innych badań, np.: dendrologicznych, architektonicznych, archeologicznych, ekspertyz specjalistycznych dotyczących gospodarki wodami opadowymi, funkcjonowania systemu przyrodniczego, gatunków chronionych itp.;
- c) dokumentację studialną/studium historyczno-konserwatorskie zawierające kompendium wiedzy historycznej o obiekcie, analizy, waloryzację kompozycji i jej elementów oraz ocenę stanu zachowania kompozycji wraz z wnioskami konserwatorskimi;
- d) założenia do projektu konserwatorskiego opracowane na podstawie wniosków z dokumentacji studialnej/studium historyczno-konserwatorskiego oraz zamierzeń inwestora lub właściciela (założenia programu użytkowego, oczekiwania właściciela lub użytkownika wobec planowanej funkcji obiektu, a także możliwości ekonomiczne i organizacyjne właściciela lub użytkownika).

Założenia do projektu konserwatorskiego, wskazujące charakterystyczne cechy kompozycji ogrodu i optymalną formę, kierunki działań konserwatorskich oraz metody rewaloryzacji wraz z uzasadnieniem, zaleca się opracować w formie tekstu oraz rysunku (szkicu – wstępnej koncepcji), który stanowi ilustrację przyjętej idei rewaloryzacji oraz zamierzonego efektu działań konserwatorskich. Założenia do projektu konserwatorskiego stanowią płaszczyznę dyskusji i porozumienia pomiędzy właścicielem, projektantem i WKZ, co umożliwia wypracowanie kompromisu między wnioskami konserwatorskimi a planami i zamierzeniami inwestycyjnymi właściciela co do sposobu zagospodarowania parku.

Ponadto dokumentacja przedprojektowa może zawierać:

- e) zalecenia konserwatorskie sformułowane przez wojewódzkiego konserwatora zabytków w oparciu o art. 27 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami⁷;
- f) wyniki konsultacji społecznych w przypadku obiektów publicznych;
- g) rozpoznanie terenu obiektu *in situ* (w przypadku gdy projektant nie jest autorem dokumentacji przedprojektowej);
- h) materiały dotyczące uwarunkowań prawnych i własnościowych (w tym również zasięg i oddziaływanie form ochrony przyrody, zapisy miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego itp.);
- i) studia i opracowania dotyczące zagrożeń zewnętrznych.

Materiałem do opracowania rysunku projektu jest mapa zasadnicza w skali 1:500, 1:1000 lub 1:2000 w zależności od wielkości obszaru i stopnia skomplikowania kompozycji parku, ogrodu lub innej formy zaprojektowanej zieleni, wpisanych do rejestru zabytków. Mapa zasadnicza powinna być uzupełniona o treści ponadnormatywne wynikające ze specyfiki kompozycji danego założenia⁸. Nie jest konieczna mapa do celów projektowych.

formach zaprojektowanej zieleni, wpisanych do rejestru zabytków, „Kurier Konserwatorski” nr 19, 2020, s. 44-49.

⁷ Na wniosek właściciela lub posiadacza zabytku wojewódzki konserwator zabytków przedstawia, w formie pisemnej, zalecenia konserwatorskie, określające sposób korzystania z zabytku, jego zabezpieczenia i wykonania prac konserwatorskich, a także zakres dopuszczalnych zmian, które mogą być wprowadzone w tym zabytku. Zalecenia, opracowane na podstawie wniosków studium historyczno-konserwatorskiego i założeń do projektu konserwatorskiego, stanowiące ich rozwinięcie, pozwalają „uniknąć opracowywania kosztownych projektów nie nadających się do realizacji z konserwatorskiego punktu widzenia” (Zalasińska K., *Charakter prawny zaleceń konserwatorskich*, „Kurier Konserwatorski” nr 6, 2010).

⁸ Por. Zalecenia do wykonywania mapy zasadniczej na potrzeby opracowania dokumentacji studialno-projektowych z zakresu konserwacji i restauracji parków, ogrodów i innych form zaprojektowanej

4. Zalecana zawartość i forma

Zaleca się zastosowanie formy projektu zgodnie z praktyką akademicką⁹. Projekt koncepcyjny powinien składać się z części opisowej oraz graficznej (rysunku/rysunków) będącej ilustracją tekstu. Opracowanie jako całość powinno zawierać kartę tytułową z nazwą i adresem obiektu, nazwą inwestora, imieniem i nazwiskiem projektanta oraz spis zawartości projektu koncepcyjnego, w którym wymienia się jego elementy.

Część opisowa obejmuje co najmniej:

- założenia projektu, cel wraz z jego uzasadnieniem oraz sposób jego osiągnięcia;
- określenie kierunku planowanych działań (konserwatorskich i restauratorskich¹⁰ oraz adaptacyjnych i integracyjnych) w odniesieniu do całego obiektu oraz jego poszczególnych części (jednostek funkcjonalno-przestrzennych);
- przedstawienie i omówienie zoptymalizowanych rozwiązań, z uwzględnieniem wyników ustaleń poczynionych na wcześniejszych etapach działania;
- określenie i charakterystykę form elementów kompozycji, ich lokalizacji oraz proponowanych rozwiązań materiałowych i kolorystycznych wraz z uzasadnieniem.

Należy mieć na uwadze, że prace projektowe dotyczą zarówno usuwania zniekształceń i odtwarzania brakujących fragmentów układu, jak i propozycji rozwiązań mających na celu zabezpieczenie przed zniekształceniami.

Rysunek należy sporządzić na mapie sytuacyjno-wysokościowej w skali dostosowanej do powierzchni obiektu będącego przedmiotem projektu, jego specyfiki i charakteru oraz stopnia złożoności kompozycji: 1:500, 1:1000 lub 1:2000¹¹, w dowolnej, czytelnej technice graficznej (brak obowiązujących norm) z rozróżnieniem na elementy projektowane, istniejące – do zachowania oraz istniejące – do usunięcia/rozbiórki. Rysunek powinien być zapatrzony w legendę objaśniającą użyte oznaczenia graficzne umożliwiające jednoznaczne odczytanie projektu, oznaczenie kierunków świata, a także metrykę projektu zawierającą m.in.: nazwę obiektu, tytuł rysunku, skalę, imię, nazwisko i podpis projektanta oraz datę sporządzenia projektu. W razie konieczności uszczegółowienia rozwiązań projektowych należy załączyć rysunki dodatkowe w skali umożliwiającej ich prezentację.

Zakres merytoryczny projektu koncepcyjnego zależny jest od stopnia skomplikowania planowanych działań konserwatorskich, specyfiki i charakteru obiektu oraz jego przeznaczenia. W związku z tym odpowiednio uszczegółowienia będą wymagać:

- Program funkcjonalno-użytkowy oraz układ funkcjonalno-przestrzenny

Należy określić, scharakteryzować oraz wykazać zasadność przyjętego programu funkcjonalno-użytkowego, w szczególności w odniesieniu do nowych funkcji bądź form użytkowania. Należy wskazać lokalizację obszarów o określonej funkcji oraz sposób ich użytkowania. Należy określić zasady dostępności obiektu i obsługi obiektu w związku z jego główną funkcją. Za najkorzystniejsze rozwiązanie należy uznać przyjęcie programu i struktury funkcjonalno-przestrzennej zgodnej z historycznym użytkowaniem obiektu oraz zachowanie pierwotnych relacji między poszczególnymi częściami. Nowe, współczesne elementy programu użytkowego nie mogą naruszać historycznej struktury przestrzennej zabytku (niektóre z nich, np. większe parkingi, należy planować poza granicami zabytku).

zieleni, wpisanych do rejestru zabytków, wytyczne rekomendowane przez Generalnego Konserwatora Zabytków przy piśmie z dnia 6 marca 2019 r. (DOZ.6521.14.2019.DJ), „Kurier Konserwatorski” nr 19, 2020, s. 40-43.

⁹ Zakres oraz forma projektu koncepcyjnego nie zostały określone przepisami prawnymi.

¹⁰ Rewaloryzacja jest pojęciem szerszym; rewitalizacja nie jest terminem konserwatorskim, chociaż w ramach rewitalizacji mogą być realizowane działania konserwatorskie.

- Kompozycja przestrzenna

Należy scharakteryzować istotę kompozycji przestrzennej, w tym: zasady konstrukcji kompozycji (planu ogrodu/parku), dominanty i subdominanty kompozycji, punkty węzłowe kompozycji i akcenty, elementy kompozycji (w tym wnętrza parkowe/ogrodowe, przykładowo: polany, salony, gabinety, dziedzińce, podjazdy, wirydarze, patia, ogrody użytkowe, a także dukty, prześwity itp.) oraz ich układ i wzajemne relacje. Należy wskazać, które z elementów oraz jakie ich cechy wymagają bezwzględного zachowania, wyeksponowania lub odtworzenia.

- Kompozycja widoków

Należy przedstawić zamierzenia dot. odnowienia i ekspozycji widoków wewnętrznych i zewnętrznych, jak również sposoby osiągnięcia celu. Należy uwzględnić punkty widokowe, okna widokowe, osie widokowe, widoki ukierunkowane i otwarcia panoramiczne, kurtyny i zamknięcia widoków.

- Układ komunikacji

Układ dróg i placów (również boisk sportowych) należy rozpatrywać jako element kompozycji przestrzennej oraz element funkcjonalny służący potrzebom ruchu. Należy określić i wskazać:

- przebieg, hierarchię i szerokość dróg oraz rodzaj ich nawierzchni, a także rodzaj obrzeży lub ich brak, biorąc pod uwagę zarówno przesłanki historyczne, jak i aktualne warunki terenowe i przyrodnicze;
- drogi/odcinki dróg, place/fragmenty placów: istniejące (do zachowania, do usunięcia) oraz projektowane (do odtworzenia lub nowe, niezwiązane z historycznym układem);
- zalecane rozwiązania technologiczne, elementy i urządzenia służące utrzymaniu dróg (np. odwodnienie) oraz zakres zmian w przypadku konieczności dostosowania do współczesnych zasad ruchu.

- Ukształtowanie terenu

Należy wskazać oraz scharakteryzować formy terenu naturalne oraz sztuczne do zachowania lub odtworzenia, np. skarpy, zagłębienia, pagórki, kopce, tarasy ziemne, wgłębniaki oraz inne formy, np. modelowany teren wzdłuż dróg, płaszczyzn/powierzchni polan, gazonów, kwietników itp. Określić ich lokalizację, kształt oraz formę przestrzenną, a także wskazać zalecaną technologię prac. W razie potrzeby należy wykonać przekroje pionowe terenu lub widoki.

- Obiekty budowlane i obiekty architektury ogrodowej

Należy wskazać lokalizację istniejących (do zachowania) i projektowanych budynków oraz obiektów architektury ogrodowej. Scharakteryzować ich formę przestrzenną, jak również wskazać cechy i właściwości wymagające wyeksponowania oraz niezbędne przy nich działania (odbudowa, remont, adaptacja itp.). W przypadku nowych obiektów dodatkowo należy opracować wskazania dot. stylistyki, skali, formy i rozwiązań materiałowych. Analogicznie należy opracować wskazania dotyczące wyposażenia użytkowego parku (historycznego oraz współczesnego), np. ławek, koszy na śmieci, huśtawek ogrodowych, drogowskazów, głazów, tablic pamiątkowych i informacyjnych różnego rodzaju, typu i form oświetlenia i iluminacji wraz ze wskazaniem opraw oświetleniowych itp. W przypadku nowych obiektów wskazane jest scharakteryzowanie ich za pomocą rysunków – rzutów i widoków, fotografii z przykładowymi, podobnymi obiektami, kart katalogowych itp.

- Układ roślinności

Należy przedstawić planowany, docelowy układ roślinności: drzew, krzewów, pnączy i roślinności zielnej z omówieniem skali, formy przestrzennej oraz składu gatunkowego, uwzględniając zmiany warunków siedliskowych i możliwości wpływu na warunki bytowania. Na etapie projektu koncepcyjnego muszą zostać podjęte decyzje dotyczące nowych

nasadzeń, postępowania ze starodrzewem oraz roślinnością wtórną – m.in. w zakresie uzupełnień ubytków układu historycznego, adaptacji, usunięć, przesadzeń i wymiany roślinności, odmładzania i przywracania pierwotnych form (np. żywopłotów, szpalerów, alei), jednak bez szczegółowych wskazań i rozwiązań, które są przedmiotem projektu gospodarki drzewostanem. Należy wskazać:

- roślinność istniejącą do zachowania i usunięcia oraz projektowaną (odtworzenia oraz nasadzenia niezwiązane z historycznym układem, np. roślinność izolacyjna): drzewa i krzewy z rozróżnieniem na gatunki liściaste i iglaste, pnącza i roślinność zielną;
 - charakterystyczne dla obiektu zgeometryzowane, naturalne i krajobrazowe formy roślinne planowane do zachowania lub odtworzenia, np. labirynty, boskiety, gabinety, szpalery, bindaże, żywopłoty, aleje, nasadzenia rzędowe, sady, warzywniki, winnice, partery ogrodowe, formy topiaryczne, zagajniki, gaje, masywy, grupy, kępy, klomby, remizy, dzikie promenady, syngieltony, zielone altany, formy kwiatowe, łąki, trawniki, gazony, murawy, runo parkowe itp.
- Układ wodny

Prace projektowe odnoszą się do wyeksponowania, odtworzenia lub konserwacji elementów układu wodnego. Rozwiązania projektowe powinny uwzględniać opracowania dot. zasobów wód – ich dostępności i jakości oraz możliwości z tym związanych. Należy określić formę i lokalizację planowanych elementów układu wodnego, np. form sztucznych, jak: źródła, studnie, fontanny, kaskady, progi, baseny, sadzawki, stawy, kanały, schody wodne, sztuczne wyspy, zatoki itp. Należy określić sposób postępowania i kształtowania wód otwartych włączonych do kompozycji parku/ogrodu: jezior, rzek, strumieni, strug, potoków itp.

Na etapie projektu koncepcyjnego należy również wskazać zalecane rozwiązania dot. infrastruktury i utrzymania układu wodnego, np. umocnień brzegów, tam, przepustów, śluz, przepławek itd. W przypadku rozbudowanych układów, np. parterów wodnych, układów kanałowych, rozległych i skomplikowanych krajobrazowych układów wodnych, wskazane jest uszczegółowienie proponowanych rozwiązań w formie dodatkowego opracowania.

- Instalacje i infrastruktura techniczna

W projekcie koncepcyjnym należy przewidzieć niezbędny zakres infrastruktury technicznej zapewniającej funkcjonowanie i utrzymanie obiektu, np. ochrona i monitoring, nawodnienie, odwodnienie, oświetlenie itp. Należy przy tym kierować się zasadą poszanowania i ograniczenia ingerencji w substancję zabytkową oraz historyczną kompozycję.

- Wskazania dot. ochrony fauny na terenie parku

Należy uwzględnić wskazania mogące dotyczyć ochrony określonych gatunków, stworzenia lub poprawy warunków ich bytowania, a także działań mających na celu ograniczenie bytowania lub eliminację gatunków inwazyjnych lub powodujących szkody w parku.

- Postępowanie z elementami uznanymi za degradingujące lub kolidujące z historyczną kompozycją

Zalecenia te mogą dotyczyć zabudowy, urządzeń technicznych, obiektów architektury ogrodowej, ukształtowania terenu, dróg i nawierzchni, roślinności, układu wodnego itp. Należy wskazać rodzaj działania: likwidację lub maskowanie ww. elementów. W przypadku maskowania należy określić sposób osiągnięcia celu.

- Etapowanie i harmonogram działań konserwatorskich

Należy określić kolejność działań konserwatorskich dla poszczególnych elementów kompozycji wraz z odpowiadającymi im częściami terenu, tj. prac konserwatorskich (prac zabezpieczających – doraźnych i trwałych, pielęgnacyjno-konserwacyjnych), prac restauratorskich (rewaloryzacyjnych) oraz prac adaptacyjnych zgodnie ze specyfiką stadialnego kształtowania zabytku. W razie konieczności należy wskazać również zakres uzupełniających badań konserwatorskich.

- Założenia dotyczące utrzymania obiektu i jego rozwoju

Należy przedstawić ogólne założenia w formie katalogu prac konserwatorskich (pielęgnacyjnych) i restauratorskich ze wskazaniem działań priorytetowych oraz określeniem zasad i częstości ich wykonywania w dłuższej (kilkuletniej) perspektywie czasowej. W przypadku obiektów o dużej powierzchni i skomplikowanej strukturze przestrzennej zaleca się przedstawienie prac w podziale na wnętrza lub jednostki funkcjonalno-przestrzenne. Założenia stanowią materiał pomocniczy do oszacowania środków niezbędnych do utrzymania zabytku oraz opracowania operatu pielęgnacyjnego obiektu. Operat pielęgnacyjny (plan pielęgnacji/utrzymania zabytku), obejmujący całość prac konserwatorskich i restauratorskich oraz szczegółowo je omawiający, opracowuje się na okres kilku lat (5-10 lat) na etapie powykonawczym, po uwzględnieniu ewentualnych zmian w projekcie. W uzasadnionych przypadkach operat podlega weryfikacji lub zmianie, np. w sytuacji pojawienia się materiałów źródłowych dostarczających nowych informacji o zabytku, powodujących konieczność korekty przyjętego kierunku postępowania, zmiany warunków przyrodniczych i in.

- Wnioski i założenia dotyczące prawnej ochrony obiektu i jego otoczenia oraz ewentualnej zmiany własności lub użytkowania

5. Uwagi dot. trybu opracowania i kwalifikacji autora

Zaleca się opracowanie projektu łącznie z dokumentacją studialną, jako jej kontynuacją. Ciągłość tych opracowań warunkuje w dużym stopniu prawidłowość przyjmowanych rozwiązań.

Ze względu na interdyscyplinarny charakter projektu koncepcyjnego wskazane jest, aby projektant podejmujący się jego opracowania posiadał wiedzę z zakresu nauk humanistycznych, technicznych i przyrodniczych (np. architekt krajobrazu). Ze względu na przewagę materii żywej budującej parki, ogrody i inne formy zaprojektowanej zieleni wiedza z zakresu nauk przyrodniczych jest nieodzowna do zachowania zgodności kompozycji historycznej z właściwościami środowiska przyrodniczego, co jest warunkiem trwałości zabytku.

Akty prawne i dokumenty doktrynalne

- Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (t. j. Dz. U. z 2021 r., poz. 710 ze zm.).
- Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 2 sierpnia 2018 r. w sprawie prowadzenia prac konserwatorskich, prac restauratorskich i badań konserwatorskich przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków albo na Listę Skarbów Dziedzictwa oraz robót budowlanych, badań architektonicznych i innych działań przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków, a także badań archeologicznych i poszukiwań zabytków (t. j. Dz. U. z 2021 r., poz. 81).
- *Zalecenia dla inwentaryzacji szaty roślinnej w parkach, ogrodach i innych formach zaprojektowanej zieleni, wpisanych do rejestru zabytków* – wytyczne Generalnego Konserwatora Zabytków przy piśmie z dnia 6 marca 2019 r. (DOZ.6521.14.2019.DJ), „Kurier Konserwatorski” nr 19, 2020.
- *Zalecenia do wykonywania mapy zasadniczej na potrzeby opracowania dokumentacji studialno-projektowych z zakresu konserwacji i restauracji parków, ogrodów i innych form zaprojektowanej zieleni, wpisanych do rejestru zabytków* – wytyczne Generalnego Konserwatora Zabytków przy piśmie z dnia 6 marca 2019 r. (DOZ.6521.14.2019.DJ), „Kurier Konserwatorski” nr 19, 2020.
- Kodeks etyki konserwatora-restauratora dzieł sztuki, <https://zpap-orkds.pl/kodeks-etyki-konserwatora-restauratora-dziel-sztuki/>.

- Pismo Generalnego Konserwatora Zabytków do wojewódzkich konserwatorów zabytków z dnia 26 czerwca 2013 r. (DOZ-OAiK-072/58/13[GKZ]) w sprawie zasad rewaloryzacji zabytkowych założeń zieleni.

Literatura

1. Filipowicz P., *Rola zaleceń konserwatorskich w procesie inwestycyjnym realizowanym w obiekcie zabytkowym w świetle oczekiwań projektanta i inwestora*, „Kurier Konserwatorski” nr 6, 2010.
2. Majdecki L., *Ochrona i konserwacja zabytkowych założeń ogrodowych*, Warszawa 1993.
3. Myczkowski Z., Sikora D., Stachańczyk R., Szpanowska K., Trzoch M., Zachariasz A., *Wytyczne dotyczące standaryzacji działań konserwatorskich w odniesieniu do zabytków zieleni na potrzeby realizacji Krajowego Programu Ochrony Zabytków i Opieki nad Zabytkami na lata 2014–2017*, Warszawa 2015, praca niepublikowana.
4. Rouba B.J., *Projektowanie konserwatorskie*, „Ochrona Zabytków” nr 1, 2008.
5. Sikora D., *Specyfika działań konserwatorskich w ogrodach regularnych*, „Kurier Konserwatorski” nr 7, 2010.
6. Sikora D., *Zarys historii ochrony i konserwacji zabytków sztuki ogrodowej w Polsce*, „Ochrona Zabytków” nr 1, 2016.
7. Stachańczyk R., *Problematyka standardów w postępowaniu i dokumentacji konserwatorskiej na potrzeby rewaloryzacji parków i ogrodów*, „Kurier Konserwatorski” nr 7, 2010.
8. Tajchman J., *Konserwacja zabytków architektury-uwagi o metodzie*, „Ochrona Zabytków” nr 2, 1995.
9. Tajchman J., *Standardy w zakresie projektowania, realizacji i nadzorów prac konserwatorskich dotyczących zabytków architektury i budownictwa*, Toruń–Warszawa 2014.
10. Zalasieńska K., *Charakter prawny zaleceń konserwatorskich*, „Kurier Konserwatorski” nr 6, 2010.
11. Zalasieńska K., *Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami. Komentarz*, Warszawa 2020.

Opracowanie:

Zespół ds. krajobrazu i zieleni zabytkowej, Narodowy Instytut Dziedzictwa:
dr R. Stachańczyk (kierownik Zespołu), K. Balik, M. Lisowska, dr D. Sikora,
dr M. Świątkowski, I. Wildner-Nurek

Zalecenia do opracowania projektu budowlanego robót budowlanych wymagających uzyskania decyzji o pozwoleniu na budowę oraz projektów wykonawczych dla parków, ogrodów i innych form zaprojektowanej zieleni, wpisanych do rejestru zabytków

Załącznik 3. do pisma GKZ z dnia 19.11.2021 r., znak: DOZ-KiNK.070.15.2021

1. Przedmiot zaleceń

Przedmiotem zaleceń są: projekt budowlany robót budowlanych wymagających uzyskania decyzji o pozwoleniu na budowę oraz projekty wykonawcze będące częścią projektu konserwatorskiego parków, ogrodów i innych form zaprojektowanej zieleni, wpisanych do rejestru zabytków.

a/ Projekt budowlany jest zbiorem dokumentów i projektów przedstawiających plany inwestycji budowlanej w formie i zakresie określonym w aktualnym Rozporządzeniu Ministra Rozwoju z dnia 11 września 2020 r.¹ i stanowi część dokumentacji budowy. Zawartość projektu budowlanego określa ustawa Prawo budowlane².

W skład projektu budowlanego wchodzi – w kolejności opracowania:

- Projekt zagospodarowania terenu (PZT)
- Projekt architektoniczno-budowlany (PAB)
- Projekt techniczny (PT), przy czym PT nie jest tożsamy z projektem wykonawczym. Projekt budowlany podlega prawnemu zatwierdzeniu przez administrację architektoniczno-budowlaną i stanowi podstawę uzyskania opinii, uzgodnień, zgód i pozwoleń, w tym pozwolenia na budowę.

b/ Projekty wykonawcze są uzupełnieniem i uszczegółowieniem projektu koncepcyjnego konserwacji/restauracji parku w wersji, która jest podstawą wydania pozwolenia wojewódzkiego konserwatora zabytków na prowadzenie prac, a w odniesieniu do obiektów budowlanych – projektu budowlanego w wersji, która była podstawą wydania pozwolenia wojewódzkiego konserwatora zabytków (WKZ) na prowadzenie prac, w zakresie i stopniu dokładności niezbędnym do sporządzenia przedmiaru robót, kosztorysu inwestorskiego, przygotowania oferty przez wykonawcę oraz przeprowadzenia prac konserwatorskich i restauratorskich bądź realizacji robót budowlanych.

¹ Rozporządzenie Ministra Rozwoju z dnia 11 września 2020 r. w sprawie szczegółowego zakresu i formy projektu budowlanego (Dz. U. z 2020 r., poz. 1609 ze zm.).

² Ustawa z dnia 7 lipca 1994 r. Prawo budowlane (t. j. Dz. U. z 2020 r., poz. 1333 ze zm.).

2. Uwarunkowania prawne

Po uzyskaniu pozwolenia na prowadzenie prac konserwatorskich lub innych działań przy zabytku właściciel może przystąpić do wykonania projektów wykonawczych prac i działań stanowiących przedmiot pozwolenia WKZ. Z kolei pozwolenie WKZ na prowadzenie robót budowlanych stanowi podstawę do zatwierdzenia projektu budowlanego przez administrację architektoniczno-budowlaną i uzyskania pozwolenia na budowę obiektów budowlanych stanowiących przedmiot pozwolenia WKZ, a następnie opracowania projektów wykonawczych robót budowlanych. Jednak przed wydaniem pozwolenia na prowadzenie robót budowlanych WKZ może zażądać przedłożenia projektu budowlanego, w przypadku gdy załączony do wniosku program robót budowlanych okaże się niewystarczający dla oceny wpływu planowanych robót budowlanych na zabytek³.

Szczególnym przypadkiem prac konserwatorskich i robót budowlanych w parkach zabytkowych wpisanych do rejestru zabytków są remonty i bieżące prace konserwacyjne.

Remont obiektów budowlanych wpisanych do rejestru zabytków i usytuowanych na obszarze wpisanym do rejestru zabytków, tak jak budowa, wymaga decyzji o pozwoleniu na budowę, poprzedzonej pozwoleniem właściwego WKZ (art. 29 ust. 7 Prawa budowlanego). Remont rozumiany jest jako wykonywanie w istniejącym obiekcie budowlanym robót budowlanych polegających na odtworzeniu stanu pierwotnego, a nie stanowiących bieżącej konserwacji (art. 3 ust. 8 Prawa budowlanego). Analogicznie prace i roboty budowlane w parku zabytkowym, polegające na odtworzeniu stanu pierwotnego, będą remontem wymagającym pozwolenia na budowę, natomiast prace i roboty budowlane stanowiące bieżącą konserwację nie będą wymagały pozwolenia na budowę, ale jako zaliczone do prac konserwatorskich, robót budowlanych lub innych działań przy zabytku zgodnie z art. 3 pkt 6 Prawa budowlanego, wymagać będą pozwolenia WKZ na prowadzenie tych prac (art. 36 ust. 1 pkt 1, 2, 11 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami).

a/ Projekt budowlany

Prawo budowlane określa warunki opracowania, weryfikacji i zatwierdzenia projektu budowlanego oraz warunki wydania decyzji o pozwoleniu na budowę przez organ administracji architektoniczno-budowlanej. Opracowania projektu budowlanego wymagają obiekty i roboty budowlane w parku podlegające obowiązkowi uzyskania decyzji o pozwoleniu na budowę dla robót budowlanych wykonywanych w obiektach wpisanych do rejestru zabytków. Zawartość projektu budowlanego i treść poszczególnych jego części określa Rozporządzenie Ministra Rozwoju z dnia 11 września 2020 r. w sprawie szczegółowego zakresu i formy projektu budowlanego. W projektach zagospodarowania działki lub terenu (PZT) stosuje się jednolity system oznaczeń graficznych określony polską normą PN-B-01027 – *Rysunek budowlany. Oznaczenia graficzne stosowane w projektach zagospodarowania działki lub terenu (lipiec 2002)*. Do opracowania projektu budowlanego uprawnieni są projektanci posiadający uprawnienia budowlane do projektowania bez ograniczeń w odpowiedniej specjalności.

b/ Projekty wykonawcze

Zakres dokumentacji projektu wykonawczego i jego skład określony jest w przepisach tylko w odniesieniu do inwestycji realizowanych ze środków publicznych. Określa je Rozporządzenie Ministra Infrastruktury z dnia 2 września 2004 r. w sprawie szczegółowego

³ § 4 ust. 4 Rozporządzenia Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 2 sierpnia 2018 r. w sprawie prowadzenia prac konserwatorskich, prac restauratorskich i badań konserwatorskich przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków albo na Listę Skarbów Dziedzictwa oraz robót budowlanych, badań architektonicznych i innych działań przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków, a także badań archeologicznych i poszukiwań zabytków (t. j. Dz. U. z 2021 r., poz. 81).

zakresu i formy dokumentacji projektowej, specyfikacji technicznych wykonania i odbioru robót budowlanych oraz programu funkcjonalno-użytkowego. Powyższe rozporządzenie zaleca się traktować jako wskazanie zakresu dokumentacji każdego projektu wykonawczego.

Wymagania dotyczące formy projektów wykonawczych przyjmuje się odpowiednio jak dla projektu budowlanego⁴. W rysunkach projektów wykonawczych stosuje się jednolity system oznaczeń graficznych określony polską normą PN-B-01027 – *Rysunek budowlany. Oznaczenia graficzne stosowane w projektach zagospodarowania działki lub terenu* (lipiec 2002). Dopuszcza się stosowanie innych, indywidualnych oznaczeń, pod warunkiem, że na rysunku znajdzie się metryczka z objaśnieniem zastosowanych oznaczeń indywidualnych.

Do opracowania projektów wykonawczych obiektów budowlanych uprawnieni są projektanci posiadający uprawnienia budowlane do projektowania bez ograniczeń w odpowiedniej specjalności. Pod względem formalnym i prawnym nie ma ograniczenia uprawnień do opracowania niebudowlanych projektów wykonawczych będących częścią projektu konserwatorskiego. Zwyczajowo opracowuje je architekt krajobrazu samodzielnie lub ewentualnie jako projektant wiodący przy współpracy projektanta odpowiedniej specjalności. Projekt wykonawczy nie wymaga uzgodnień.

Projekty wykonawcze muszą być zgodne z projektem koncepcyjnym konserwacji/restauracji parku w wersji, która jest podstawą wydania pozwolenia WKZ na prowadzenie prac i przyjętymi w nim rozwiązaniami konserwatorskimi oraz decyzją WKZ o pozwoleniu na prowadzenie prac, a w przypadku robót budowlanych zgodne z poszczególnymi częściami zatwierdzonego projektu budowlanego i pozwoleniem na budowę.

3. Możliwe uwarunkowania i warianty wykonania projektu wykonawczego

Dla projektu konserwatorskiego parku należy przyjąć, że projekty wykonawcze opracowywane są odrębnie dla poszczególnych grup prac, obiektów i branż:

- gospodarka i porządkowanie istniejącej szaty roślinnej;
- szata roślinna;
- obiekty architektury ogrodowej (mała architektura) wg art. 3 pkt 4a, b, c Prawa budowlanego;
- budowle wymienione w art. 3 pkt 3 Prawa budowlanego;
- modelowanie terenu i drobne formy ukształtowania powierzchni parku.

Nie ma obowiązku wykonania wszystkich projektów wykonawczych jednocześnie. Poszczególne projekty wykonawcze mogą być opracowywane w dowolnym czasie w związku z koniecznością wykonania zakresów robót określonych w programie prac konserwatorskich i wymienionych w pozwoleniu WKZ.

Należy zwrócić uwagę na fakt, że projekt wykonawczy (dawna nazwa: projekt techniczny) nie jest tożsamy z projektem technicznym (PT) w pojęciu prawa budowlanego.

4. Materiały wyjściowe dla projektu wykonawczego

Podstawowym materiałem wyjściowym do sporządzenia projektów wykonawczych służących konserwacji/restauracji parku, ogrodu lub innej formy zaprojektowanej zieleni, wpisanych do rejestru zabytków, jest:

- projekt koncepcyjny konserwacji/restauracji parku w wersji, która była podstawą wydania pozwolenia WKZ na prowadzenie prac;

⁴ § 5 ust. 4 Rozporządzenia Ministra Infrastruktury z dnia 2 września 2004 r. w sprawie szczegółowego zakresu i formy dokumentacji projektowej, specyfikacji technicznych wykonania i odbioru robót budowlanych oraz programu funkcjonalno-użytkowego (t. j. Dz. U. z 2013 r., poz. 1129).

- uzgodniony z WKZ program prac konserwatorskich, restauratorskich lub innych działań w parku;
- decyzja WKZ o pozwoleniu na prowadzenie prac; a w odniesieniu do budowli i robót budowlanych;
- projekt koncepcyjny konserwacji/restauracji parku i uzgodniony z WKZ program robót budowlanych, w wersji, która była podstawą wydania pozwolenia WKZ na prowadzenie prac;
- uzgodniony z WKZ i zatwierdzony przez administrację architektoniczno-budowlaną projekt budowlany planowanych obiektów i robót budowlanych;
- decyzja WKZ o pozwoleniu na prowadzenie robót;
- decyzja o pozwoleniu na budowę.

Zmiany i odstępstwa od projektu koncepcyjnego konserwacji/restauracji parku, który był podstawą wydania pozwolenia WKZ na prowadzenie prac, oraz od decyzji WKZ o pozwoleniu na prowadzenie prac konserwatorskich/restauratorskich wymagają uzgodnień z WKZ. Postępowanie w przypadku istotnych zmian i odstępstw od zatwierdzonego projektu budowlanego i pozwolenia na budowę reguluje art. 36a Prawa budowlanego, przy czym przepisów tych nie stosuje się w stosunku do projektu zagospodarowania działki lub terenu w odniesieniu do obiektów małej architektury oraz wymagań i odstępień uzgodnionych z właściwym WKZ (art. 36a ust. 5b pkt 1 i 2 ustawy Prawo budowlane).

5. Forma i zawartość projektu wykonawczego

Projekt wykonawczy składa się z:

- części graficznej – technicznych rysunków wykonawczych, opracowanych w skali uwzględniającej specyfikę zamawianych robót i odpowiednich do skali rysunków w projekcie konserwacji/restauracji parku oraz projekcie budowlanym. Projekt wykonawczy w części graficznej opracowuje się na planie sytuacyjnym zawierającym naniesienie stałych elementów zagospodarowania terenu, uzbrojenia sieci podziemnych i nadziemnych oraz istniejących drzew wraz z zasięgiem ich koron;
- części opisowej, charakteryzującej przedmiot projektu, z omówieniem rozwiązań technicznych, budowlano-konstrukcyjnych i materiałowych, a także instalacji i wyposażenia technicznego, oraz zawierającej zestawienia materiałów i przedmiar robót.

Zalecana zawartość dokumentacji projektów wykonawczych uzależniona jest od przedmiotu projektu i stopnia jego skomplikowania:

a) dla projektu szaty roślinnej

- plan sytuacyjny jednoznacznie wskazujący miejsca sadzenia drzew, krzewów, pnączy, bylin i roślin zielnych. Na rysunku podaje się miary lokalizujące miejsca sadzenia w stosunku do stałych elementów przestrzennych, takich jak budynki, drogi, ogrodzenia, oznaczenia cyfrowe sadzonych roślin zgodne z wykazem materiału roślinnego, rozmieszczenie sadzonych roślin z podaniem więźby, rozstawu lub gęstości sadzenia. Zalecana skala 1:500 lub 1:250;
- rysunki wykonawcze w skali 1:100–1:10 stanowiące podstawę do wykonania nasadzeń o dużym stopniu dokładności;
- wykaz materiału roślinnego z podaniem wymaganej charakterystyki materiału szkółkarskiego;
- wykaz materiałów ogrodnich;
- opis techniczny zalecanych i projektowanych rozwiązań.

Projekt wykonawczy szaty roślinnej jako szczególny przypadek projektu wykonawczego w procesie rewaloryzacji parku zabytkowego został szczegółowo omówiony w odrębnych zaleceniach.

b) dla projektu drobnych form architektury ogrodowej

Obiekty architektury ogrodowej wyszczególnione są w definicji obiektów małej architektury w art. 3 pkt 4 lit. b Prawa budowlanego, więc co do zasady każdy z tych obiektów można uznać za mieszczący się w definicji małej architektury. Pod pojęciem architektury ogrodowej należy rozumieć: kapliczki, krzyże przydrożne, figury i posągi (rzeźby parkowe i figuralne, obeliski, kolumny), wodotryski (baseny ozdobne i fontanny), niewielkie elementy wystroju architektonicznego (altany drewniane, płoty, murki ogrodowe, mury ozdobne, ogrodzenia murowane, stalowe i drewniane do 2,20 m wysokości, bramy i furtki, schody parkowe, trejaże, pergole i *berceaux*), piaskownice, huśtawki, drabinki, śmietniki, ławki, latarnie ogrodowe. W określonych sytuacjach, ze względu na rozmiar i funkcję obiektu, część z nich będzie mieścić się w definicji budowli, a ostatecznej kwalifikacji danego obiektu będzie dokonywał organ administracji architektoniczno-budowlanej w procedurze zgłoszenia.

Elementy drobnych form architektury ogrodowej nie wymagają uprzedniego opracowania projektu budowlanego, a podstawą opracowania projektów wykonawczych jest projekt koncepcyjny konserwacji/restauracji. Projekty wykonawcze muszą być zgodne z projektem koncepcyjnym konserwacji/restauracji parku w wersji, która była podstawą wydania pozwolenia WKZ na prowadzenie prac i treścią pozwolenia WKZ na prowadzenie prac.

Zalecana treść projektu wykonawczego:

- plan sytuacyjny jednoznacznie wskazujący miejsce usytuowania danego elementu. Na rysunku podaje się miary lokalizujące miejsce posadowienia w stosunku do stałych elementów przestrzennych, takich jak budynki, drogi, ogrodzenia. Zalecana jest skala 1:500 lub 1:250;
- rysunki wykonawcze w skali 1:100 stanowiące podstawę do wykonania projektowanego elementu;
- rysunki wykonawcze w skali 1:10 lub 1:5 elementów lub detalu zdobienia o dużym stopniu dokładności;
- wykaz materiałów;
- przy doborze typowych elementów wyposażenia do projektu wykonawczego dołącza się karty katalogowe, charakteryzujące wielkość, sposób posadowienia i montażu, oraz świadectwo dopuszczenia do użytkowania i atest bezpieczeństwa tych elementów.

c) dla projektu budowli ogrodowych

Pod pojęciem budowli należy rozumieć budynki, budowle ogrodowe i konstrukcje inżynierskie, takie jak: murowane altany, pawilony ogrodowe, oranżerie, tarasy, piwnice ogrodowe i lodownie, urządzenia wodne i ich elementy (takie jak: stawy i kanały ogrodowe wraz z liniami brzegowymi, urządzenia piętrzące wodę, kaskady), grotty murowane, mostki parkowe, tarasy ziemne, modelowane skarpy, pagórki, kopce i sztuczne wąwozy, drogi parkowe ziemne i brukowane, instalacje elektryczne i wodne, oraz inne elementy architektury ogrodowej i wystroju: kolumnady i eksedry, pomosty, zorganizowane place zabaw, siłownie plenerowe.

Projektowanie i budowa tych obiektów podlega rygorom Prawa budowlanego, które w art. 29 ust. 7 nakłada obowiązki (następuje tu wyraźne rozróżnienie): dla robót budowlanych wykonywanych w obiektach wpisanych do rejestru zabytków – obowiązek uzyskania decyzji o pozwoleniu na budowę, natomiast dla robót budowlanych na obszarze wpisanym do rejestru zabytków – obowiązek dokonania zgłoszenia. Potrzebę wykonania projektu budowlanego dla planowanych budowli wskazuje również § 4.2 Rozporządzenia MKiDN z dnia 2 sierpnia 2018 r.

Projekty wykonawcze sporządza się odrębnie dla każdego obiektu budowlanego. Treść dokumentacji projektu wykonawczego uzależniona jest od przedmiotu projektu:

1. Obiekty architektoniczne

Wymagania dotyczące formy projektów wykonawczych przyjmuje się odpowiednio wg Rozporządzenia Ministra Infrastruktury z dnia 2 września 2004 r. w sprawie szczegółowego zakresu i formy dokumentacji projektowej, specyfikacji technicznych wykonania i odbioru robót budowlanych oraz programu funkcjonalno-użytkowego.

2. Drogi

- plan sytuacyjny 1:500 z poziomą geometrią przebiegu osi drogi, wymiarowaniem w odniesieniu do stałych elementów terenowych, w tym szczególnie drzew starodrzewu parkowego, określeniem długości prostych odcinków drogi i łuków, promieni łuków i cięciwy, opisem parametrów wielkości drogi, rzędnych niwelety, spadków podłużnych i poprzecznych;
- rysunki szczegółowe w skali 1:50, lub 1:10, w tym przekroje normalne drogi i poprzeczne konstrukcji nawierzchni, rysunki układu nawierzchni, spadki podłużne, poprzeczne i odwodnienie;
- opis techniczny charakteryzujący przedmiot projektu z omówieniem zastosowanych rozwiązań technicznych, budowlano-konstrukcyjnych i materiałowych, technologii wykonania, a także instalacji i wyposażenia technicznego, oraz zawierający zestawienia materiałów i przedmiar robót.

Projekty wykonawcze muszą być zgodne z projektem koncepcyjnym konserwacji/restauracji parku w wersji, która była podstawą wydania pozwolenia WKZ na prowadzenie prac, treścią pozwolenia WKZ na prowadzenie robót budowlanych, projektem budowlanym i pozwoleniem na budowę.

d) dla projektu robót ziemnych i ukształtowania terenu

Projekt wykonawczy ukształtowania terenu obejmuje zarówno prace związane z kształtowaniem drobnych form powierzchniowego modelowania terenu oraz elementów ziemnych form ogrodowych, takich jak: wgłębniaki, vertugadin, wały ziemne, skarpy ogrodowe, pagórki, jak i prace przy budowie ziemnych form ogrodowych zakwalifikowanych ze względu na wielkość jako obiekty budowlane.

Podstawą opracowania projektu wykonawczego ukształtowania terenu jest projekt koncepcyjny konserwacji/restauracji parku, w którym wskazano położenie poszczególnych form ukształtowania terenu, ich formę i wielkość.

Zalecana treść projektu wykonawczego:

- rysunki szczegółowe opracowuje się w skali 1:100 lub 1:50, dostosowanej do stopnia skomplikowania form i pożądanej dokładności realizacji;
- na rysunku projektu podaje się wielkości charakteryzujące usytuowanie w nawiązaniu do stałych form terenowych, rzędne gruntu macierzystego i rzędne projektowane modelowanego terenu, układ warstwiczny istniejący i projektowany, miary powierzchni, kierunki spadków;
- projekt wykonawczy uszczegółowiają przekroje pionowe i poziome projektowanych form ziemnych.

Niektóre z form ukształtowania terenu, takie jak: tarasy ziemne, kopce widokowe, skarpy linii brzegowych stawów, kanałów, sztuczne wąwozy, które wg prawa budowlanego zakwalifikowane zostały jako obiekty budowlane, wymagają uprzedniego opracowania projektu budowlanego.

Projekty wykonawcze muszą być zgodne z projektem koncepcyjnym konserwacji/restauracji parku w wersji, która była podstawą wydania pozwolenia WKZ na prowadzenie prac, treścią pozwolenia WKZ na prowadzenie prac konserwatorskich/restauratorskich lub innych działań, a w przypadku robót budowlanych i budowy obiektów budowlanych – z treścią pozwolenia WKZ na prowadzenie prac budowlanych, projektem budowlanym i pozwoleniem na budowę.

Akty prawne

- Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (t. j. Dz. U. z 2021 r., poz. ze zm.).
- Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 2 sierpnia 2018 r. w sprawie prowadzenia prac konserwatorskich, prac restauratorskich i badań konserwatorskich przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków albo na Listę Skarbów Dziedzictwa oraz robót budowlanych, badań architektonicznych i innych działań przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków, a także badań archeologicznych i poszukiwań zabytków (t. j. Dz. U. z 2021 r., poz. 81).
- Ustawa z dnia 7 lipca 1994 r. Prawo budowlane (t. j. Dz. U. z 2020 r., poz. 1333 ze zm.).
- Rozporządzenie Ministra Rozwoju z dnia 11 września 2020 r. w sprawie szczegółowego zakresu i formy projektu budowlanego (Dz. U. 2020 poz. 1609).
- Rozporządzenie Ministra Infrastruktury z dnia 2 września 2004 r. w sprawie szczegółowego zakresu i formy dokumentacji projektowej, specyfikacji technicznych wykonania i odbioru robót budowlanych oraz programu funkcjonalno-użytkowego (t. j. Dz. U. z 2013 r., poz. 1129).
- Norma PN-B-01027 – Rysunek budowlany. Oznaczenia graficzne stosowane w projektach zagospodarowania działki lub terenu.

Literatura

1. Myczkowski Z., Sikora D., Stachańczyk R., Szpanowska K., Trzoch M., Zachariasz A., *Wytyczne dotyczące standaryzacji działań konserwatorskich w odniesieniu do zabytków zieleni na potrzeby realizacji Krajowego Programu Ochrony Zabytków i Opieki nad Zabytkami na lata 2014–2017*, Warszawa 2015, praca niepublikowana.
2. *Prawo budowlane po zmianach w 2020 r.*, oprac. A. Falkowski, Warszawa, marzec 2020.
3. Zalasińska K., *Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami. Komentarz*, Warszawa 2020.

Opracowanie:

Zespół ds. krajobrazu i zieleni zabytkowej, Narodowy Instytut Dziedzictwa:
dr R. Stachańczyk (kierownik Zespołu), K. Balik, M. Lisowska, dr D. Sikora,
dr M. Świątkowski, I. Wildner-Nurek

Zalecenia do opracowania projektu wykonawczego z zakresu zieleni w procesie konserwacji i restauracji parków, ogrodów i innych form zaprojektowanej zieleni, wpisanych do rejestru zabytków

Załącznik 4. do pisma GKZ z dnia 19.11.2021 r., znak: DOZ-KiNK.070.15.2021

1. Przedmiot zaleceń

Przedmiotem zaleceń jest **projekt wykonawczy z zakresu zieleni**, będący elementem projektu konserwatorskiego. Stanowi on podstawę realizacji tej części rozwiązań projektowych, która wiąże się z wykonywaniem nowych nasadzeń roślinnych w ramach procesu konserwacji i restauracji parków, ogrodów i innych form zaprojektowanej zieleni, wpisanych do rejestru zabytków.

Projekt ten obejmuje całokształt problematyki niezbędnej do prawidłowej realizacji przedmiotowego zadania. Projekt nie jest przedmiotem uzgodnień z WKZ, ale może stanowić podstawę do formułowania programu prac, będącego obligatoryjnym załącznikiem do ubiegania się o pozwolenie na prowadzenie prac, o którym mowa w rozporządzeniu MKiDN z dnia 2 sierpnia 2018 r. w sprawie prowadzenia prac konserwatorskich, prac restauratorskich i badań konserwatorskich przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków albo na listę skarbów dziedzictwa oraz robót budowlanych, badań architektonicznych i innych działań przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków, a także badań archeologicznych i poszukiwań zabytków (t. j. Dz. U. z 2021 r., poz. 81).

Projekt wykonawczy z zakresu zieleni nie podlega uzgodnieniom w ramach projektu budowlanego¹. Jednak w określonych przypadkach może zaistnieć obowiązek wykonania nasadzeń roślinności².

Zalecenia stanowią informację dla wojewódzkich konserwatorów zabytków przeznaczoną do przekazania, w formie zaleceń konserwatorskich, właścicielom obiektów, wykonawcom i projektantom. Wprowadzenie standardów ma przyczynić się do ujednocnienia procedur i wymagań.

¹ Szata roślinna nie jest wprost przedmiotem prawa budowlanego.

² Np. wynikających z planu miejscowego, innych aktów prawa miejscowego lub decyzji niezbędnych do wydania pozwolenia na budowę. Weryfikacja tego obowiązku powinna nastąpić na etapie wydania pozwolenia na budowę przez organ administracji architektoniczno-budowlanej. Biorąc pod uwagę fakt, że organ administracji architektoniczno-budowlanej weryfikuje wyłącznie plan zagospodarowania terenu (PZT) i Projekt Architektoniczno-Budowlany (PAB) – tylko te dwie części projektu budowlanego są załącznikiem do wniosku o pozwolenie na budowę bądź zgłoszenia budowy lub robót – zagadnienia te powinny znaleźć się w PZT.

2. Możliwe uwarunkowania i warianty wykonania projektu wykonawczego z zakresu zieleni

a) dotyczące zakresu projektu

Zakres projektu może być bardzo zróżnicowany i może dotyczyć:

- sytuacji szczegółowych – nasadzeń pojedynczych elementów roślinnych np. nasadzenia drzewa następczego,
- pełnego zakresu nasadzeń (drzew, krzewów, roślin zielnych) na całym terenie lub jego fragmencie,
- niektórych elementów szaty roślinnej, np. wyłącznie drzew, na całym terenie lub jego fragmencie,
- wybranych elementów kompozycji, np. kwietników,
- działań dla poprawy warunków wzrostu istniejącej szaty roślinnej,
- działań dla poprawy warunków wzrostu nowo projektowanej szaty roślinnej;

b) dotyczące etapu procesu konserwatorskiego, na którym projekt wykonawczy z zakresu zieleni może być opracowywany

- jako oddzielne opracowanie w ramach bieżącej pielęgnacji obiektu – przed lub po wykonaniu projektu konserwatorskiego³,
- jako część całościowego projektu konserwatorskiego;

c) dotyczące kwalifikacji autora projektu

Projektant powinien posiadać kwalifikacje i spełniać wymagania co najmniej takie, jak osoby kierujące pracami konserwatorskimi i restauratorskimi, dla których wymagania określono w art. 37b pkt 1 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiecznieniu zabytkami (t. j. Dz. U. z 2021 r., poz. 710 ze zm.)⁴.

3. Materiały wyjściowe

Materiałem podstawowym do opracowania projektu jest mapa zasadnicza. Jest ona bowiem podstawowym źródłem informacji o infrastrukturze technicznej mogącej wchodzić w kolizję z ewentualnymi nasadzeniami. Na potrzeby projektu wykonawczego z zakresu zieleni nie musi to być mapa do celów projektowych⁵, musi ona jednak być aktualnie przedstawiać stan faktyczny w momencie opracowywania projektu.

Niezależnie od zakresu projektu i etapu, na którym powstaje, podstawą do jego opracowania powinny być:

- zalecenia konserwatorskie i/lub
- dokumentacja studialna wraz z wartościowaniem obiektu i wnioskami, o ile obejmuje w wystarczający sposób przedmiotową problematykę, i/lub

³ Sytuacja taka będzie miała miejsce w obiektach, w których wykonano już prace rewaloryzacyjne, a na skutek naturalnego zamierania starodrzewu nastąpi ubytek pojedynczych drzew i konieczne będzie wykonanie nasadzeń zastępczych. Parki i ogrody są żywymi organizmami, a proces konserwatorski nie jest nigdy procesem zamkniętym.

⁴ Art. 37b ust. 1. Pracami konserwatorskimi oraz pracami restauratorskimi prowadzonymi przy zabytkach będących parkami wpisanymi do rejestru albo innego rodzaju zorganizowaną zielenią wpisaną do rejestru kieruje osoba, która ukończyła studia drugiego stopnia lub jednolite studia magisterskie, których program obejmuje zajęcia lub grupy zajęć umożliwiające nabycie wiedzy i umiejętności w tym zakresie, oraz która po rozpoczęciu studiów drugiego stopnia lub po zaliczeniu szóstego semestru jednolitych studiów magisterskich przez co najmniej 9 miesięcy brała udział w pracach konserwatorskich lub pracach restauratorskich prowadzonych przy tego rodzaju zabytkach wpisanych do rejestru lub była zatrudniona przy tych pracach w muzeum będącym instytucją kultury.

⁵ Jak już wspomniano wcześniej, szata roślinna nie jest wprost przedmiotem prawa budowlanego.

- program prac konserwatorskich/program zagospodarowania terenu, o ile obejmuje w wystarczający sposób przedmiotową problematykę, i/lub
- projekt koncepcyjny zagospodarowania terenu po wstępnym zaopiniowaniu przez WKZ⁶,
- plan zagospodarowania terenu (PZT), w przypadku gdy projekt podlega ocenie i uzgodnieniom jako element procesu inwestycyjnego, np. ze względu na przewagę elementów podlegających prawu budowlanemu (architektura, drogi, infrastruktura techniczna itp.) lub wymogi wynikające z dofinansowania prac.

4. Elementy składowe projektu

Projekt wykonawczy musi zawierać wszystkie dane, które pozwolą na prawidłowe sporządzenie przedmiaru robót, kosztorysu inwestorskiego, przygotowanie oferty przez wykonawcę i realizację prac w terenie. Projekt składa się z części opisowej i części rysunkowej wykonanej w odpowiedniej skali, umożliwiającej naniesienie wszelkich niezbędnych informacji.

Część opisowa musi zawierać:

- a) tzw. opis techniczny, czyli opis wszystkich działań planowanych w ramach realizacji projektu z podaniem wszystkich detali technicznych, materiałów, parametrów czy wymiarów;
- b) wykaz gatunków roślin uwzględniający uwarunkowania historyczne specyficzne dla danego obiektu, tj. ustalone w toku prac studialnych, dostosowany do danego okresu historycznego i warunków siedliskowych pod względem rodzaju, gatunku i odmiany⁷;
- c) parametry projektowanych do posadzenia roślin;
- d) wyliczenie ilości i rodzaju materiałów niezbędnych do realizacji zadania;
- e) sposób przygotowania miejsc do sadzenia;
- f) sposób sadzenia;
- g) sposób mocowania drzew w gruncie;
- h) zagadnienia zabezpieczenia i ochrony drzew po posadzeniu;
- i) wytyczne dot. okresu gwarancyjnego;
- j) wytyczne do wieloletnich działań pielęgnacyjnych (operat pielęgnacyjny); a ponadto:
- k) na obszarach występowania trudnych warunków siedliskowych (zwłaszcza terenach zurbanizowanych) projekt może uwzględniać:
 - technologie poprawy podłoża,
 - rozwiązania ograniczające uszkodzenia systemów korzeniowych i pni drzew,
- l) w przypadku obiektów zieleni występującej na terenie miejskim:
 - sposób trwałego zabezpieczenia pni,
 - sposób ochrony części podziemnej.

⁶ Opracowanie koncepcji projektowej nie jest obligatoryjne, a jedynie zalecane zasadami etyki konserwatorskiej, za: B.J. Rouba, *Projektowanie konserwatorskie*, „Ochrona Zabytków” nr 1, 2008. Według Kodeksu etyki konserwatora-restauratora dzieł sztuki: „Projekt [konserwatorski] powinien zawierać: rozpoznanie, diagnozowanie, cel, opracowanie koncepcji konserwacji-restauracji i ekspozycji obiektu (...)”.

⁷ W przypadku braku przekazów bezpośrednich lub analogii do ustalenia właściwego składu gatunkowego przydatne są katalogi szkółkarskie i literatura z epoki, przykładowo: Bielski W., *Wzory kwietników ogrodowych: podręcznik dla ogrodników i amatorów*, Lwów 1908; Ciołek G., *Ogrody polskie*, Warszawa 1978; Czartoryska I., *Myśli różne o sposobie zakładania ogrodów*, Wrocław 1805; Hellwig Z., *Kwietniki*, Warszawa 1959; Jankowski E., *Ogród przy dworze wiejskim*, t. 2, Warszawa 1888; Jankowski E., *Kwiaty naszych ogrodów*, Warszawa 1895; Jankowski E., *Dzieje ogrodnictwa*, t. 2, *Od początku w. XIX do r. 1930*, Kraków 1938; Majdecki L., *Historia ogrodów*, t. 2, *Od VIII wieku do współczesności*, Warszawa 2009; Strumiłło J., *Ogrody północne* t. 3, Wilno 1883.

W przypadku prac realizowanych w trybie zamówienia publicznego należy ponadto opracować specyfikację techniczną wykonania i odbioru robót (STWiOR), zawierającą m.in.:

- wykaz materiału roślinnego i materiałów niezbędnych do realizacji zadania wraz z ich cechami jakościowymi i minimalnymi wymiarami materiału szkółkarskiego;
- sposób przygotowania terenu;
- sposób transportu i zabezpieczenia roślin przed posadzeniem;
- opis technologii sadzenia roślin oraz ich zabezpieczenia po posadzeniu;
- kryteria odbioru robót;
- wykaz prac pielęgnacyjnych w okresie gwarancyjnym;
- załączone uzgodnienia (w przypadku gdy nie realizowano PZT).

Część rysunkowa stanowi ilustrację szczegółowych rozwiązań projektowych. Skala jest uzależniona od szczegółowości rysunku, tj. im jest on bardziej szczegółowy, tym skala jest dokładniejsza. Dla obiektów wieloprzestrzennych i planowanych nasadzeń drzew często wystarczy skala 1:500, jednak już przy detalach rabat kwiatowych konieczna będzie skala 1:100 lub w uzasadnionych przypadkach bardziej szczegółowa.

Rysunek musi pokazywać dokładną lokalizację projektowanych do posadzenia roślin pojedynczych bądź grupy roślin z podaniem numeru wg spisu gatunków, liczby roślin w danej grupie oraz rozstawu sadzenia.

Nasadzenia muszą być zwymiarowane w sposób umożliwiający łatwe przeniesienie wymiarów w terenie, a więc w nawiązaniu do istniejących elementów, takich jak budynki, nawierzchnie, elementy zagospodarowania terenu czy drzewa. W przypadku nowo projektowanych rabat lub kwietników, których forma może być skomplikowana, niezbędne jest wykonanie rysunku konstrukcyjnego przedstawiającego sposób odwzorowania tej formy na gruncie. Dla rabat sezonowych konieczne jest opracowanie wariantów sezonowych.

5. Podstawowe zasady związane z projektowaniem i realizacją projektu wykonawczego w zakresie nasadzeń roślinnych

a) zagadnienia dot. trudnych warunków siedliskowych

• technologie poprawy podłoża

W trudnych warunkach siedliskowych modyfikacja podłoża powinna obejmować strefę niezbędną dla prawidłowego rozwoju drzewa – dotyczy to drzew istniejących i nowo sadzonych. Modyfikację podłoża należy rozważyć, jeśli:

- zagęszczenie gleby przekracza wartości krytyczne: 1,4 g/cm³ w glebie gliniastej, 1,8 g/cm³ w piaszczystej;
- odczyn gleby nie mieści się w przedziale pH 5,5-7,5.

W zależności od zaistniałego problemu należy rozważyć użycie jednego z systemów antykompresyjnych, w tym podłoży strukturalnych, poprawę warunków glebowych przy zastosowaniu materiałów nieorganicznych czy inne sposoby poprawy warunków wzrostu drzew, jak: mulczowanie, mikoryzacja czy też zastosowanie biostymulatorów.

W przypadku gleby skrajnie zagęszczonej i zanieczyszczonej (np. metalami ciężkimi, substancjami ropopochodnymi) zaleca się wymianę wierzchniej warstwy gleby.

W obrębie rzutu koron drzew należy stosować w miarę możliwości nawierzchnie przepuszczalne, np. żwirowe (jedno- lub wielowarstwowe), tłuczniowo-żwirowe, gruntowe ulepszone.

• **rozwiązania ograniczające uszkodzenia systemów korzeniowych i pni drzew**

W obrębie strefy korzeniowej drzewa wszystkie nowe instalacje podziemne zaleca się układać z wykorzystaniem technologii bezwykopowych (przeciski). Inne prace w zasięgu systemu korzeniowego drzew (remonty i modernizacje infrastruktury technicznej oraz układanie nawierzchni) związane z koniecznością wykonania wykopu otwartego należy prowadzić ręcznie (szpadlami), a w przypadku ryzyka naruszenia dużej ilości korzeni – przy pomocy technologii wydmuchiwanie gruntu sprężonym powietrzem (technologia Air Spade). W sytuacjach szczególnych dopuszcza się użycie mikrokoparek. Nie należy dopuszczać do przesuszenia odkrytych korzeni. Nie dopuszcza się wycinania korzeni szkieletowych odpowiedzialnych za statykę drzewa, a odsłonięte korzenie należy jak najszybciej przykryć gruntem. Systemy korzeniowe mogą ucierpieć m.in. w wyniku poruszania się ciężkiego sprzętu budowlanego lub składowania materiałów budowlanych. Bazę zaplecza budowy należy zlokalizować najlepiej poza terenem parku, a w szczególności poza terenem zadrzewień.

Ponadto zaleca się:

- zamianę posadowień na płytach i ławach fundamentowych na posadowienia punktowe (np. ogrodzenia);
- stosowanie drogi tymczasowej z zastosowaniem metod ochrony systemu korzeniowego drzewa;
- utrzymywanie optymalnych warunków dla życia drzewa (szczególnie podlewanie w okresach suszy, ochrona korzeni w wykopach przed przesuszeniem oraz przemarzaniem), a po zakończeniu robót w pobliżu drzewa poprawę warunków siedliskowych drzewa.

Pnie drzew adaptowanych znajdujących się w pobliżu jakichkolwiek robót związanych z użyciem ciężkiego sprzętu muszą zostać zabezpieczone na czas wykonywania prac, aby uniknąć uszkodzeń mechanicznych.

b) zagadnienia dot. zabezpieczania posadzonych roślin

Dotyczą w szczególności obiektów zieleni występujących na terenie miejskim:

• **trwałe zabezpieczenia pni przez:**

- ażurowe osłony pni starannie zaprojektowane pod względem formy z uwzględnieniem rozmiarów poszczególnych drzew,
- bariery ochronne, np. w postaci słupków lub niskich płotków stabilizowanych trwale w gruncie – w miejscach, gdzie drzewa narażone są na uszkodzenia spowodowane przez parkujące samochody. Montaż trwałych barier chroniących drzewa wskazany jest szczególnie w sąsiedztwie miejsc postojowych dla samochodów. Projektując ich rozmieszczenie, należy dążyć do zachowania wokół drzew jak największej powierzchni podłoża chronionej przedzagaśszaniem;

• **ochrona części podziemnej przez:**

- pozostawienie możliwie jak największych otworów w nawierzchni, nawet do 8,0 m² na 1 drzewo (powierzchnia minimalna – ok. 2,0 m²) i tworzenie „mis chodnikowych”. Należy je zabezpieczać z zastosowaniem wokół nasady pnia osłon lub odpowiednich nawierzchni przepuszczalnych, takich jak kraty stalowe lub żeliwne. Zastosowanie krat chroniących wymaga wykonania fundamentowania wzdłuż obrzeży misy korzeniowej w celu przeciwdziałania osiadaniu. Wprowadzenie krat osłaniających misy chodnikowe można łączyć dodatkowymi

- rozwiązaniami, takimi jak podwieszane chodniki, systemy antykompresyjne, ekrany przeciwkorzeniowe i kanały korzeniowe,
- nawierzchnie przepuszczalne: żwirowe i tłuczniowo-żwirowe,
 - nawierzchnie z kostki lub brukowca, ułożone na 10–20 cm warstwie gruboziarnistego piasku lub żwiru;

c) zagadnienia dot. nasadzeń roślinnych

• **wymagania gatunkowe**

Rodzaj, gatunek i odmiana rośliny w zabytkowym obiekcie zieleni jest cechą danej kompozycji i wynika z uwarunkowań historycznych. Stosowanie gatunków innych niż wynika to z dokumentacji przedprojektowej jest dopuszczalne tylko w określonych sytuacjach, np. gdy właściwa roślina jest niedostępna na rynku a odmiana współczesna jest tak dobrana, by możliwie jak najbardziej powielać cechy odmiany historycznej (pod względem wyglądu, siły wzrostu, barwy, zapachu, krotkości kwitnienia itp.).

W przypadku nasadzeń następczych należy stosować jako podstawową zasadę zgodność miejsca i materiału roślinnego.

Szczególnym przypadkiem jest konieczność zastosowania roślin wyjątkowych pod względem odmiany i charakterystycznych dla danego obiektu (np. stare odmiany roślin owocowych lub wyjątkowe odmiany roślin ozdobnych). W celu zachowania materiału genetycznego tych roślin, korzystając z zachowanego starego drzewa rosnącego w innym miejscu obiektu bądź samosiewu, należy pobrać zraz w celu produkcji roślin odpowiadających oryginałowi pod względem genetycznym. Tak wyhodowany materiał roślinny można przeznaczyć do nowych nasadzeń.

• **uzupełnianie istniejących układów**

Uzupełnianie istniejących układów roślinnych wymaga potwierdzenia w dokumentacji przedprojektowej i oceny wpływu ubytku na zachowanie cech układu przestrzennego. W każdym przypadku należy rozważyć celowość, zakres i formę nowych nasadzeń uzupełniających, które muszą być prowadzone w sposób planowy, w odniesieniu do kontekstu przestrzennego, uwarunkowań funkcjonalnych i przyrodniczych w granicach danego obiektu.

Należy podkreślić, że w przypadku obiektów historycznych nie można opisać rozwiązań uniwersalnych. Każdorazowo wymagane jest zastosowanie rozstrzygnięć indywidualnych i opracowanie kompleksowego zakresu działań dla danego obiektu.

Przypadek szczególny – aleja

Zgodnie z aktualnie wypracowanymi zasadami uznaje się, że uzupełnianie alei można uznać za konieczne, gdy co najmniej 25% tworzących ją drzew uległo niszczeniu i powstały wyraźne przerwy w ciągłości rzędów. W takim przypadku należy kompleksowo dosadzić egzemplarze drzew w miejscach ubytków z zachowaniem oryginalnej lokalizacji lub rozstawy, stosując zasadę wykorzystania roślin tego samego gatunku/odmiany (wcześniej odpowiednio przygotowanych i jednorodnych gabarytowo).

Jeśli liczba ubytków i drzew o pogorszonym wyraźnie stanie zdrowotnym przekroczy 50-60%, można decydować o wymianie drzew na całej długości lub na określonych odcinkach. Należy wówczas również zastosować materiał oryginalny (gatunek/odmianę).

W pewnych przypadkach dopuszcza się pozostawianie pojedynczych drzew – historycznych reliktyw, drzew żywotnych, o pożądanym cechach pokrojowych.

Generalnie przyjmuje się zasadę kontynuacji dotychczasowych nasadzeń zachowaniem struktury (rytm nasadzeń, rozstawa) i z uwzględnieniem historycznych doborów gatunkowych. Zmiana gatunku historycznego na inny jest dopuszczalna w przypadku drastycznej zmiany siedliska (co zdarza się z upływem lat) lub określonych warunków przestrzennych (np. nieodpowiednie gabaryty istniejących drzew), tj. ze względu na błędny dobór gatunkowy zastosowany w przeszłości. Nowy gatunek/odmiana powinien być spójny z okresem powstania układu historycznego i powtarzać w maksymalnym stopniu cechy oryginału.

W przypadku uzupełniania istniejących układów – alej i grup – należy zaplanować korektę koron drzew sąsiadujących.

Przypadek szczególny – soliter

Uzupełnienie nasadzenia drzewa soliterowego należy przygotować z odpowiednim wyprzedzeniem w sytuacji zamierania drzewa oryginalnego. Zaleca się zamienne posadzenie nowego, przygotowanego uprzednio drzewa, o dużych rozmiarach (obwód pnia np. 25-30 cm), które można wykonać:

- podczas fazy zamierania drzewa starego,
- po obumarciu drzewa starego, przy czasowym jego pozostawieniu (tzw. relikty),
- po całkowitym usunięciu drzewa starego,
- w uzasadnionych przypadkach wymiana może polegać na posadzeniu nowego drzewa w odpowiednio przygotowanym pniaku po drzewie oryginalnym. Wówczas ze względów fitosanitarnych w miejscu zastępowanego drzewa należy przed sadzeniem rozważyć konieczność wymiany gleby.

• **sadzenie a odległość od infrastruktury**

Należy przestrzegać odległości sadzenia od istniejącej infrastruktury technicznej. Minimalne odległości drzew od elementów infrastruktury są następujące:

- budynków i wiaduktu kolejowego – 4,0 m (dawne krajowe uregulowanie, dotyczy drzew projektowanych i istniejących);
- ulic – 3,0 m (§ 53 rozporządzenia Ministra Transportu i Gospodarki Morskiej z dnia 2 marca 1999 r. w sprawie warunków technicznych, jakim powinny odpowiadać drogi publiczne i ich usytuowanie⁸, dotyczy drzew nowo sadzonych i istniejących);
- torów kolejowych – 6,0 m (rozporządzenie Ministra Infrastruktury z dnia 7 sierpnia 2008 r. w sprawie wymagań w zakresie odległości i warunków dopuszczających usytuowanie drzew i krzewów, elementów ochrony akustycznej wykonywania robót zielnych w sąsiedztwie linii kolejowej, a także sposobu urządzania i utrzymywania zasłon odśnieżnych oraz pasów przeciwpożarowych⁹, dotyczy drzew nowo sadzonych i istniejących);
- podziemnej sieci elektroenergetycznej – 2 m (dawne krajowe uregulowanie Polska Norma PN-5100-1, dotyczy drzew projektowanych i istniejących);
- podziemnej sieci telekomunikacyjnej – 2,0 m (rozporządzenie Ministra Infrastruktury z dnia 26 października 2005 r. w sprawie warunków technicznych, jakim powinny odpowiadać telekomunikacyjne obiekty budowlane i ich usytuowanie¹⁰, dotyczy drzew nowo sadzonych i istniejących);

⁸ T. j. Dz. U. z 2016 r., poz. 124 ze zm.

⁹ T. j. Dz. U. z 2020 r., poz. 1247.

¹⁰ Dz. U. z 2005 r., poz. 1864 ze zm.

- sieci gazowej – w strefach kontrolowanych nie mogą rosnąć drzewa w odległości mniejszej niż 2,0 m od gazociągów o średnicy do DN 300 włącznie i 3,0 m od gazociągów o średnicy większej niż DN 300, licząc od osi gazociągu do pni drzew (§ 9 pkt 4 rozporządzenia Ministra Gospodarki z dnia 26 kwietnia 2013 r. w sprawie warunków technicznych, jakim powinny odpowiadać sieci gazowe i ich usytuowanie¹¹);
- sieci ciepłowniczej – 2,0 m mierzone od rzutu korony (zgodnie z normami COBRTI INSTAL);
- sieci wodociągowej – minimum 2,0 m mierzone od środka drzewa, dla pomników przyrody minimum 15 m (zgodnie z normami COBRTI INSTAL);
- sieci kanalizacyjnej – 2,0 m (dawne krajowe uregulowanie dotyczy drzew projektowanych i istniejących).

Podane odległości mogą ulec zmianie. Konieczne jest zatem sprawdzenie, czy przepisy lub wytyczne dotyczące sadzenia odległości drzew od sieci nie zostały zaktualizowane. W sytuacjach, gdy projektowane drzewa są częścią historycznej kompozycji lub gdy nie ma możliwości, aby inaczej je zlokalizować, należy starać się o odstępstwo od przepisów z uwzględnieniem rozwiązań ograniczających kolizje z infrastrukturą.

• sposób przygotowania miejsca do sadzenia

Projekt wykonawczy nasadzeń musi przewidywać opis przygotowania gleby. W zakres prac przygotowawczych wchodzi:

- ocena żdatności gleby do uprawy mechanicznej, w tym szczególnie stopień nasycenia gleby wodą;
- usuwanie ewentualnych zanieczyszczeń grubych, np. kamieni, gruzu oraz wszelkich innych odpadów i resztek;
- połaciowe usuwanie darni i odchwaszczanie z dostosowaniem użytych technik i narzędzi do uwarunkowań miejsca i potrzeb – należy unikać stosowania chemicznych środków zwalczania roślin;
- prowadzenie uprawy gleby do takiej gęłębokości, na jakiej doszło do przekształcenia lub degradacji jej profilu;
- uzyskanie właściwej struktury gleby przez zapewnienie odpowiedniego składu granulometrycznego;
- dostosowanie zasobności (makroelementy N:P:K i in.) oraz odczynu gleby (pH) do wymagań sadzonych roślin – należy ograniczać do minimum stosowanie torfu.

• jakość materiału roślinnego

Materiał szkółkarski powinien spełniać wymogi jakościowe określone przez Związek Szkółkarzy Polskich. W projekcie powinny zostać określone pożądane wymiary oraz cechy jakościowe materiału roślinnego. Zaleca się, by obwody pni na wys. 1,3 m wynosiły minimalnie 12–14 lub 14–16 cm, jednak uwarunkowania poszczególnych obiektów oraz specyfika układów komponowanych (aleje, grupy, drzewa soliterowe) mogą się różnić. Ustalając wielkość materiału roślinnego, należy wziąć pod uwagę całokształt uwarunkowań. Należy preferować rośliny rozmnażane w szkółkach polskich, najlepiej znajdujących się w tej samej lub chłodniejszej strefie klimatycznej (mrozoodporności), chyba że zaistnieje konieczność zakupu rośliny niedostępnej, np. formy topiarycznej o skomplikowanym kształcie.

¹¹ Dz. U. z 2013 r., poz. 640.

• przygotowanie miejsc sadzenia

Doły sadzeniowe:

- średnica i głębokość dołów sadzeniowych zależą od kultury i stanu gleby oraz rozmiarów sadzonych drzew lub krzewów;
- średnica dołów powinna odpowiadać rozmiarom bryły korzeniowej zachowaniem dodatkowej przestrzeni pomiędzy ścianami dołu a bokami bryły (ok. 10–20 cm) na wypełnienie nowym podłożem;
- w przypadku gleb ciężkich, zlewnych i posiadających tendencje do nadmiernego zagęszczania można rozważyć wykonywanie kwadratowych dołów sadzeniowych, których ściany i narożniki należy nacinać lub nakłuwać dla zapewnienia w przyszłości lepszego wzrostu korzeni poza obręb dołów;
- w przypadku gleb ciężkich i zlewnych, gdzie występuje płytki poziom wodonośny, wskazane jest ułożenie na dnie dołu warstwy drenującej z grubego piasku, sortowanego żwiru lub kruszyw.

Przy zasypywaniu dołów sadzeniowych zaleca się wykorzystać ziemię odłożoną z wierzchniej warstwy gleby (jeżeli jest do tego zdalna); w przypadku gleb gorszej jakości należy wymieszać ziemię zastaną w proporcji 1:1, np. z ziemią kompostową lub tzw. substratem ogrodniczym.

Należy przestrzegać zasady, zgodnie z którą drzewa lub krzewy powinny zostać posadzone tak głęboko, jak rosły uprzednio w szkółce. W tym celu podczas sadzenia należy utrzymywać poziom szyi korzeniowej równo z poziomem terenu. Jednak w przypadku gleb spulchnionych, gdzie może dochodzić do osiadania bryły korzeniowej, zaleca się sadzić ok. 3 cm płycej, co pozwoli zniwelować ewentualny efekt osiadania bryły. Natomiast na gruntach nieprzepuszczalnych lub o wysokim poziomie zwierciadła wód gruntowych należy sadzić rośliny tak, aby górny poziom bryły znajdował się powyżej poziomu terenu – spód bryły korzeniowej nie powinien mieć kontaktu z wodą stojącą.

W zależności od uwarunkowań miejsca, sadzenie powinno być zakończone uformowaniem wokół drzewa ziemnej miski korzeniowej. Powinna mieć ona średnicę większą niż sam dół sadzeniowy, a jej brzegi muszą zatrzymywać wodę. Powierzchnię gleby w obrębie misk korzeniowych należy ściółkować. Zaleca się użycie ściółek organicznych, jak np.: kora z drzew iglastych (mielona, odkwaszona i kompostowana), wiórki drewniane, trociny czy igliwie sosnowe. Nie zaleca się stosowania włóknin ograniczających wzrost chwastów itp.

• mocowanie drzew w gruncie

Sadzone drzewa należy stabilizować w podłożu. Stabilizacja drzew może być wykonywana za pomocą pali, odciągów oraz kotwienia bryły korzeniowej w gruncie. Jednak ze względów estetycznych w obiektach zieleni zabytkowej zaleca się rezygnację z palikowania na rzecz kotwienia brył korzeniowych w gruncie.

• zabezpieczanie i ochrona drzew po posadzeniu

Pnie nowych drzew – zwłaszcza w strefie odziomkowej – należy zabezpieczać przed uszkodzeniami mechanicznymi, szczególnie w pierwszym okresie po posadzeniu, przez:

- osłony strefy odziomkowej pnia w postaci elastycznych tub z tworzyw sztucznych lub azurowych kołnierzy. Należy je utrzymywać przez kilka lat do czasu, aż drzewa nie wykształcą dostatecznie grubej korowiny – mniej wrażliwej na otarcia i uderzenia;
- osłony pni, np. taśmy jutowe, maty słomiane lub osłony z tworzyw sztucznych, które powinny być stosowane tymczasowo w celu dodatkowej ochrony młodych drzew przed uszkodzeniami wywołanymi przez ekstremalne warunki pogodowe czy żerujące zwierzęta;

- bielenie pni w celu przeciwdziałania (zwłaszcza na przedwiośniu) nadmiernemu nagrzewaniu się gładkiej i delikatnej powierzchni kory drzew młodych (w tym szczególnie owocowych). Bielenie należy wykonywać z zastosowaniem atestowanych dla tych celów mieszanek do bielenia, nakładanych w postaci wodnych roztworów na całej długości pni aż po nasady koron i w razie potrzeby powtarzać w pierwszych latach od momentu posadzenia drzew.

d) okres gwarancyjny

Zrealizowane nasadzenia uzupełniające powinny zostać objęte inwentaryzacją powykonawczą w celu włączenia ich do zasobu drzewostanu na obszarze danego obiektu (np. aleja, cmentarz, park lub zieleniec i in.).

W projekcie wykonawczym należy określić czas trwania okresu gwarancyjnego na wykonane nasadzenia. Zalecany jest trzyletni okres gwarancji. Zalecany jest również monitoring powykonawczy nasadzeń, np. w postaci częściowych, corocznych odbiorów gwarancyjnych.

e) strategia wieloletnich działań pielęgnacyjnych – operat pielęgnacyjny

Utrzymanie rezultatów prac wymaga systematycznej pielęgnacji szaty roślinnej. W przeciwnym wypadku jest ona zagrożona degradacją, a poszczególne elementy mogą zatracać formę i charakterystyczne cechy. Dlatego też podsumowaniem projektu wykonawczego nasadzeń powinien być operat pielęgnacyjny na czas następujący po upływie gwarancji wykonawcy. Powinien on obejmować co najmniej pięcioletni okres, w którym należy przedstawić działania przewidziane do wykonania z różną częstotliwością: na bieżąco, raz na jakiś czas i sporadycznie. Operat taki umożliwi inwestorowi zaplanowanie wydatków na utrzymanie obiektu.

Należy uwzględnić kilka podstawowych zasad ogólnych:

- ochrona drzew i krzewów powinna sprowadzać się do działań o charakterze prewencyjnym, co ograniczy trudną i kosztowną pielęgnację oraz zapobiegnie nieodwracalnym skutkom (zamieranie roślin, degradacja nasadzeń);
- wszystkie zabiegi ochrony i pielęgnacji drzew powinny być wykonywane wyłącznie przez osoby odpowiednio przygotowane i przeszkolone;
- w trakcie inwestycji prowadzonych w sąsiedztwie drzew/krzewów wszelkie roboty ziemne oraz bardziej skomplikowane zabiegi pielęgnacyjne (np. cięcia, zabezpieczanie uszkodzeń, usuwanie skutków zagęszczenia gleby) powinny podlegać specjalistycznej kontroli;
- w przypadku obiektów zabytkowych wszelkie działania pielęgnacyjne i ochronne muszą przebiegać w uzgodnieniu z właściwymi służbami konserwatorskimi.

6. Uwagi końcowe

Prace realizacyjne w nieruchomości lub jej części będącej parkiem, ogrodem lub inną formą zaprojektowanej zieleni wpisaną do rejestru zabytków musi nadzorować osoba spełniająca kryterium posiadania kwalifikacji, o których mowa w art. 37b pkt 1 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami. Kryterium kwalifikacji obejmuje również osoby faktycznie wykonujące prace w terenie (art. 37b pkt 3 ww. ustawy).

Akty prawne

- Ustawa z dnia 16 kwietnia 2004 r. o ochronie przyrody (t. j. Dz. U. z 2021 r., poz. 1098 ze zm.).
- Ustawa z dnia 27 kwietnia 2001 r. Prawo ochrony środowiska (t. j. Dz. U. z 2020 r., poz. 1219 ze zm.).

- Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (t. j. Dz. U. z 2021 r., poz. 710 ze zm.).
- Ustawa z dnia 18 grudnia 2003 r. o ochronie roślin (t. j. Dz. U. z 2019 r., poz. 972 ze zm.).
- Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 2 sierpnia 2018 r. w sprawie prowadzenia prac konserwatorskich, prac restauratorskich i badań konserwatorskich przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków albo na Listę Skarbów Dziedzictwa oraz robót budowlanych, badań architektonicznych i innych działań przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków, a także badań archeologicznych i poszukiwań zabytków (t. j. Dz. U. z 2021 r., poz. 81).
- Ustawa z dnia 7 lipca 1994 r. Prawo budowlane (t. j. Dz. U. z 2020 r., poz. 1333 ze zm.).
- Ustawa z dnia 20 lipca 2017 r. Prawo wodne (t. j. Dz. U. z 2021 r., poz. 624 ze zm.).
- Ustawa z dnia 14 grudnia 2012 r. o odpadach (t. j. Dz. U. z 2021 r., poz. 779).
- Ustawa z dnia 31 stycznia 1959 r. o cmentarzach i chowaniu zmarłych (t. j. Dz. U. z 2020 r., poz. 1947).
- Rozporządzenie Ministra Infrastruktury z dnia 2 września 2004 r. w sprawie szczegółowego zakresu i formy dokumentacji projektowej, specyfikacji technicznych wykonania i odbioru robót budowlanych oraz programu funkcjonalno-użytkowego (t. j. Dz. U. z 2013 r., poz. 1129).
- Rozporządzenie Ministra Infrastruktury z dnia 7 sierpnia 2008 r. w sprawie wymagań w zakresie odległości i warunków dopuszczających usytuowanie drzew i krzewów, elementów ochrony akustycznej i wykonywania robót zielnych w sąsiedztwie lini kolejowej, a także sposobu urządzania i utrzymywania zasłon odśnieżnych oraz pasów przeciwpożarowych (t. j. Dz. U. z 2020 r., poz. 1247).
- Rozporządzenie Ministra Transportu i Gospodarki Morskiej z dnia 2 marca 1999 r. w sprawie warunków technicznych, jakim powinny odpowiadać drogi publiczne i ich usytuowanie (t. j. Dz. U. z 2016 r., poz. 124).
- Rozporządzenie Ministra Gospodarki z dnia 26 kwietnia 2013 r. w sprawie warunków technicznych, jakim powinny odpowiadać sieci gazowe i ich usytuowanie (Dz. U. z 2013 r., poz. 640).
- Rozporządzenie Ministra Infrastruktury z dnia 26 października 2005 r. w sprawie warunków technicznych, jakim powinny odpowiadać telekomunikacyjne obiekty budowlane i ich usytuowanie (Dz. U. z 2005 r., poz. 1864 ze zm.).

Literatura

1. Kodeks etyki konserwatora-restauratora dzieł sztuki, Ogólnopolska Rada Konserwatorów Dzieł Sztuki.
2. Rouba B.J., *Projektowanie konserwatorskie*, „Ochrona Zabytków” nr 1, 2008.
3. *Standardy kształtowania zieleni w Łodzi*, oprac. Drozda P. i in., Stowarzyszenie Architektury Krajobrazu, październik 2018, aktualizacja z dnia 21.06.2019 r. (on-line).
4. *Standardy kształtowania zieleni Warszawy*, Polskie Towarzystwo Dendrologiczne, oprac. Borowski J. i in., Warszawa 2016 (on-line).
5. *Zalecenia jakościowe dla ozdobnego materiału szkółkarskiego*, wydanie III poprawione i uzupełnione, red. merytoryczna Grąbczewski J. i in., Związek Szkółkarzy Polskich, Warszawa 2018 (on-line).

Opracowanie:

Zespół ds. krajobrazu i zieleni zabytkowej, Narodowy Instytut Dziedzictwa:
dr R. Stachańczyk (kierownik Zespołu), K. Balik, M. Lisowska, dr D. Sikora,
dr M. Świątkowski, I. Wildner-Nurek

Zalecenia do opracowania projektu gospodarki drzewostanem w parkach, ogrodach i innych formach projektowanej zieleni, wpisanych do rejestru zabytków – uzupełnienie zaleceń z 2019 r.

Załącznik 5. do pisma GKZ z dnia 19.11.2021 r., znak: DOZ-KiNK.070.15.2021

1. Przedmiot zaleceń

Projekt gospodarki drzewostanem jest częścią programu prac konserwatorskich lub restauratorskich dla zabytkowych parków, ogrodów i innych form zaprojektowanej zieleni, wpisanych do rejestru zabytków, która wymaga uzgodnienia z wojewódzkim konserwatorem zabytków. Jest to opracowanie projektowe obejmujące różne działania i zabiegi pielęgnacyjne przy drzewostanie, stanowiące załącznik do wniosku o wydanie pozwolenia przez wojewódzkiego konserwatora zabytków (WKZ) na prace konserwatorskie i restauratorskie w zabytkowych parkach, ogrodach i innych formach zaprojektowanej zieleni¹. Ze względu na specjalistyczny charakter opracowania wskazane jest, aby w jego przygotowaniu uczestniczyli architekt krajobrazu oraz fitopatolog i doświadczony arborysta.

2. Materiały podstawowe

- Aktualna inwentaryzacja szaty roślinnej (nie starsza niż 2 lata, chyba że wiadomo, że na danym terenie nie zaszły zmiany od czasu wykonania ostatniej inwentaryzacji; należy wrywkowo sprawdzić w terenie) – szczegółowa, ogólna lub mieszana, ze szczegółowym opisem fitosanitarnym, wykonana na aktualnej mapie zasadniczej. W przypadku gdy projekt gospodarki drzewostanem jest częścią projektu budowlanego, powinien być wykonany na kopii mapy do celów projektowych, poświadczonej za zgodność z oryginałem przez projektanta².
- Koncepcja albo projekt konserwacji lub restauracji zabytku (w przypadku parków i ogrodów zalecane jest używanie określenia: projekt rewaloryzacji).

3. Zawartość projektu

Projekt gospodarki drzewostanem składa się z dwóch części: tekstowej i graficznej.

Część tekstowa powinna zawierać:

1. Informacje wstępne:
 - nazwę i adres obiektu,
 - dane wykonawcy,

¹ Art. 25 ust. 1 pkt 2, art. 36 ust. 1 pkt 1 i 11 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami oraz art. 83a ust. 1 ustawy z dnia 16 kwietnia 2004 r. o ochronie przyrody.

² Art. 8 ust. 1 rozporządzenia Ministra Transportu, Budownictwa i Gospodarki Morskiej z dnia 25 kwietnia 2012 r. w sprawie szczegółowego zakresu i formy projektu budowlanego.

- formalną podstawę opracowania,
- określenie stanu prawnego obiektu, w tym – stanu ochrony prawnej,
- cel i zakres opracowania,
- datę wykonania opracowania,
- opis występujących w obiekcie ograniczeń (np. brak dostępności poszczególnych miejsc),
- wykaz materiałów podstawowych, archiwalnych i naukowych wykorzystanych w dokumentacji,
- informację o liczbie wykonanych egzemplarzy dokumentacji i miejscu jej przechowywania.

2. Opis stanu istniejącego, w tym krótką charakterystykę obiektu z uwzględnieniem stanu zachowania zabytkowej kompozycji zieleni.

3. Wykaz rodzajów zadań lub zabiegów w drzewostanie, przedstawiony w formie tabelarycznej opracowanej zgodnie z poniższym wzorem:

Nr inw.	Nazwa polska/ łacińska	Średnica pnia: na wys. 130 cm	Średnica korony (m)	Wys. (m)	Opis fitosanitarny	Skala zdrowotności: 5 stopni	Rodzaje działań: P, R, W, WL, E, Z, Ps	Zabiegi: CP-S, CP-S-W, CP-S-P
---------	---------------------------	----------------------------------	------------------------	----------	-----------------------	------------------------------------	---	-------------------------------------

Dane podstawowe: nr inwentaryzacyjny, nazwa polska/łacińska, średnica pnia, średnica korony, wysokość i opis fitosanitarny – należy przekopiować z inwentaryzacji stanowiącej materiał podstawowy. Rodzaje przewidzianych działań i zabiegów należy określić w wyniku analiz.

Drzewa i krzewy wskazane do wycinki należy dodatkowo zestawić w osobnej tabeli. Dane dotyczące drzewostanu przeznaczonego do wycinki (obwód pnia na wys. 130 cm i 5 cm od podstawy)³ należy uzupełnić w terenie.

Nr inw.	Nazwa polska/ łacińska	Obwód pnia: na wys. 130 cm i 5 cm od korony podstawy lub powierzchnia (m) krzewów (m ²)	Średnica	Wys. (m)	Opis fitosanitarny	Rodzaj wycinki WZ – zdrowotna lub WK – kolizja z kompozycją
---------	---------------------------	---	----------	----------	-----------------------	---

Część graficzna powinna zawierać:

Rysunek, który należy wykonać w skali 1:500 lub 1:1000, 1:2000 lub w takiej skali, w jakiej została wykonana inwentaryzacja szaty roślinnej. W przypadku podziału inwentaryzacji na fragmenty, w projekcie gospodarki drzewostanem należy utrzymać te podziały i przedstawić je na odpowiednio oznaczonych arkuszach. Na rysunku należy przedstawić rodzaje projektowanych działań, indywidualnie dla każdej pozycji zinwentaryzowanej szaty roślinnej.

4. Kolejność działań

1) Przeprowadzenie waloryzacji istniejącej roślinności pod kątem stanu zdrowotnego na podstawie opisu fitosanitarnego, zawartego w inwentaryzacji szaty roślinnej, oraz na podstawie wizji w terenie, z uwzględnieniem warunków siedliskowych i charakteru otoczenia

³ Reguluje to art. 83b ust. 1 oraz art. 83f ust. 1 ustawy z dnia 16 kwietnia 2004 r. o ochronie przyrody.

w jakim drzewa rosną, w skali pięciostopniowej (wzorowanej na skali zdrowotności drzew według Pacyniaka i Smólskiego)⁴:

- stopień 1 – drzewa zdrowe,
- stopień 2 – drzewa z posuszem drobnym i grubym (średnica konara < 10 cm), z obecnością szkodników, zarówno ze świata roślinnego, jak i zwierzęcego, występujących w nieznacznym stopniu (pojedyncze osobniki); korona asymetryczna – cięcia pielęgnacyjne, w tym: CP-S, CP-P, CP-F,
- stopień 3 – drzewa z posuszem drobnym i grubym powyżej 30%, z obecnością szkodników w znaczącym stopniu; korona asymetryczna; pokrój nieznacznie zdeformowany, występują niebezpieczne rozwidlenia typu V – CP-S, CP-P, CP-F, CT-R,
- stopień 4 – drzewa z posuszem drobnym i grubym powyżej 50% i duże ubytki tkanki drzewnej, korona jest asymetryczna, występują niebezpieczne rozwidlenia typu V; zachwiana statyka drzewa,
- stopień 5 – drzewa martwe i zamierające (mające w ponad 70% obumarłą koronę; pień z licznymi dziuplami; zachwiana statyka drzewa, w tym także drzewa stanowiące złomy i wywroty.

2) Przeprowadzenie klasyfikacji danego drzewa, krzewu lub ich grup do konkretnych działań i zabiegów.

Rodzaje działań i zabiegów:

PIELĘGNACJA to część działań i zabiegów, która uwzględnia: pień, koronę, statykę drzewa. Rodzaj wskazanych działań i zabiegów powinien wynikać z oceny stanu fitosanitarnego danego egzemplarza drzewa lub krzewu, a w projekcie powinno się określić okres prowadzenia prac i częstotliwość wykonywania zabiegów.

Przyjmuje się następujący podział gałęzi według wymiarów średnicy mierzonej u nasady: pęd – do 1 cm; cienka gałąź – powyżej 1 cm do 3 cm; drobna gałąź – powyżej 3 do 5 cm; średnia gałąź – powyżej 5 do 10 cm; konar – powyżej 10 cm.

Pielęgnacja obejmuje:

- **CP-S** – cięcia pielęgnacyjno-sanitarne polegające na usunięciu z drzew gałęzi i konarów martwych, chorych, połamanych (w przypadku krzewów dotyczy gałęzi) lub jemioły, a także odrostów z pnia i przy odziomku. Zalecane jest usuwanie posuszu, gdy jego opadanie stwarza zagrożenie dla otoczenia. Przeciwnie, w ustronnych zakątkach parków czy zieleńców posusz może być pozostawiony ze względów ekologicznych. W zakres cięć pielęgnacyjno-sanitarnych wchodzi także odmładzanie krzewów.
- **CP-S-W** – cięcia pielęgnacyjno-sanitarne weteranizujące⁵, wyłącznie w zakresie cięć naśladowujących efekt naturalnego obłamywania się konarów. Dotyczą tylko drzew

⁴ Skala Pacyniaka i Smólskiego – skala zdrowotności drzew stosowana w Polsce od 1973 r., opr. przez C. Pacyniaka i St. Smólskiego. Pozwala sklasyfikować dane drzewo zarówno pod względem obecności szkodników, jak i uszkodzeń czy ubytków fizycznych. Rozróżnia się pięć stopni: 1. drzewo zupełnie zdrowe; 2. drzewo z częściowo obumarłymi, cieńszymi gałęziami w wierzchołkowych partiach korony, z nieznaczną obecnością szkodników (pojedyncze osobniki), zarówno ze świata roślinnego, jak i zwierzęcego; 3. drzewo, które ma w 50% obumarłą koronę i kłodę lub strzałę, jak również jest zaatakowane w znacznym stopniu przez szkodniki; 4. drzewo, które ma w 70% obumarłą koronę i kłodę albo strzałę i duże ubytki tkanki drzewnej; 5. drzewo mające w ponad 70% obumarłą koronę i kłodę lub strzałę.

⁵ Cięć tych nie należy utożsamiać z opisanymi w literaturze (D. Dujesifken i in. 2016) „metodami weteranizacji” drzew młodych, naśladowającymi procesy naturalnych uszkodzeń w celu odtwarzania siedlisk saproksylicznych. Tworzenie młodych drzew-weteranów za pomocą cięć weteranizujących jest zasadniczo sprzeczne z ideą ochrony drzewostanu w każdym obiekcie zabytkowym, w którym przecież z natury rzeczy siedliska takie występują w sposób naturalny ze względu na obecność dużej ilości starych drzew.

starszych – tzw. weteranów (drzew o szczególnych wartościach biologicznych, kulturowych i estetycznych ze względu na ich wiek, wymiary i stan⁶), głównie dębów.

- **CP-S-P** – cięcia pielęgnacyjno-sanitarne prześwietlające polegają na usunięciu pędów i cienkich gałęzi wadliwie rosnących, wyłącznie o średnicy do 3 cm, w wyjątkowych wypadkach dotyczy gałęzi drobnych do 5 cm. Prześwietlanie nie powinno zmieniać ani wysokości, ani pokroju drzewa. Nie powinno także przekroczyć 15% objętości korony.
- **CP-F** – cięcia pielęgnacyjno-sanitarne formujące polegają na poprawie zdeformowanego pokroju drzewa (asymetryczna korona lub pokrój, wybujały wzrost), tak aby zbliżyć jego kształt do naturalnej, zgodnej z gatunkiem formy. Dopuszcza się usuwanie pędów i drobnych gałęzi do 5 cm średnicy, zaś powyżej, do średnicy 10 cm – tylko w uzasadnionych przypadkach, np. dla uzyskania lub odtworzenia historycznych dekoracyjnych form „topiarystycznych”, żywopłotów, szpalerów, barokowych boskietów itp. W zakres cięć formujących wchodzi także formowanie pokroju krzewów.

REDUKCJA – cięcia techniczne Redukcja obejmuje:

- **CT-F** – cięcia technicznie formujące mają na celu likwidowanie kolizji drzew z urządzeniami technicznymi lub obiektami budowlanymi; umożliwiają wzajemne optymalne współistnienie drzewa i będącego z nim w konflikcie obiektu; mogą także mieć na celu odsłonięcie znaków informacyjnych, utrzymanie widoczności na skrzyżowaniach dróg parkowych lub zachowanie ich skrajni.
- **CT-R** – cięcia technicznie redukcyjne to cięcia w koronie wykonywane w celu niwelacji wad budowy korony drzewa (wychodzące poza granice pielęgnacji usuwane są konary powyżej 10 cm średnicy), powstałych m.in. na skutek zaniedbań, nieprawidłowo przeprowadzonych cięć, deformacji w wyniku ocienienia itp. Spotykane wady budowy korony:
 - korona dwu- lub wielopniowa z ostrym rozwidleniem (typu V),
 - zaburzona statyka,
 - korona silnie asymetryczna z przesuniętym środkiem ciężkości,
 - korona zdeformowana o nienaturalnym pokroju.

Ten rodzaj cięć może być konieczny jako uzupełnienie cięć pielęgnacyjno-sanitarnych w przypadku usuwania jemioły, której gniazda wrosnięte są w grube konary. Zabiegi te nie powinny jednakże przekraczać redukcji 30% korony.

WIĄZANIA konarów

Rozróżniamy wiązania:

- **WI-st** – statyczne,
- **WI-d** – dynamiczne (elastyczne).

Wiązanie wykonuje się na 2/3 wysokości zabezpieczonego rozwidlenia. Rozróżniamy:

- wiązania pojedyncze,
- w trójkąt i jego wielokrotność,
- obwodowe.

⁶ Prof. dr hab. inż. Marek Siewniak, *Potrzeba wyznaczenia „drzew weteranów” spośród drzew pomnikowych. Drzewa weterani grupa drzew wymagająca szczególnej ochrony*. Polska Rada Arborystyki PRA (on-line).

EKSPERTYZA dendrologiczna, wykonywana w celu określenia statyki drzewa⁷ (dotyczy głównie starodrzewu). Do wykonania ekspertyzy kwalifikuje się najcenniejszy starodrzew, ważny w układzie kompozycyjnym, który ze względu na zły stan zdrowia ma zachwianą statykę i stanowi potencjalne zagrożenie dla mienia i osób przebywających w parku.

WYCINKA⁸

- **WZ** – wycinka ze względu na zły stan fitosanitarny, w tym także z karczowaniem – **WZk** lub z frezowaniem – **WZf**;
- **WK** – wycinka ze względu na kolizję z kompozycją (przedstawioną w koncepcji lub projekcie konserwacji lub restauracji), w tym także z karczowaniem – **WKk** lub z frezowaniem – **WKf**;
- **WB** – wycinka ze względów bezpieczeństwa, gdy pomimo dobrego stanu fitosanitarnego drzewa, niestabilna jest jego statyka;
- **WS** – wycinka selekcyjna zaznaczonej grupy, w tym także z karczowaniem – **WSk** lub z frezowaniem – **WSf**.

ZABEZPIECZENIE drzew i krzewów na czas inwestycji. Zabezpieczenie drzewa musi dotyczyć wszystkich jego części: korony (związanie, podwiązanie), pnia (szalowanie, ogrodzenie) i systemu korzeniowego (metody bezrozkopowe na odcinkach chroniących korzenie drzew; wygradzanie systemu korzeniowego drzewa – co najmniej strefy rzutu korony).

5. Dobre praktyki dotyczące planowania i projektowania prac w drzewostanach obiektów zabytkowej zieleni – szczególne przypadki

a) usuwanie drzew a frezowanie karp i pozostawianie świadków

W przypadkach dotyczących usuwania drzew istotnych dla kompozycji i kiedy czynność ta planowana jest na etapie wyprzedzającym prace konserwatorskie/restauratorskie nie zaleca się wskazywać w projekcie usuwania karp, gdyż stanowią one relikty historycznej kompozycji, przydatne do identyfikacji lokalizacji drzewa, które miałyby być nasadzone w terminie późniejszym.

Dobrą praktyką jest w ramach wycinki pozostawianie stojących pni – tzw. świadków. Może to dotyczyć przykładowo sytuacji, gdy:

- wyjątkowo okazały soliter jest uznany za „świadka kompozycji”,
- okazałe drzewo jest elementem większego układu, np. alei lub szpaleru, i pozostawienie pnia stojącego wpłynie pozytywnie na utrzymanie rytmu kompozycji,
- okazałe drzewo jest elementem grupy i pozostawiony pień wypełnia przynależną mu przestrzeń, brakująca korona zostanie uzupełniona rozrostem drzew sąsiednich,
- istnieje szansa na regenerację korony z pozostawionego pnia stojącego,
- stare drzewo jest lub może być siedliskiem dla gatunków chronionych zwierząt i roślin.

⁷ Statykę drzewa określa zestaw analiz zmierzających do obliczenia jego stabilności. Analizy statyki wykonywane są najczęściej w obrębie pnia drzewa, w pobliżu jego części odziomkowej, mogą dotyczyć jednak również fragmentów korony i w takim wypadku badania są prowadzone w obrębie konarów. W ramach badań statyki wykonuje się analizy pnia (podatność na złamanie) i systemu korzeniowego (podatność na powstanie wykrotu). Działania prowadzi się w pięciu etapach: ocena wizualna, analizy stanu zdrowotnego, analizy wytrzymałości, wprowadzenie korekt, ustalenie zaleceń pielęgnacyjnych (Szewczyk G., *Arborystyka. Wybrane zagadnienia pielęgnacji drzew*, Kraków 2012).

⁸ Wszystkie kwestie dotyczące usunięcia drzewa lub krzewu reguluje art. 36 ust. 1 pkt 1 i pkt 11 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami oraz art. 83a ust. 1 art. 83b, art. 83c, art. 83d i art. 83f ustawy z dnia 16 kwietnia 2004 r. o ochronie przyrody.

b) przywracanie form historycznych w ramach procesu konserwacji lub restauracji

Przywracanie koronom zaniedbanej lub zniekształconej specjalnej formy historycznej projektuje się w ramach cięć pielęgnacyjno-sanitarnych formujących – CP-F. Należy jednak unikać dużych jednorazowych cięć i każdorazowo brać pod uwagę fizjologiczną zdolność drzewa do regeneracji. Zabiegi tego rodzaju nie mogą mieć charakteru jednorazowego zdarzenia, lecz wymagana jest ich regularna kontynuacja w dłuższym czasie. Planowanie takich zabiegów wykracza więc poza standardowy zakres projektu gospodarki drzewostanem. Dlatego zaleca się tworzenie dla takich celów specjalnych operatów pielęgnacyjnych, zawierających zarówno uzasadnienie merytoryczne projektowanych zabiegów, jak i szczegółowe wskazania realizacyjne z uwzględnieniem częstości i powtarzalności zabiegów w czasie.

c) nasadzenia zastępcze

Zgodnie z przepisami ustawy o ochronie przyrody, WKZ ma prawo uzależnić wydanie pozwolenia na usunięcie drzew lub krzewów od wykonania nasadzeń zastępczych⁹. Przepisu tego nie powinno się jednak stosować w pozwoleniach na wycinkę drzew i krzewów prowadzoną w ramach prac konserwatorskich/restauratorskich w zabytkowych założeniach zieleni. Proces konserwacji/restauracji zabytkowych obiektów zieleni związany jest najczęściej z koniecznością wycinki dużej ilości samosiewu, który niejednokrotnie osiągnął znaczne parametry wielkości. Rekompensowanie tych wycinek nowymi nasadzeniami stałoby w sprzeczności z intencją całego procesu konserwacji/restauracji, którego celem jest uczynienie historycznej kompozycji. W przypadku realizacji prac w zabytkowych założeniach zieleni wprowadzanie nowych nasadzeń w ramach procesu konserwatorskiego/restauratorskiego wynikać musi wyłącznie z przesłanek konserwatorskich – kompozycyjnych.

d) monitorowanie stanu drzew – metryczka drzewa

Stan zdrowotny drzew na terenie zabytkowego obiektu zieleni powinien być systematycznie monitorowany, co wynika nie tylko z przyczyn konserwatorskich, ale także odpowiedzialności deliktowej zarządzającego terenem za ewentualne szkody wyrządzone osobom trzecim wskutek upadku, złamania lub wyrwania drzewa¹⁰. Informacje o stanie drzew, zwłaszcza należących do starodrzewu, a także o zabiegach wykonywanych na drzewach i krzewach, powinny być archiwizowane. Dlatego też zaleca się wprowadzenie dla każdego drzewa indywidualnej karty – metryczki (w formie papierowej lub elektronicznej), w której wszystkie projektowane i wykonane zabiegi oraz dane z monitoringu jego stanu powinny być na bieżąco odnotowywane.

e) bieżąca opieka nad drzewostanem obiektu zabytkowej zieleni

Projekty gospodarki drzewostanem mają charakter wykonawczy i wynikają z potrzeb konserwatorskich/restauratorskich i inwestycyjnych. Mają więc charakter jednorazowy. Sprawowanie właściwej opieki nad obiektem zabytkowej zieleni, z racji cech i wymagań jego głównego tworzywa, musi mieć charakter ciągły. Do planowania i kontrolowania ciągłości prac z zakresu gospodarki drzewostanem i bieżącego utrzymania drzewostanu zalecane jest tworzenie operatów pielęgnacyjnych (jako składnika operatów urządzeniowo-pielęgnacyjnych lub samodzielnych) uwzględniających cały zakres koniecznych prac i ich cykliczność w dłuższej perspektywie czasowej.

⁹ Art. 83c ust. 3 ustawy z dnia 16 kwietnia 2004 r. o ochronie przyrody.

¹⁰ Art. 415 ustawy z dnia 23 kwietnia 1964 r. Kodeks cywilny.

Akty prawne

- Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (t. j. Dz. U. z 2021 r., poz. 710 ze zm.).
- Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 2 sierpnia 2018 r. w sprawie prowadzenia prac konserwatorskich, prac restauratorskich i badań konserwatorskich przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków albo na Listę Skarbów Dziedzictwa oraz robót budowlanych, badań architektonicznych i innych działań przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków, a także badań archeologicznych i poszukiwań zabytków (t. j. Dz. U. z 2021 r., poz. 81).
- Ustawa z dnia 16 kwietnia 2004 r. o ochronie przyrody (t. j. Dz. U. z 2020 r., poz. 1098).
- Rozporządzenie Ministra Rozwoju z dnia 11 września 2020 r. w sprawie szczegółowego zakresu i formy projektu budowlanego (Dz. U. z 2020 poz. 1609 ze zm.).

Literatura

1. Chachulski Z., *Pielęgnowanie i leczenie drzew starszych*, Warszawa 2011.
2. Chachulski Z., Rodek L., *Pielęgnowanie i ochrona drzew z normami jakości*, Łódź 2014.
3. Kosmala M., *Pielęgnowanie drzew i krzewów ozdobnych. Poradnik*, Warszawa 2000.
4. *Drzewa w krajobrazie. Podręcznik praktyka*, red. Witkoś-Gmach K., Tyszko- Chmielowiec P., Wrocław 2014.
5. Majdecki L., *Ochrona i konserwacja zabytkowych założeń ogrodowych*, Warszawa 1993.
6. Siewniak M., *Cięcie drzew, krzewów i pnączy. Przewodnik dla arborysty*, Kluczbork 2009.
7. Siewniak M., *Cięcie drzew i krzewów ozdobnych w obiektach zabytkowych*, „Kurier Konserwatorski” nr 8, 2010.

Opracowanie:

Zespół ds. krajobrazu i zieleni zabytkowej, Narodowy Instytut Dziedzictwa:
dr R. Stachańczyk (kierownik Zespołu), K. Balik, M. Lisowska, dr D. Sikora,
dr M. Świątkowski, I. Wildner-Nurek

Aneksy

Załącznik 6. do pisma GKZ z dnia 19.11.2021 r., znak: DOZ-KiNK.070.15.2021

Aneks 1.

Pojęcia wykorzystane przy opracowywaniu zaleceń do opracowania dokumentacji studialnej i projektowej dla parków, ogrodów i innych form zaprojektowanej zieleni

Zabytek – w tym park zabytkowy – to nieruchomość lub rzecz ruchoma, ich części lub zespoły, będące dziełem człowieka lub związane z jego działalnością i stanowiące świadectwo minionej epoki bądź zdarzenia, których zachowanie leży w interesie społecznym ze względu na posiadaną wartość historyczną, artystyczną lub naukową.

Źródło definicji: art. 3 pkt 1) u.o.z.o.z.

Ogród – „Najogólniej mówiąc ogród to miejsce uprawy roślin, w tym drzew, krzewów, ziół, kwiatów itp., głównie w celach ozdobnych, z zastosowaniem określonych zasad kompozycyjnych dotyczących dyspozycji przestrzennej całości ogrodu i jego elementów, z wydzieleniem jednakże (...) fragmentów przeznaczonych do użytkowej uprawy roślin (...). Przybiera cechy kompozycyjne charakterystyczne dla epoki, także dla typu funkcjonalnego i treściowego (...). Sama nazwa «ogród» wiązana jest z podstawową cechą najstarszych ogrodów, stanowiących zawsze obszar ściśle wydzielony i otoczony murem izolującym ogród od otaczającego go świata”.

Źródło definicji: Siewniak M., Mitkowska A., *Tezaurus Sztuki Ogrodowej*, Warszawa 1998, s. 165.

Park – „odmiana kompozycji ogrodowej, w ramach zasadniczego w sztuce ogrodowej podziału na ogrody i parki. Najogólniej mówiąc charakteryzuje się w porównaniu z ogrodem znacznie większym obszarem przeznaczonym dla kompozycji roślinnej, zacieraniem się granic zespołu komponowanego i terenów sąsiednich, a przynajmniej mniej wyrazistym w sensie krajobrazowym ich wytyczeniem w terenie, także optycznym i funkcjonalnym wiązaniem krajobrazów przylegających do parku z zespołem samego parku (...)”.

Źródło definicji: Siewniak M., Mitkowska A., *Tezaurus Sztuki Ogrodowej*, Warszawa 1998, s. 177.

Ogród historyczny – „stanowi kompozycję architektoniczno-roślinną, która – z punktu widzenia historii lub sztuki – posiada wartość ogólnospołeczną. Jako taka jest ona uznana za zabytek. Ogród historyczny jest kompozycją architektoniczną, której materiał podstawowy stanowi roślinność, a więc materiał żywy podlegający zniszczeniu i odrodzeniu. Jego wygląd jest wynikiem stałej równowagi pomiędzy rozwojem i zanikaniem natury zgodnie z rytmem przemijania pór roku, a wolą artysty i umiejętnym działaniem mającym na celu jego utrwalenie”.

Źródło definicji: art. 1 i art. 2 Karty Florenckiej.

Kompozycja – „jednolita całość wizualna, świadomie uzyskana w dziele sztuki, dzięki harmonijnemu akcentowaniu i kontrastowaniu środków wyrazu. (...) Nie istnieją zdecydowane

reguły kompozycji, ostatecznie liczy się jedynie wola artysty, która jednak może podlegać obowiązującym w danej epoce kanonom lub modom”.

Źródło definicji: Winzer F., *Słownik Sztuk Pięknych*, Katowice 2000.

Kompozycja ogrodu – „kompozycja architektoniczna ogrodu historycznego obejmuje: jego rozplanowanie wraz z rzeźbą terenu, zespoły roślinne, ich rodzaje, rozmiary, grę kolorów, ich zgrupowanie zróżnicowanie wysokości w każdej z grup, elementy konstrukcyjne i dekoracyjne, wody ruchome i stojące, w których odbija się niebo”.

Źródło definicji: art. 4 Karty Florenckiej.

Autentyczność ogrodu historycznego – „dotyczy w jednakiej mierze jego rysunku i wielkości poszczególnych jego części, jak i jego dekoracji [*decorative features*], wyboru roślin lub minerałów [*inorganic materials*], z których się składa”.

Źródło definicji: art. 9 Karty Florenckiej.

Badania konserwatorskie (definicja ustawowa) – działania mające na celu rozpoznanie historii i funkcji zabytku, ustalenie użytych do jego wykonania materiałów i zastosowanych technologii, określenie stanu zachowania tego zabytku oraz opracowanie diagnozy, projektu i programu prac konserwatorskich, a jeżeli istnieje taka potrzeba, również programu prac restauratorskich.

Źródło definicji: art. 3 pkt 9 u.o.z.o.z.

Badania konserwatorskie (definicja ekspercka) – gromadzenie pełnej wiedzy o obiekcie przy pomocy warsztatu badawczego nauk humanistycznych, przyrodniczych, technicznych oraz specjalistycznych metod konserwatorskich, z preferencją dla metod nieniszczących. Badania mają na celu identyfikację obiektu, rozpoznanie historii, funkcji, dokonanie analizy formalnej i stylistycznej, rozpoznanie symboliki, znaczenia i wartości (przeszłych i obecnych), rozpoznanie i udokumentowanie budowy technicznej, użytych materiałów i zastosowanych technologii, ewentualnych przekształceń i nawarstwień, określenie stanu zachowania i sformułowanie diagnozy konserwatorskiej. Wszechstronne, pełne, interdyscyplinarne rozpoznanie i poznanie dobra kultury jest warunkiem poprawności diagnozy, a następnie decyzji konserwatorskich.

Źródło definicji: Rouba B. J., *Projektowanie konserwatorskie*, Ochrona Zabytków 2008/1, s. 57.

Prace konserwatorskie – działania mające na celu zabezpieczenie i utrwalenie substancji zabytku, zahamowanie procesów destrukcji oraz dokumentowanie tych działań.

Źródło definicji: art. 3 pkt 6 u.o.z.o.z.

Konserwacja zabytków – podstawą konserwacji zabytków architektury jest (ich) stałe utrzymanie.

Źródło definicji: art. 4 Karty Weneckiej.

Utrzymywanie i konserwowanie ogrodu historycznego – „jest podstawową działalnością z natury rzeczy stałą. Ponieważ zasadniczym materiałem jest tu roślinność – obiekt będzie utrzymywany poprzez wymianę punktową, a w działaniu długoterminowym poprzez cykliczne odnawianie (przycinanie i sadzenie już wyhodowanych roślin)”.

Źródło definicji: art. 11 Karty Florenckiej.

Prace restauratorskie – działania mające na celu wyeksponowanie wartości artystycznych i estetycznych zabytku, w tym, jeżeli istnieje taka potrzeba, uzupełnienie lub odtworzenie jego części, oraz dokumentowanie tych działań.

Źródło definicji: art. 3 pkt 7 u.o.z.o.z.

Restauracja zabytków – „proces restauracji jest działaniem wysokospecjalistycznym. Jego celem jest zachowanie i ujawnienie estetycznej oraz historycznej wartości zabytku architektury, a opiera się on na poszanowaniu oryginalnej substancji i autentycznych dokumentów. Proces ten musi zakończyć się w miejscu, gdzie zaczynają się domysły. W takiej sytuacji ponadto, jakakolwiek dodatkowa praca, która jest niezbędna, musi być odróżnialna od zabytkowej kompozycji architektonicznej i ma nosić znamię współczesności. W każdym przypadku restauracja ma być poprzedzona badaniami archeologicznymi i historycznymi, które muszą również towarzyszyć prowadzonym pracom”.

Źródło definicji: art. 9 Karty Weneckiej.

Restauracja i restytucja ogrodu historycznego [rekonstrukcja - reconstruction] – „każda restauracja, a tym bardziej restytucja (rekonstrukcja) ogrodu historycznego może być przedsięwzięta dopiero po dokonaniu analizy polegającej na badaniach archeologicznych i na zebraniu wszystkich dokumentów dotyczących danego ogrodu lub ogrodów o analogicznym charakterze w celu zapewnienia mającym nastąpić działaniom charakteru naukowego. Przed przystąpieniem do prac wykonawczych, badania te powinny być zakończone wnioskami, które zostaną poddane pod rozwagę i uzależnione od zgody kolegalnej. Interwencja restauratora powinna uwzględnić ewolucję danego ogrodu. W zasadzie nie powinno się uprzywilejowywać jednej epoki na niekorzyść drugiej, chyba że stopień zniszczenia niektórych części ogrodu staje się wyjątkowo powodem restytucji [rekonstrukcji] uzasadnionej z tytułu istniejących pozostałości lub nieodpartej dokumentacji. Mogą też być przedmiotem ewentualnej restytucji [rekonstrukcji] te części ogrodu, które są najbliższe położone w stosunku do budowli zabytkowej dla uwidocznienia ich jednolitości”.

Źródło definicji: art. 15 i 16 Karty Florenckiej.

Projektowanie konserwatorskie – „opracowanie na podstawie wyników wielodyscyplinarnych badań oraz analizy wartościującej i diagnozy konserwatorskiej programu i projektu konserwatorskiego wyznaczającego zasadnicze założenia, cel i zakres niezbędnych działań, harmonogram zadań (postępowanie konserwatorskie) ułożonych we właściwej kolejności wraz z propozycjami metod i materiałów oraz określającego planowany efekt końcowy, dokonane zgodnie z zasadami etyki konserwatorskiej, dobrej praktyki i podporządkowane dobru obiektu”.

Źródło definicji: Rouba B. J., *Projektowanie konserwatorskie*, Ochrona Zabytków 2008/1, s. 57.

Aneks 2.

Współczesne podejście do ochrony i konserwacji zabytkowych parków, ogrodów i innych form zaprojektowanej zieleni w pozostałych aktach prawnych

Kwestie uwarunkowań, mających wpływ na projektowane rozwiązania i sporządzanie dokumentacji projektowej, zawierają się również w przepisach innych aktów prawnych, spośród których do najistotniejszych należą:

- ustawa z dnia 16 kwietnia 2004 r. o ochronie przyrody (t. j. Dz. U. z 2021 r., poz. 1098) – określa zasady zagospodarowania i sposoby ustanawiania form ochrony przyrody. Zgodnie z art. 2 ust. 1 ww. ustawy, ochrona przyrody polega na zachowaniu,

zróżnicowanym użytkowaniu oraz odnawianiu zasobów, tworów i składników przyrody, m.in. krajobrazu, zieleni w miastach i wsiach, zadrzewień.

Pojęcie „krajobraz kulturowy” stosowane jest w tej ustawie w rozumieniu art. 3 pkt 14 u.o.z.o.z. Ustawa posługuje się również pojęciem „tereny zieleni”, rozumianym jako „tereny urządzone wraz z infrastrukturą techniczną i budynkami funkcjonalnie z nimi związanymi, pokryte roślinnością, pełniące funkcje publiczne, a w szczególności parki, zieleńce, promenady, bulwary, ogrody botaniczne, zoologiczne, jordanowskie i zabytkowe, cmentarze, zieleni towarzysząca drogom na terenie zabudowy, placom, zabytkowym fortyfikacjom (...)”.

Ustawa przyznaje organowi ochrony zabytków kompetencje dotyczące uzgodnienia i opiniowania projektu planu ochrony dla parku krajobrazowego (art. 18 ust. 6b) oraz obszaru chronionego krajobrazu (art. 23a ust. 4), ustanawianych przez sejmik województwa.

Z punktu widzenia projektowania i prowadzenia prac w obiektach zabytkowej zieleni istotne są postanowienia dotyczące:

- ochrony siedlisk gatunków chronionych roślin i grzybów (art. 51 ust. 1) oraz zwierząt (art. 52 ust. 1) oraz trybu wydawania zezwoleń na niszczenie tych siedlisk,
- zasad wydawania zezwolenia na usunięcie drzew lub krzewu z terenu nieruchomości (art. 83a ust. 1), przekazując w przypadku obiektów wpisanych do rejestru zabytków kompetencje wkz, oraz treści wniosku o wydanie zezwolenia (art. 83b ust. 1),
- warunków zwolnienia z opłat za wycinkę, ograniczonych do przypadków związanych z „odnową i pielęgnacją drzew na terenie nieruchomości lub jej części wpisanej do rejestru zabytków”,
- uzależnienia zezwolenia na usunięcie drzewa lub krzewu od określonych przez organ nasadzeń zastępczych lub przesadzenia tego drzewa lub krzewu (art. 83c ust. 3).

Powyższe przepisy dotyczące usunięcia drzewa lub krzewu z nieruchomości wpisanej do rejestru zabytków mają podstawowe znaczenie, gdyż projektowanie prac konserwatorskich i restauratorskich w zabytkowych założeniach zieleni wiąże się najczęściej z wycinką drzew i krzewów. Obowiązujące przepisy wymagają uzyskania pozwolenia wkz, wydanego na podst. art. 36 ust. 1 u.o.z.o.z., jak i pozwolenia na podstawie art. 83a ust. 1 u.o.p. w sposób określony w rozdziale 4 tej ustawy¹.

- ustawa z dnia 7 lipca 1994 r. Prawo budowlane (t. j. Dz. U. z 2020 r., poz. 1333 ze zm.)
 - normuje działalność obejmującą sprawy projektowania, budowy, utrzymania i rozbioru obiektów budowlanych oraz określa zasady działania organów administracji publicznej w tych dziedzinach;
 - definiuje (art. 3) podstawowe pojęcia, takie jak: budowa, roboty budowlane, przebudowa i remont, pozwolenie na budowę, obiekt budowlany, budowla oraz obiekt małej architektury, określając go jako niewielki obiekt, w szczególności: a) kultu religijnego, jak: kapliczki, krzyże przydrożne, figury, b) posągi, wodotryski i inne obiekty architektury ogrodowej, c) użytkowe służące rekreacji codziennej i utrzymaniu porządku, jak: piaskownice, huśtawki, drabinki, śmietniki;
 - wskazuje obiekty i roboty budowlane nie wymagające pozwolenia na budowę a wymagające zgłoszenia (art. 29 ust. 1 i 3), oraz obiekty i roboty budowlane nie wymagające pozwolenia na budowę i zgłoszenia (art. 29 ust. 2 i 4), przy czym w ust.

¹ Pismo GKZ z dnia 19 stycznia 2018 r., znak: DOZ-OAiK.6521.2.2018.MT

7 stwierdza się, że roboty budowlane, o których mowa w ust. 1–4, wykonywane przy obiekcie budowlanym wpisanym do rejestru zabytków – wymagają decyzji o pozwoleniu na budowę, a na obszarze wpisanym do rejestru zabytków – wymagają dokonania zgłoszenia, a wnioski o wydanie decyzji o pozwoleniu na budowę tych obiektów oraz zgłoszenia wymaga uprzedniego uzyskania pozwolenia właściwego wojewódzkiego konserwatora zabytków wydanego na podstawie przepisów o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami;

- określa warunki opracowania projektu budowlanego: jako uprawnione do jego opracowania wskazuje osoby posiadające uprawnienia budowlane w odpowiedniej specjalności (art. 34 ust. 2b), określa zawartość projektu budowlanego (art. 34 ust. 3) oraz warunek zatwierdzenia projektu zagospodarowania działki lub terenu oraz projektu architektoniczno-budowlanego w decyzji o pozwoleniu na budowę (art. 34 ust. 4);
 - określa warunki zatwierdzenia projektu budowlanego i wydania decyzji o pozwoleniu na budowę przez organ administracji architektoniczno-budowlanej (art. 35);
 - uzależnia wydanie decyzji o pozwoleniu na budowę przy zabytku lub na obszarze zabytkowym od uzyskania pozwolenia na prowadzenie tych robót właściwego wojewódzkiego konserwatora zabytków (art. 39).
- rozporządzenie Ministra Rozwoju z dnia 11 września 2020 r. w sprawie szczegółowego zakresu i formy projektu budowlanego (Dz. U. z 2020 r., poz. 1609);
 - rozporządzenie Ministra Infrastruktury z dnia 2 września 2004 r. w sprawie szczegółowego zakresu i formy dokumentacji projektowej, specyfikacji technicznych wykonania i odbioru robót budowlanych oraz programu funkcjonalno-użytkowego (t. j. Dz. U. z 2013 r., poz. 1129);
 - ustawa z dnia 27 marca 2003 r. o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym, (t. j. Dz. U. z 2021 r., poz. 741 ze zm.);
 - ustawa z dnia 27 kwietnia 2001 r. Prawo ochrony środowiska (t. j. Dz. U. z 2020 r., poz. 1219 ze zm.);
 - ustawa z dnia 10 kwietnia 2003 r. o szczególnych zasadach przygotowania i realizacji inwestycji w zakresie dróg publicznych (t. j. Dz. U. z 2020 r., poz. 1363);
 - ustawa z dnia 28 marca 2003 r. o transporcie kolejowym (t. j. Dz. U. z 2020 r., poz. 1043 ze zm.);
 - ustawa z dnia 12 lutego 2009 r. o szczególnych zasadach przygotowania i realizacji inwestycji w zakresie lotnisk użytku publicznego (t. j. Dz. U. z 2021 r., poz. 1079);
 - ustawa z dnia 28 września 1991 r. o lasach (t. j. Dz. U. z 2021 r., poz. 1275);
 - ustawa z dnia 3 lutego 1995 r. o ochronie gruntów rolnych i leśnych (t. j. Dz. U. z 2021 r., poz. 1326);
 - ustawa z dnia 3 października 2008 r. o udostępnianiu informacji o środowisku i jego ochronie, udziale społeczeństwa w ochronie środowiska oraz o ocenach oddziaływania na środowisko (t. j. Dz. U. z 2021 r., poz. 247 ze zm.);
 - ustawa z dnia 20 lipca 2017 r. Prawo wodne (t. j. Dz. U. z 2021 r., poz. 624 ze zm.);
 - ustawa z dnia 17 maja 1989 r. Prawo geodezyjne i kartograficzne (t. j. Dz. U. z 2020 r., poz. 2052 ze zm.).

Aneks 3.

Współczesne podejście do ochrony i konserwacji zabytkowych parków, ogrodów i innych form zaprojektowanej zieleni w dokumentach międzynarodowych

Karta Wenecka (1964)²

W Karcie Weneckiej, stanowiącej rozwinięcie postanowień Karty Ateńskiej (1931)³, podkreślono obowiązek przekazywania obiektów zabytkowych przyszłym pokoleniom „w całym bogactwie ich autentyczności”. Stwierdzono, że **konserwacja** zabytków, a zatem również parków, ogrodów oraz innych form zaprojektowanej zieleni, zakłada obowiązek ciągłości ich należytego utrzymania. Zauważono, że dobrej kondycji zabytku sprzyja jego „użytkowanie na cele użyteczne społecznie”, co jednak nie może pociągać za sobą „zmian układu lub wystroju”. Podkreślono również obowiązek konserwacji otoczenia zabytku, jeśli przetrwało ono w dawnych formach.

Zgodnie z zaleceniami tego dokumentu, **restauracja** zabytków powinna mieć charakter wyjątkowy, a jej celem powinno być „zachowanie i ujawnienie estetycznej i historycznej wartości zabytku”, z poszanowaniem autentycznej jego substancji zabytkowej. Punktem wyjścia dla restauracji powinny być wyniki badań zabytku. Jedną z ważnych konkluzji Karty Weneckiej jest stwierdzenie, iż restauracja ustaje tam, gdzie zaczyna się domysł.

W dokumencie tym stwierdzono również, iż wartościowy wkład każdej epoki do dzieł budowy zabytku powinien zostać w procesie restauracji uszanowany, a jedność stylowa nie może być jej celem. „Wydobycie spodniej fazy” może być usprawiedliwione jedynie „nikłym zainteresowaniem późniejszymi nawarstwieniami”, wysoką oceną historyczną, archeologiczną i estetyczną odsłanianych faz wcześniejszych, przy zadowalającym stanie ich zachowania.

„Elementy przeznaczone do zastąpienia części brakujących” powinny zostać harmonijnie zintegrowane z zabytkiem, odróżniając się jednak od części autentycznych tak, aby restauracja nie fałszowała dokumentu historii i sztuki. Pracom konserwatorskim powinna towarzyszyć dokumentacja, rejestrująca kolejne etapy procesu konserwatorskiego.

Karta Florencka (1981)⁴

Międzynarodowym dokumentem konserwatorskim, dedykowanym ochronie i konserwacji ogrodów historycznych, a w szczególności ich „żywej” substancji czyli szacie roślinnej, jest Karta Florencka. W dokumencie tym zastrzeżono, że inne kwestie, wynikające z traktowania ogrodu historycznego jako jednej z kategorii zabytków, powinny być rozstrzygane zgodnie z postanowieniami „Karty Weneckiej”.

Karta Florencka definiuje ogród historyczny jako kompozycję architektoniczno- roślinną, której podstawowe tworzywo stanowi roślinność, a więc materiał żywy, podlegający zniszczeniu i odrodzeniu. Autentyczność ogrodu dotyczy w równej mierze rysunku, wielkości poszczególnych części, dekoracji, doboru roślin i innych elementów składowych.

W dokumencie tym stwierdzono, iż ochrona ogrodów historycznych wymaga ich identyfikacji i inwentaryzacji, a także podejmowania działań takich jak: **utrzymanie** (pielęgnacja – *maintenance*), **konserwacja**, **restauracja** (odnowa), **restytucja** (rekonstrukcja – *reconstruction*)⁵. Podkreślono jednocześnie, że w powyższych procesach konserwatorskich

² Karta Wenecka, op. cit., s. 19.

³ Uchwalona na IV. Kongresie CIAM w 1933 r. w Atenach, dotycząca postulowanych zasad nowoczesnego projektowania urbanistycznego

⁴ Karta Florencka, op. cit., s. 59.

⁵ W wersji anglojęzycznej Karty Florenckiej używane są terminy: *maintenance*, *conservation*, *restoration*, *reconstruction*.

ogród historyczny należy traktować jako spójną całość i ściśle koordynować wszelkie działania dotyczące poszczególnych jego elementów. Brak takiej koordynacji może doprowadzić do zniszczenia jednorodności obiektu.

Za podstawowe działanie z zakresu utrzymania (pielęgnacji – *maintenance*) ogrodu uznano punktową wymianę roślin, a w działaniach długoterminowych cykliczne odnawianie nasadzeń. Stosowane rośliny powinny sprzyjać zachowaniu cech oryginalnych ogrodu historycznego. W ściśle określonych okolicznościach dopuszczalne są również restauracja i restytucja (rekonstrukcja) ogrodu historycznego. Uzasadnieniem podjęcia restauracji czy restytucji (rekonstrukcji), nawiązujących do wcześniejszych epok, mogą być znaczne zniszczenia istniejącej substancji zabytkowej, przy zachowaniu istotnych wcześniejszych reliktyw lub posiadanie wiarygodnej dokumentacji archiwalnej. Uzasadnieniem restytucji (rekonstrukcji) może być również bezpośrednie sąsiedztwo budowli zabytkowej i potrzeba podkreślenia spójności kompozycji.

Restauracja i restytucja (rekonstrukcja) mogą być przedsięwzięte jedynie po przeprowadzeniu stosownych badań, w celu zapewnienia tym procesom naukowych podstaw. Zalecanymi w Karcie Florenckiej typami badań są: badania archeologiczne, analiza źródeł i dokumentów dotyczących badanego ogrodu, a także ogrodów analogicznych.

W Karcie Florenckiej, podobnie jak w Karcie Weneckiej, podkreślono konieczność zachowania historycznych związków z krajobrazem otaczającym.

Dokument z Nara o Autentyzmie (1994)

Dokument ten powstał w związku z rozbieżnościami w pojmowaniu autentyczności w różnych kulturach i społecznościach – zwłaszcza autentyczności tych zabytków, których trwałość jest ograniczona i wymagają one cyklicznej wymiany substancji materialnej dla podtrzymania ich trwania⁶.

W dokumencie tym podkreślono ogromne znaczenie, jakie ma autentyczność dla kluczowych etapów prac podejmowanych przy zabytkach: dla prac inwentaryzacyjnych, badawczych, konserwatorskich oraz restauratorskich. Stwierdzono, że „znajomość, zrozumienie i interpretacja pierwotnych i późniejszych cech charakterystycznych zabytku, historycznych zmian i znaczenia, jakie posiada, stanowią podstawę oceny autentyczności danego dobra kultury i dotyczą w takim samym stopniu jego formy, jak i materiału, z którego jest zbudowane”.

Za podstawowe źródła danych do oceny autentyczności zabytków uznano koncepcję i formę, materiały i substancje, użytkowanie i funkcje, tradycję i technikę, położenie i rozmieszczenie, nastrój i ekspresję, stan oryginalny i zmiany w toku historii.

Zgodnie z duchem tego dokumentu ocena autentyczności zabytku powinna uwzględniać jego rodzaj i kontekst kulturowy. Należy zatem w jej trakcie unikać „narzucania mechanicznych wzorów i ujednoliconych procedur”, gdyż w każdej kulturze, dla różnych typów zabytków, autentyczność może być pojmowana w odmienny sposób.

Europejska Konwencja Krajobrazowa (2000 r.)

Europejska Konwencja Krajobrazowa to dokument dotyczący ogółu krajobrazów europejskich, powstały z przeświadczenia, iż ich jakość ma wpływ na wiele aspektów życia współczesnego człowieka, przekładając się bezpośrednio na ogólny dobrobyt i wzmocnienie

⁶ Bezpośrednią przyczyną powstania Dokumentu z Nara o Autentyzmie był zgłoszony przez rząd Japonii problem, wynikający z niemożności zastosowania do oceny autentyczności japońskich drewnianych świątyń kryteriów oceny autentyczności bazujących na ocenie autentyczności substancji. Obecnie dokument ten stanowi załącznik do “The Operation Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention”, co świadczy o jego randze.

europejskiej tożsamości. Ponieważ zabytkowe parki, ogrody i inne formy zaprojektowanej zieleni są ważnym elementem składowym kulturowych krajobrazów Europy, należy zatem uznać, że postanowienia Konwencji również i ich pośrednio dotyczą.

W Europejskiej Konwencji Krajobrazowej zauważono, że zasadniczą cechą krajobrazów jest zmienność w czasie. Wskazano też główne przyczyny ich współczesnych przekształceń: nowe technologie stosowane w rolnictwie, leśnictwie, przemyśle, nowe zasady wdrażane w planowaniu regionalnym i urbanistyce, transporcie i infrastrukturze technicznej, a także nowe modele funkcjonowania w turystyce i rekreacji. W związku z powyższym Strony – Sygnatariusze Konwencji zostały zobowiązane do ustanowienia i wdrożenia polityki ukierunkowanej na ochronę, zarządzanie i planowanie krajobrazu. Nałożono na nie także obowiązek identyfikacji i waloryzacji krajobrazów, określenie przyczyn ich transformacji oraz wskazanie ogólnych ram polityki względem nich (określenie celów jakości krajobrazu – *Landscape quality objectives*).

Ważnym przesłaniem Europejskiej Konwencji Krajobrazowej jest wskazanie na fakt, iż współczesne społeczeństwa zamieszkujące Europę pragną pełnić aktywną rolę w kształtowaniu krajobrazu, zgodnie ze swoimi aspiracjami względem niego. Dlatego jednym z ważnych celów dla Stron jest podnoszenie świadomości społeczeństwa w zakresie wartości krajobrazów, ich roli w życiu społeczeństw i skutków wprowadzanych w nich zmian.

Podsumowując kluczowe postulaty zawarte w międzynarodowych kartach i konwencjach, dotyczących bezpośrednio lub pośrednio zagadnień związanych z parkami, ogrodami i innymi formami zaprojektowanej zieleni, należy zauważyć, iż kładą one ogromny nacisk na poszanowanie autentyczności obiektów i obszarów zabytkowych, przy czym w definiowaniu tego pojęcia nakazują uwzględnienie specyfiki zabytku i jego kontekstu kulturowego. Płynnie z nich też jasny przekaz o konieczności uszanowania w pracach prowadzonych przy zabytkach nawarstwień wszystkich epok.

W dokumentach tych jest mowa o kilku typach działań podejmowanych przy zabytkach, różniących się generalnie zakresem niezbędnej interwencji konserwatorskiej. W przypadku ogrodów historycznych są to: utrzymanie (*maintenance*), konserwacja⁷, restauracja i restytucja (rekonstrukcja – *reconstruction*). Podstawowym, stałym działaniem powinno być bieżące utrzymanie (*maintenance*) oraz konserwacja. Jeśli jednak stan ogrodu tego wymaga należy przeprowadzić restaurację lub restytucję (rekonstrukcję), dla których w szczególności należy zapewnić naukowe podstawy. Kładzie się w nich też ogromny nacisk na fakt, iż współczesne społeczeństwa pragną odgrywać aktywną rolę w zarządzaniu dziedzictwem kulturowym. Wobec powyższego konieczne jest podnoszenie ich świadomości, co do wartości tego dziedzictwa.

⁷ Konserwacja zabytków architektury, zgodnie z Kartą Wenecką, jest równoznaczna z utrzymaniem: „Podstawą konserwacji zabytków architektury jest (ich) stałe utrzymanie” (Karta Wenecka art. 4).